

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ
KATEDRA OBECNÉ ANTROPOLOGII – INTEGRÁLNÍ STUDIUM ČLOVĚKA

MGR. BC. DZMITRY BADZEVICH

**ROLNÍCI NA POLESÍ BĚHEM ZRUŠENÍ
NEVOLNICTVÍ**

Vývoj reakce venkovského obyvatelstva Pinského újezdu Minské gubernie Ruského impéria na zrušení nevolnictví v letech 1861-1864

Dizertační práce

Praha 2017

CHARLES UNIVERSITY IN PRAGUE
FACULTY OF HUMANITIES
DEPARTMENT OF GENERAL ANTHROPOLOGY

BY MGR. BC. DZMITRY BADZEVICH

**THE PEASANTS OF THE POLESIE DURING THE
ABOLITION OF SERFDOM**

The Reaction of the Peasantry To The Abolition Of Serfdom In Pinsk
District Of Minsk Province of Russian Empire, 1861-1864

Dissertation

Prague 2017

PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji, že tato dizertační práce byla zpracována samostatně, a to s použitím všech informačních zdrojů, historických pramenů a odborné literatury. Tato práce ani její podstatná část nikdy nebyla předložena k získání jiného nebo stejného akademického titulu. Jako autor jsem si vědom zodpovědnosti za plagiátismus a v plné míře nesu zodpovědnost dle stávajících a budoucích zákonných ustanovení České republiky a vnitřních předpisů Univerzity Karlovy v Praze.

V Praze dne 30. 04. 2017

Dzmitry Badzevich (Bogdziewicz)

OBSAH

Abstrakt	6
Abstract	8
Úvod	10
Kapitola I	17
Prameny – možnosti a omezení	17
1.1. Moderní historiografie zrušení nevolnictví v Ruském impériu	18
1.1.1. Zrušení nevolnictví v současné „západní“ historiografii	18
1.1.2. Zrušení nevolnictví v současné historiografii Ruské federace	23
1.1.3. Zrušení nevolnictví v současné české historiografii	26
1.1.4. Zrušení nevolnictví v současné běloruské historiografii	27
1.1.5. Zrušení nevolnictví v současné ukrajinské historiografii	31
1.2. Kritická analýza dobových pramenů a zdrojů historického poznání	35
Kapitola II	41
My a Oni: vnímání sebe sama a těch druhých	41
2.1. Představy vnějších pozorovatelů o Pinském újezdu a jeho selských obyvatelích	42
2.2. Představy o místním obyvatelstvu	48
2.2.1. Představy o selském stavu	56
2.2.2. Představy vnějších pozorovatelů o urozených stavech	62
2.2.3. Představy o židovském obyvatelstvu	67
Kapitola III	72
Mezi fikcí a skutečností: fámy kolem zrušení nevolnictví v Pinském újezdu	72
3.1. Fámy kolem nevolnictví a svobody před rokem 1861	74
3.2. Carská vůle: od fámy o svobodě k fámě k návratu k nevolnictví	77
3.3. V boji proti fámám	81
3.4. Koloběh lidových fám aneb návrat k původnímu stavu	85
Kapitola IV	92
Smírčí vyjednávači Pinského újezdu první vlny	92
4.1. Smírčí vyjednávač ve struktuře obecných ustanovení Manifestu o zrušení nevolnictví	92
4.2. Pokus o jednání: krčma, obecné shromáždění a smírčí vyjednávání	103
4.3. Práce se zakládacími listinami	112
4.4. Rezignace smírčích vyjednávačů první vlny	116

Kapitola V	121
Hádky, rvačky a vzpoury: způsoby chování obyvatel Pinského újezdu	121
5.1. Od násilných rituálů k nenásilným útokům: spory a hádky	123
5.2. Od spontánních hádek a rvaček ke koordinované destrukci	130
5.3. Od koordinované destrukce k rozptýleným útokům	135
Závěr	143
Žádná teorie – nová historická fikce	143
Bibliografie	153
Seznam publikovaných a nepublikovaných archivních pramenů	153
Nepublikované archivní prameny	153
Dobová a sekundární literatura	154

ABSTRAKT

Tato disertační práce se již svým titulem pokouší o zapojení do širších kulturně-antropologických a sociologických debat a diskuzí o dopadech zrušení nevolnictví v Pinském újezdu Minské gubernie Ruského impéria v letech 1861-1864 na všední den jeho účastníků. Zasvěcenému čtenáři v historiografii různých národů a metodologii univerzitního dějepisectví by se mohlo na prvním pohled zdát, že samotné téma zrušení nevolnictví v Ruském impériu a jeho dopad na kulturu a společnost jednotlivých společenství bylo vesměs probádáno, ale ve chvíli, kdy se kriticky uvažující čtenář zamyslí nad tím, jakými pravidly se řídilo otevírání opony této události v dějepisectví za posledních sto let, stane pro něj očividným, že nikdo z tohoto tuctu univerzitních intelektuálů a zpravodajských amatérů se ani na krok nepřiblížilo k podstatě věci a pouze se pohyboval v abstraktních polích terminologií a zabýval se pouhým kompilováním cizích textů. To byl závažný důvod, proč dějepisný fokus bylo potřeba otočit nikoli směrem k tzv. vědeckým abstrakcím, ale k účinkujícím jedincům. Proto pro tyto cíle bylo rozhodnuto použít zásady historickoantropologického a historicko-sociologického přístupu. Tak se ve středu historického výzkumu ocitla paradigmatická představa, že porozumění minulosti nastává pouze ve chvíli, kdy historik vysvětluje událost skrze porozumění její spletité zápletky, která je tvořena několika základními oblastmi lidského života – idejemi, způsoby chování a podobami vztahů. Dokonce i samotné vyprávění bylo potřeba vsadit mezi úzké hranice striktně určeného časoprostoru a jeho dobových podmínek, a na místo badatelských abstrakcí nechat mluvit a účinkovat dobové aktéry. Zprvu – a to z důvodů, že dobový aktér po sobě téměř nezanechával jakékoli písemné stopy – bylo potřeba nechat promluvit dobové očitě svědky, kteří své době kompletně rozuměli, na vlastní oči viděli dobové aktéry, osobně se s nimi znali a udržovali s nimi určité vztahy. Tak se dozvídáme o povaze času a prostoru a jeho aktérech v jednotlivých tématech: diskurz doby, diskurz zrušení nevolnictví, doboví aktéři a jejich rozmístění na událostním jevišti, způsoby vnímání sebe sama jakožto svědka události na jedné straně a aktéra na tomto jevišti na

straně druhé, paleta panujících představ jak o události v jejích jednotlivých aspektech, tak i o všednosti života konajících aktérů. Jdeme-li dál k podstatě zápletky, pohled byl zaměřen do již zmíněných oblastí lidského všedního dne. Dobový aktér zpravidla nečte ani nepíše, žije idejemi a jejich výkladem převážně z doslechu. Ideje z doslechu nejsou sami o sobě ideje skutečné, jsou to zkreslené informace v podobě krátkodobě a dlouhodobě žijících fám jakožto poplašných zpráv, které ovlivňují ostatní dvě oblasti lidské každodennosti. Oblast chování zde byla představena rozbořem dynamiky povahy způsobů kolektivního chování, které prošlo proměnou od všedních násilných rituálů k nenásilným útokům, přes spontánní hádky a rvačky a koordinované destrukce k rozptýleným útokům a znovu k všednímu rutinnímu násilí. Ideje a způsoby chování interdependenčně působily a vytvářely interpersonální vztahy mezi účastníky procesu osvobození, jejichž podoba byla zpravidla ovlivněna konkrétními osobami a jejich osobnostními charakteristikami, motivy a cíli, prostředky a situačními náhodami. Nicméně historický výzkum nebyl od počátku zasvěcen tomu, aby v ní každý našel zevrubné odpovědi na všechny otázky kolem zkoumané události, nýbrž aby rozšířil obzor historického vědění a poskytl další tematickou základnu pro transdisciplinární diskuzi studia minulosti se zaměřením na stránky všedního života dobového aktéra.

KLÍČOVÁ SLOVA: Manifest o zrušení nevolnictví, Polesí, Pinsky újezd, 1861-1864, smírčí jednání, každodennost, selská společnost, ideje, chování, vztahy, fámy, kolektivní násilí, historická antropologie a historická sociologie.

ABSTRACT

From the exact wording of the thesis title was this study engaged in a broader sociological and cultural anthropological discussion about the meanings and implications of the historical event as was the abolition of serfdom in the Russian empire in 1861 on the everyday life of its contemporary actors. For well-devoted reader (in the different methodologies of the history and European national historiographies), it would seem that the topic of the abolition of serfdom in the Russian empire and its impact on society and social and cultural sphere is largely explored. But at the moment, when the critically analyzing readers begin to think closely about how the understanding of serfdom abolition has worked during the last hundred year, it might be quite obvious for them, that no one of dozen university intellectuals and amateurs has tried to go to the heart of the historical event; many intellectuals only got all mixing up on the field of quasi-scientific abstractive terms and creating unreadable texts by compile ways. That was the essential reason why it was necessary to turn the research focus around to acting individuals, not to scientific abstractions. So, in the middle of the study is staying the concept of historical understanding of the event through the colorful narrative of event storyline. This concept should be placed into too narrowly space-time area and the then conditions and circumstances, and will never use scientific abstractions, preferring instead to real contemporary actors. Due to the fact that majority contemporary actors have almost left written sources after themselves, contemporary well-educated eyewitnesses could do it more instead. So, these persons exactly and own way understood the time around, saw others, knew them, talked with them and had relations closely. That is why the second chapter of this study, be more precise, replaced the big stories of glorious or tragic sides of national historical backgrounds with insignificant stories from concrete contemporary eyewitnesses. This way the readers should to find out more precise information about the hidden past of the time and the space and the actors of the serfdom abolition event in the Pinsk district in the human everyday life topics:

contemporary literal and non-literal discourse in local society and abroad its, the ways of the cultural perception themselves and others, prevailing ideas and opinions about the event and different aspects around, the culture of social behavior and the everyday forms of interpersonal relations. The area of human behavior was presented with analyzing of the collective conduct dynamic from everyday violence rituals to non-violent attacks, through spontaneous quarrels, sudden brawls a coordinate destruction to dispel attacks and everyday routine violence. An absolute majority of contemporary peasants were illiterate and innumerate, all information and its interpretation knew by hearsay. Of course, the rumors were not based on true stories as a rule. Spreading information by hearsay registered as a seemingly chaotic but in the short-term or long-term alarming rumors, which shape behavior and social interaction interdependently. Collective ideas and the forms of the everyday behavior has influenced interdependently and created temporary and interpersonal relations between all participants in the serfdom abolition process. Should not forget to add that the forms of interpersonal relations were affected by concrete persons and their personal characteristics, motives for the acts and goals, means and situation coincidences. However, have to know, this study has no goals the readers initiate into the detailed answers to all questions about this event, but broaden new horizons in the field of the historical knowledge by throwing up many grounded questions about human everyday life in past and present.

KEYWORDS: Emancipation Manifesto, Polesie, Pinsk district, 1861-1864, peaceful conciliation, everyday life, rural society, ideas, behavior, relationships, rumors, collective violence, historical anthropology, historical sociology.

ÚVOD

... two worlds confront each other, two worlds that have absolutely no communication with each other and are mutually impervious: the world of culture and the world of life, the only world in which we create, cognize, contemplate, live our lives and die or – the world in which the acts of our activity are objectified and the world in which these acts actually proceed and are actually accomplished once and only once.

An act of our activity, of our actual experiencing, is like a two-faced Janus. It looks in two opposite directions: it looks at the objective unity of a domain of culture and at the never-repeatable uniqueness of actually lived and experienced life. But there is no unitary and unique plane where both faces would mutually determine each other in relation to a single unique unity. It is only the once-occurrent event of Being in the process of actualization that can constitute this unique unity; all that which is theoretical or aesthetic must be determined as a constituent moment in the once-occurrent event of Being, although no longer, of course, in theoretical or aesthetic terms. An act must acquire a single unitary plane to be able to reflect itself in both directions – in its sense or meaning and in its being; it must acquire the unity of two-sided answerability – both for its content (special answerability) and for its Being (moral answerability). And the special answerability, moreover, must be brought into communion with the unitary and unique moral answerability as a constituent moment in it. That is the only way whereby the pernicious non-fusion and non-interpenetration of culture and life could be surmounted.

Mikhail Bakhtin, *Toward a philosophy of the act* (1999)

Přestože za posledních sto let bylo téma zrušení nevolnictví na území Ruského impéria v druhé polovině 19. století skrz na skrz probádáno a vznik nové studie by již nikoho nepřekvapil, můžeme současně směle konstatovat, že dějiny této události postrádají vysvětlení až příliš mnoha stránek její historické – ať již „objektivně“ či „subjektivně“ dané – *zápletky*.¹ Redukce, generalizace a zobecňování škodlivě znemožnily porozumění této historické události a jejím jednotlivým aspektům, zakřivily, zastínily, zamazaly a proměnily jejich významy; téma zrušení nevolnictví v dějinách současné Ruské federace se stalo „odrazovým můstkem“ veškerých snah o vysvětlení všeho, co

¹ Pod pojmem „zápletka“ se rozumí pojítka mezi tím, „co má prostředkovat mezi praktickou zkušeností, jež jí předchází, a tím, co následuje“ (Ricoeur 2000, s. 90)

se na prostorách Ruska celé 20. století dělo a dodnes děje. Ale z čeho taková přesvědčení pramení? Kde je zdroj této historické kontinuity?

Když se podíváme na téma badatelské scény současného humanitního a sociálněvědního myšlení, opět se vrací témata vztahu „panství a rabství“² v jednotlivých společnostech, kulturách, národech a státech. A ne nadarmo. Nejreflektovanější země v tomto kontextu je opět Ruská federace, která za posledních pětadvacet let po rozpadu Sovětského svazu prošla nesčítelným množstvím politických otřesů, sociálních a kulturních kolizí a také válečnými konflikty s mnoha jejími sousedy. Objevení tématu nevolnictví a jeho zrušení zde není úplně náhoda, nýbrž dlouhodobý výsledek něčeho, co podle velkého množství přívrženců tzv. „západního vědecko-badatelského myšlení“³ má stále obrovský vliv na kulturní vývoj mnoha států bývalého Sovětského svazu – prý sto padesát let nestačilo dovést na většině území bývalého Ruského impéria reformní ustanovení cara Alexandra II, proto i po uplynutí tolika let občanská společnost v mnoha postsovětských zemích – ve srovnání se státy tzv. „západního světa“ – nenabyla takového rozkvětu. Zhruba řečeno, některé humanitní a společenskovědní obory – jako kulturní a sociální antropologie, sociologie a politologie – považují dnešní kulturní a sociální stav vývoje Ruské federace za výsledek nedovršení aneb zkřivení procesu zrušení nevolnictví. Právě taková narace

² Tento pojem-sousloví bylo vypůjčeno z Hegelova díla „Fenomenologie ducha“, pojednání o „Panství a rabství“ (Hegel 1970).

³ Tímto bych chtěl naznačit, že pod tzv. „západním vědecko-badatelským myšlením“ např. v dějepisu a dalších humanitních oborech se v České republice považují absence diskuzí a interní kritiky mezi univerzitními badateli, a nejen mezi nimi, převládající kompilát v univerzitních textech v rámci tzv. „second-hand vědy“, kde šroubování vědeckých poznatků a „intelektuální politkorektnost“ je jakýmsi trendem.

hovoří o celkovém neporozumění historickému faktu zrušení nevolnictví nejen na území Ruského impéria, ale i na jeho bývalých územích.⁴

Rozhodně stanovení takto pojímané zpětnovazební historické kontinuity na tzv. „první úroveň teorie dějin“⁵ – a to s ohledem na nějak souborně uchopitelný začátek události a stále neviditelný budoucí výsledek – není příliš vhodný pro studium i bez toho nejistého mnohotvárného řemesla jako je univerzitní dějepis. Redukce zrušení nevolnictví na několik kategorií jako například tlak zdola nebo shora, ideologický boj společenských vrstev, politické spiknutí a boj uvnitř vládnoucí elity, nenaplnění očekávání a sociální protest, statika a dynamika horizontálních či vertikálních struktur, kultura, politika a hospodářství a také prostorová generalizace na zdánlivou kulturní uzemní homogenitu, znemožnila porozumění a proniknutí do podstaty věci mnoha otázek, obzvláště co se týče průběhu zkoumané události v sociokulturních podmínkách neruského prostředí s přihlédnutím na kulturu všedních zkušeností dobových aktérů. Proto, aby byly vyvráceny veškeré *transence*⁶ zmíněných pavědeckých nesnáz, které pro porozumění minulosti nutí badatele různě konstruovat, konceptualizovat a teoretizovat směrem ke generalizaci minulosti s redukcí historických faktů na obecně přijatelný vzorek, rozhodnutí studovat zrušení nevolnictví v Ruském impériu zprvu

⁴ Z toho pak snadno odvozuje, že důraz na vložený výsledek do palety teorií, nikoliv na jeho průběh – tj. proces v dynamice, v němž doboví aktéři prochází každodenní adaptací na přicházející změny – je ve všech možných knihách a studiích o zrušení nevolnictví považován za primární ne-li univerzální a zároveň oficiální interpretaci dějin zrušení nevolnictví. Tuto udivující originalitu badatelských závěrů lze považovat za velice slibnou, ale nemá co do činění s tím, k čemu bylo v letech 1855–1861 zrušení nevolnictví zamýšleno a co se pak během jeho procesu uskutečňování doopravdy odehrávalo. Zde bychom si také s lehkostí mohli položit první kontroverzní otázku: zda ruský car Alexandr II a jeho dvůr a doboví intelektuálové měli v úmyslu vybudování tzv. občanské společnosti podle „západního vzoru“?

⁵ Zde by se daly použít slova profesora Miroslava Hrocha, který na představení knihy *Koncepty a dějiny - proměny pojmů v současné historické vědě* (2014), se kriticky vyjádřil k současnému stavu prací s teoriemi dějin jako „porozumění událostí přichází skrze osvojování reality v pojmech, které jsou badateli blízké“. Více na "Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě.". [online]. *Představení knihy*. [cit. 2016-12-25]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=FtkvDsy2FPE>.

⁶ Pojem „*transence*“ (pomíjivost) vypůjčuji od futurologa Alвина Tofflera, který v širším slova smyslu pod *pomíjivostí* v elektronické epoše high-tech rozuměl zjednodušení všech aspektů kulturního a sociálního života individua, a tudíž vědeckých poznatků a z povahy i pavědeckého dějepisectví (viz. Toffler 1984).

padlo na jedno z mnoha etnicky a kulturně neruských částí impéria, o němž v kontextu zkoumané události nikdo nenapsal ani zmínku: Pinský újezd Minské gubernie. Druhým milníkem této volby bylo studovat tuto událost pouze v okamžiku praktického uplatnění zamýšleného projektu a být přesnější v prvních třech letech (1861–1864) po oficiálním vydání carského výnosu. Zatřetí, zkoumání nebude podrobena samotná událost jako forma, ani její proces či struktura a dynamika jako obsah, nýbrž stránky dílčí událostní zápletky v konkrétním časoprostorovém smyslu, jak to pojímal např. Ricoeur v jeho introspektivním a inteligibilním *Mimésisu jednání* jako schopnost historika použít specifickou *pojmovou osnovu*, která strukturně odlišuje oblast *jednání* od oblasti fyzického pohybu (Ricoeur 2000, s. 91). Či Paul Veyne v konceptu vysvětlení dějin, že porozumění přichází skrze vysvětlení plurality náhodných a účelných souběžností, které jsou pak formovány jednotlivými epizodami konaného (Veyne 2002).

Aby došlo k vymezení jádra celé zápletky, je zde nutné započít rozborem samotného obsahu. V zápletce nejde o to, sledovat cesty, jimiž se ubíralo zrušení nevolnictví v Pinském újezdu, nýbrž zachytit rychlost těchto změn v jejich pluralitě, a to skrze jednajícího aktéra a jeho adaptabilitě na měnící se podmínky prostředí. Od začátku půjdeme Tillyho cestou vymezení badatelského zájmu skrze tři výzkumné oblasti studia člověka: ideje, chování a sociální interakce (vztahy).⁷ Proto začneme u toho, že se zaměříme na oblast každodenních idejí kolem zrušení nevolnictví, být blíže idejím, které se rodily z běžných verbálních komunikací. Opodstatnění by mohlo spočívat jednak ve stavu dobového vývoje selského obyvatelstva, které bylo zcela analfabetické i anumerické a nezanechalo po sobě žádné písemné zdroje, jednak proto, že informace z doslechu – o nichž se dozvídáme převážně z úředních dokumentů a také z poznámek a útržků v dopisech a denících přímých a nepřímých svědků – jakožto verbální informace, byly jediným zdrojem představ a přesvědčení o realitě a přímo

⁷ Je potřeba upozornit, že se Tilly synchronního využití těchto tří výzkumných polí obával, proto se z toho neustále vylouval, nicméně upřednostňoval pouze oblast chování (Tilly 2006).

ovlivňovaly podobu chování jedinců, tvorbu interpersonálních vztahů a akcelerovaly jejich proměnu.

Protože šíření informací z doslechu v podobě fám, pověstí a poplašných zpráv ve společnosti rozhodně nemohlo nastat bez těch, kteří je neúmyslně a nahodile (je známo, že se v mnoha případech prokázala skutečnost opačná) kumulovali a jichž by se tyto informace bezprostředně týkaly, odráželo se to i na chování a životních stylech těch, kteří disponovali tzv. „alibi“, tj. na dobových aktérech zdánlivě nezúčastněných. Na rozdíl od pozdějšího vyprávěče, který vykládal o tom, co podle něj doopravdy bylo a nebylo, dějinný účastník nebyl pasivní statista, nýbrž aktivní jednatel, který přemýšlel, hýbal se a účinkoval s ohledem na sebe a účinkované jednání významných a nevýznamných druhých. Ve všech historických obdobích, jedinec nebo skupina disponovali univerzálním balíkem metod a nástrojů přežití mezi ostatními. Tyto zkušenosti získávali jednak z jejich vlastní fyzické přirozenosti, která se konstelovala nahromaděním každodenních prožitků, které zatím vytvářely znalost, a jednak i tím, čemu se říká společně sdílená kultura, do níž jedinec vrůstal a proměňoval ji. Proto se zde bylo nezbytné podívat i na kontexty chování a způsoby násilného a nenásilného chování během procesu vyjednávání.⁸

Jestliže oblast idey a chování je divákům otevřená a přehlednější, pravým opakem je oblast vztahů, která je nám a stejně tak očítých svědků neviditelná. Pod pojmem vztahy se zde nebude pojímat jakýsi soubor obecných vazebních prvků, nýbrž síť aneb pletivo podob mezilidského jednání. Právě smírčí jednání, kde účastníci přicházejí do styku s druhými, je místem, kde se scházejí nikoli třídy a vrstvy, venkov a město, ale konkrétní osobnosti a jejich každodennostmi vytvářené a situacemi pozměňované mikrosvěty (ideje a způsoby chování).

⁸ Ovšem cílem nebude pokusit se zmapovat kulturu každodenního chování obyvatel venkova za zdmi domácností, na veřejnosti či v poli nebo v lese bez přítomnosti druhých, nýbrž zaostřit pozornost na situace konkrétních jedinců a pokusit se zachytit průběh změn chování venkovských lidí během procesu vyjednávání ve věci ustanovení Manifestu 19. února 1861.

Z toho se odvozuje i základní struktura bádání, které se skládá z několika kapitol, z níž každá představuje rozbor určité části vykreslené historické zápletky. Úvodní kapitola podává jednak vstup do dějinného kontextu skrze perspektivu současného badatele, tj. věnuje pozornost problematice současného studia problematiky zrušení nevolnictví v Ruském impériu po otevření státních archivů s rozpadem Sovětského bloku a stejně tak prudkým rozšířením digitálních, počítačových a internetových technologií na badatelskou oblast humanitních a sociálních věd, jednak kritickou analýzu dobových pramenů a zdrojů poznání. Zevrubnému rozboru byly podrobeny práce východoevropských historiografií (běloruská, ruská a ukrajinská), anglosaských a v neposlední řadě práce české badatelské scény. Během rozboru byla věnována pozornost novotě badatelského záměru, způsobům pokládání výzkumných otázek, nástrojům práce s prameny a tvorbě závěrů. V druhém oddílu se pokusíme nahlédnout do zákulisí osobních a kolektivních představ dobových aktérů o sobě samých a těch významných a nevýznamných druhých.⁹ Kapitola je celkově zasvěcena stručnému diskurzu dobových představ a způsobům vnímání vnějších pozorovatelů, kteří se přímo či nepřímo podíleli na formování dobového mínění o časoprostoru a obyvatelích Pinského újezdu. Analýze byly podrobeny cestovatelské deníky, paměti a vědecká díla, která vznikla z rukou vnějších pozorovatelů, kteří mezi léty 1840-1880 navštívili Pinský újezd. Mezi témata, kterým se tato kapitola bude věnovat, je živý obraz místního obyvatele, jeho způsoby života a rutina každodennosti, lidová tradice a zvyky, představy a stereotypy. Třetí oddíl se zabývá problematikou života konkrétních představ, které tak či onak působily na běh zrušení nevolnictví v Pinském újezdu. Jedná se o dynamicky vyvíjecí se a ústně šířené představy v podobě fám a zvěstí působící na různá témata každodenního života selských obyvatel: osobní svoboda a soukromé vlastnictví, práva a povinnosti, spravedlnost a právní nároky, jímž „Manifest o zrušení nevolnictví“ poskytoval živnou půdu pro přemýšlení a jednání. Tyto

⁹ Zde odkazují na Husserlovo pojetí „*personally significant and insignificant others*“. Více k této problematice Joonas Taipale. *The anachronous other: Empathy and transference in early phenomenology and psychoanalysis. Studia Phenomenologica*, vol. XV/2015.

představy se podařilo zachytit pouze skrze rozbor dobových lidových fám a reakcí na ně jak ze strany samotných obyvatel venkova, tak i ze strany újezdních a krajských úředníků. Čtvrtý oddíl pak věnuje pozornost samotnému procesu vyjednávání, v němž se střetli „osvoboditelé“ a „osvobozující“. V první části tohoto oddílu bude rozboru podrobena přímo osobnost smírčího vyjednavče, jeho role a záležitosti související s provedením reformních ustanovení v Pinském újezdu, kdežto druhá část oddílu bude zasvěcena smírčímu jednání, totiž pokusům o ustanovení dohody mezi všemi stranami. Nakonec pátá kapitola podává přehled kulturních aspektů kolektivního chování selských obyvatel, jež stejně jako ideje a vztahy udávaly směr uplatňování hlavních reformních ustanovení v Pinském újezdu. Bude zde synchronicky a diachronicky rozebírána statika a dynamika kolektivního chování selských obyvatel skrze rozbor konkrétních případů násilí, jak to pojímal Tilly, tj. od násilných rituálů k nenásilným útokům, od spontánních hádek a rvaček ke koordinované destrukci a zpět k nenásilnému násilí.

Nicméně tato studie neposkytuje po všech stránkách vyčerpávající řešení problematiky rozumění zrušení nevolnictví v Ruském impériu skrze zaostření na rozbor idey, způsobů chování a sociálních interakcí dobových účastníků. Jedná se o další historickou fikci, jež vznikla rozbohem dobových pramenů a aplikací různorodých humanitních a sociálněvědních badatelských přístupů antropologické povahy.

KAPITOLA I

PRAMENY – MOŽNOSTI A OMEZENÍ

Tato kapitola je věnována jednak zevrubnému rozboru soudobých vědeckých zdrojů poznání, které se zabývají tématem zrušení nevolnictví v Ruském impériu, jednak archivním a zveřejněným historickým pramenům nezbytným pro vznik této studie.

Ihned na začátku nastává otázka, zdali je nutné znovu se pustit do studia zrušení nevolnictví v Ruském impériu v druhé polovině 19. století či nikoliv? Vzhledem k počtu vydaných monografií, sborníků a výzkumných správ, a to dokonce i v podobě disertačních prací v různých jazycích, lze však konstatovat, že český dějepis v otázkách zrušení nevolnictví v Ruském impériu a jeho srovnávací perspektivy v kontextu dějin českých zemí postrádá jakékoliv vědění, stejně tak se nenajde ani stručný přehled soudobého vědeckého badání na toto téma. Proto, než odpovíme na položenou otázku na konci studie, pokusíme se o stručnou revizi dosavadního poznání zkoumaného problému, a to s důrazem na období po ukončení tzv. „studené války“, „národních revolucí“ konce 80. let 20. století a zániku „socialistického bloku“ v letech 1989-1991. A chceme-li k tomu opodstatnění, důvody historiografického přehledu jsou evidentní: změna výzkumných paradigmat, volná ruka při výběru vhodné metodologie, svobodný přístup k archivním pramenům a vývoj počítačových digitálních technologií a všude dostupný Internet. Samozřejmě v této podkapitole představíme a pohovoříme také o nových vědeckých pracích a badatelských perspektivách, které se k nám, současným badatelům minulosti, se změnami politickými a sociálními docela nedávno dostaly. Právě na tyto badatelské výstupu z 90. let minulého 20. století a začátku 21. století zaměříme naši pozornost.

Základem tohoto historického bádání jsou prameny různé proveniencie, účelu a povahy. Vzhledem k tomu, že se jedná o dobu, z níž už dávno není nikdo naživu, bylo potřeba se vyhnout historické rekonstrukci, která je zpravidla založena na *do* (vy-) *myšlení* motivů, tj. formování dobových obecně přijatelných představ o tom, jak ten či onen dobový aktér či skupina aktérů vnímali skutečnost kolem sebe a jaké – individuální či skupinové – cíle *doopravdy* sledovali. Právě na tomto pozitivistickém přístupu bylo založeno mnoho studií o zrušení nevolnictví v různých částech světa, terčem jejich bádání bylo zachytit a popsat sled událostí, jak tomu například rozuměl Ranke, tj. ve smyslu „*jak se věci seběhly*“ (Iggers 2002, s. 30). Proto už na počátku tohoto bádání bylo třeba celkové těžiště historického výzkumu založit nikoli na studiu sekundární literatury, která, jak se ukázalo, obsahuje velké množství chybných údajů a vágních závěrů, nýbrž na široké paletě relevantních publikovaných a nepublikovaných dobových pramenech.

1.1. MODERNÍ HISTORIOGRAFIE ZRUŠENÍ NEVOLNICTVÍ V RUSKÉM IMPÉRIU

1.1.1. ZRUŠENÍ NEVOLNICTVÍ V SOUČASNÉ „ZÁPADNÍ“ HISTORIOGRAFII

Zatímco se francouzský a německý dějepis soustředil především na několik málo významných dobových událostí a personálií, největší zájem o studium dějin Ruského impéria v tzv. *dlouhém 19. století* v makro i mikroperspektivách prokázali historikové a sociologové Spojených států a Velké Británie. Až do zániku Sovětského svazu byla angloamerická historiografie zrušení nevolnictví v Ruském impériu založena na studiu především sekundárních zdrojů z doby carského Ruska a Sovětského svazu a také poměrně malého počtu dobových pramenů (dobové tiskoviny, odborné žurnály, sborníky, memoáry a krásná literatura) konce 19. a začátku 20. století. Po roce 1991 byl v již nezávislých republikách bývalého Sovětského svazu konečně umožněn přístup k dobovým archivním pramenům. Každý západní společenskovědní badatel, který se zabýval tématy zrušení nevolnictví a sociální emancipací rolnictva a vývojem

Ruského impéria po roce 1861, znovu zhodnotil obecně známé výsledky historického a sociálněvědního výzkumu na toto téma a zahájil novou cestu k poznání skrytých aspektů neudálostního pole, jehož poznání by nebylo nikdy možné bez práce s dobovými prameny.

Mezi první badatele, kteří se vydali do archivů, patří britská ekonomická historička Carol S. Leonard, která dlouhou dobu strávila na pracovních cestách a na různých vědeckých pozicích univerzitních výzkumných center Ruské federace a Kazachstánu. Ve své monografii *Agrarian Reform in Russia: The Road from Serfdom* (Leonard, 2011) na základě podrobné analýzy dobových kvantitativních a kvalitativních archivních pramenů předložila představu o vývoji venkova Ruského impéria od zrušení nevolnictví v roce 1861 až po dnešní den. Ohledně období zrušení nevolnictví Leonard přišla k závěru, že proces zrušení nevolnictví v Ruském impériu po roce 1861 měl více negativních než pozitivních dopadů. Příkladem by mohly posloužit rozpory v sociální struktuře, totiž právní dualita *státní vs. zvykové právo*, stále chybějící dědické soukromé vlastnictví a hospodářská individualita; dospěla i k závěrům, že právě proto reakce venkovského obyvatelstva na Alexandrovy reformy byla adekvátním následkem stále nepřekonané zaostalosti venkova (ibid., s. 26-36). Ke stejným závěrům dospěl historik evropských a ruských agrárních dějin Stephen Hoch, který považuje protestní duch rolnictva v době zrušení nevolnictví za adekvátní reakci na volbu, před níž rolnictvo postavila ruská vláda: vykoupit se od vrchnosti anebo odejít z pozemku pryč (Hoch 2004, s. 247-274). Historik David Moon dokonce rozvíjí téma venkovské reakce na zrušení nevolnictví, poukazuje na fakta, že mezi venkovskou a městskou společností v Rusku 19. století existovala obrovská sociální a kulturní propast (to však mohlo platit nejen pro Ruské impérium), odděluje *venkovský svět* od světa reformátorů, a také ilustruje skutečnost, jak mezi těmito světy dochází k otevřenému střetu (Moon 1999 a, 2001 b).

Americký historik a redaktor *Russian Revue* Allan Wildman ve své práci *The Defining Moment: Land Charters and the PostEmancipation Agrarian Settlement in Russia, 1861–1863* (Wildman 1996) jako první obrátil svou pozornost na studium

dobových pramenů, které bezprostředně vypovídaly o procesu zrušení nevolnictví v Samarské gubernii. Základem jeho výzkumu byly dokumenty smírčích shromáždění, protokoly zasedání, zakládací listiny, policejní cirkuláře, prosby, stížnosti, udavačské dopisy, korespondence apod. Na základě těchto dokumentů Wildman zkonstruoval proces zrušení nevolnictví v Samarské gubernii, prozkoumal individuální a skupinové strategie chování a jednání rolníků z různých vesnic, jejich vztahy s vrchností a úředníky, vylíčil příčiny a dopady selských nepokojů a protestů.

V nevázanosti na práce s dobovými prameny o zákulisích smírčích jednání a jejich účastnících píše historička Roxanne Easleyová ve svém článku *Opening Public Space: The Peace Arbitrator and Rural Politicization, 1861–1864*, který zatím v roce 2009 vychází už součástí autorčiny monografie *The Emancipation of the Serfs in Russia Peace arbitrators and the development of civil society* (srov. Easley 2002 a Easley 2009). Pro svůj mikrohistorický výzkum Easleyová použila širokou paletu dobových pramenů, centrální postavou monografie je smírčí vyjednávač (monografie tedy začíná postavou ruského spisovatele Lva Nikolajeviče Tolstého), podrobuje rozboru role smírčího vyjednávače v provedení Alexandrových reforem na venkově, a také zkoumá a srovnává událostní pole sociálního dopadu zrušení nevolnictví na různých úrovních sociální reality.

Zatímco Easleyová se soustředila na výsledky činností světově známého ruského smírčího vyjednávače Tolstého, jiní autoři kladou důraz na studium jeho osobnosti. Tak například historička Anna Hruška, která se pokusila o hermeneutickou analýzu literárních děl Lva Tolstého, popřela známý fakt, že smírčí vyjednávač Lev Tolstoj byl na straně rolníků a přál si je osvobodit, poukázala zde na skutečnost, že ve zrušení nevolnictví Tolstoj viděl narušení tradičního sociálního a kulturního řádu, stejně jako většina smírčích vyjednávačů se bál toho, že za despotizmem vrchnostenské menšiny, přijde despotizmus proletářské většiny (Hruška 2007: 627–646).

Otevření archivů umožnilo i změnu výzkumných paradigmat, totiž přejít od makroperspektivy strukturálního dějepisu ke studiu mikrosvětů. Témata člověka, totiž

rolníka jakožto dobového statyky stojícího v centru historického dění se tak objevily v pracích některých novodobých amerických historiků. Historička Susan Morrisseyová ve své monografii *Suicide and the Body Politic in Imperial Russia* poukázala na skutečnost, že pokud jde o násilné střety a sebevraždy, zrušení nevolnictví mělo na venkovskou společnost velký dopad (Morrissey 2006). Podle Morrisseyové, emancipace nevolníků položila podklady pro zničení nadvlády muže nad ženou, mladé ženy se začaly bez svolení rodiny fiktivně provdávat za muže z měst, aby mohly utéct do městského prostředí, anebo v důsledku neschopnosti vyrovnat se nové realitě, totiž že jedinci žijí v nových poměrech a s novými problémy, jimž se muselo den ode dne čelit, narůstá počet sebevražd mezi rolníky až dvakrát tolik apod. (ibid.). Historik Ben Eklof dokonce na jednom konkrétním příkladu poukázal na příčiny sebevraždy jednoho ruského rolníka, národního umělce, který se snažil využít své právo osvobozeného a vymanit se tak zpod nadvlády vrchnosti, která učinila akty psychického nátlaku a tělesného násilí nad jedincem (Ekfol 1991, s. 792). Proto autor shledává příčiny narůstajících sebevražd mezi rolníky po roce 1861 v despotické povaze pokračujícího patriarchálního panství nad poddanými, násilí v rodině, v principech školního vychovávání dětí, nerovnoprávností před zákonem horních a dolních vrstev a nesnesitelností tělesných trestů (ibid., s. 793-806). Stejného názoru byl i historik Stephen Frank, který přišel k závěrům, že venkovská reakce na zrušení nevolnictví byla adekvátní stavu ruské společnosti, kde majetkové poměry a tělesná síla určovaly právo na použití násilí k nemajetné většině, kdežto zločiny nemajetné většiny a pijanství byly přehlednější, než tomu bylo za nevolnictví (Frank 1999, s. 36-43). Tuto mikro-perspektivu velice dobře zachycuje i historička Elise Kimerling Wirtschafterová ve svém článku „*Legal Identity and the Possession of Serfs in Imperial Russia*“, kde hovoří o tom, že pokud by historikové chtěli porozumět jednání venkovského lidu během provedení reformy v jejich lokalitě, především by se měli zaměřit na analýzu rolnických žalob a stížností k různým státním úřadům a tím identifikovat individuální smysl jednání každého rolníka (Wirtschafter 1998, s. 561–587).

Zatímco se většina bádání přelomu 20. a 21. století o dopadu zrušení nevolnictví v Rusku v roce 1861 soustředila na rolníka jako na objekt historického dění, náhled v odlišné rovině se objevil u historiků Tracy Dennison a Stevena Nafzigera, kteří se pokusili o výklad-vysvětlení dobových životních poměrů venkovské společnosti. Tito historikové považují rolníka – ovšem rolník u nich není jen mužského pohlaví – za *subjekt* historického dění, který (-á) žil (á) v určitých sociálních a ekonomických a kulturních podmínkách (viz. Dressel 1996, s. 94). Pod těmito podmínkami se pojímají standarty lidského každodenního života, s nimiž venkovský člověk musel počítat (být vědom). Podle nich ke standardům všedního dne patřilo pěstování a konzumace potravin a jejich kvalita, ceny na potraviny a doplňkové zboží, rozměry pozemku, kvalita půdy, dům a majetek a peníze, genderový vztahy, sociální dovednosti, symbolický kapitál apod. (Dennison, Nafziger 2013, s. 397-441).

Další významný americký badatel ruského původu Mikhail Dolbilov se pokusil porozumět mentalitě carské státní byrokracie během provádění reformy roku 1861 a také způsobům chování a jednání jednotlivých státních úředníků. Ve svých článcích *The emancipation reform of 1861 in Russia and the nationalism of the imperial bureaucracy* a *Russian nationalism and the nineteenth century policy of russification in the russian empire's western region*, autor vysvětluje, proč carské úřednictvo sledovalo vlastní cíle, totiž proč chtělo prosperovat na zrušení nevolnictví a maximalizovat vlastní zisk, jednak proč bylo pohnáno ke „*kulturní rusifikaci*“ neruských etnik a jaká přišla reakce ze strany neruského obyvatelstva (Dolbilov 2003, 2007, k tomu také Hroch 2009).

Jiní autoři, jako například Chris J. Chulos, který se pokusil co nejzevrubněji prostudovat otázku vlivu křesťanství (především pravoslaví) na venkovský život po zrušení nevolnictví v roce 1861, a také Irina Paperno, která ve zrušení nevolnictví viděla kulturní symbol a přikládala nižším církevním úředníkům vůdčí role v porozumění situaci, ve které se nacházel venkov, se shodují v tom, že pravoslavná církev, nikoli ruský nacionalismus, byla protagonistou zrušení nevolnictví, kdežto

odpovídající reakce na ně ze strany rolníků byla přímým výsledkem zvyšující se *religiozity*¹⁰ venkova Ruského impéria (srov. Paperno 1991 a Chulos 2003).

Svým způsobem svérázné bylo i bádání britské historičky Lynn Sargeantové, jejím cílem bylo totiž studium vývoje profesionální hudby v carském Rusku v druhé polovině 19. století a ve zrušení nevolnictví viděla podnět k vzniku a rozvoji zvláštní vrstvy profesionálních hudebníků, kteří pocházeli ze selského či městského (židovského) prostředí. Ve své studii *A New Class of People: The Conservatoire and Musical Professionalization in Russia, 1861–1917* Sargeantová rozebírá proces institualizace hudebnictva v Ruském impériu v předvečer a po zrušení nevolnictví, rozvoj konservatoří a jejich studijních plánů a programů, motivy uchazečů až po uplatnění absolventů (Sargeant 2004). Dochází však k závěru, že dobová profesionální hudební scéna se skládá z hudebníků, kteří měli rolnický původ, a profesionální hudba byla jakýmsi jedním ze „sociálních výtahů“ jak se dostat z venkovské zaostalosti a získat uznání ze strany horních vrstev v ruských metropolích (Sargeant 2004, s. 41–61).

1.1.2. ZRUŠENÍ NEVOLNICTVÍ V SOUČASNÉ HISTORIOGRAFII RUSKÉ FEDERACE

Jak skvěle postřehl ruský historik Sergeueï Kondratiev ve svém článku *Отмена крепостного права. Реформа 1861 г. в современном официальном дискурсе и в оппозиционных дискурсах* pojem „*Великая реформа*“ je nejvýznamnějším prvkem identifikačního komplexu, který na začátku nového 21. století se v Rusku neustále rozvíjí (Kondratiev 2013). Pod identifikačním komplexem je míněna kontinuita mezi počínáním Petra Velikého, reforem Alexandra II, pak Stalinova industrializace a

¹⁰ Tak například český historik a sociolog Zdeněk Nešpor pod religiozitou pojímá souborné označení pro vztah člověka k transcendentnu a závazky, které z něj vyplývají – (jakékoli) náboženské myšlení, cítění a jednání ... která nemusí znamenat pouze členství v církvích a/nebo konformitu s jejich učením a praktikami. Nicméně pokud se jedná o rodící se nacionalismus etnických menšin a jejich konfesní příslušnost v 19. století tvrdí, že nacionalistická hnutí se proti těmto „konkurentům“ obrátila s nemenší razancí, s jakou proti sobě kdysi bojovaly rozdílné konfesní tábory, takže lze v podstatě říci, že v 19. století se v Evropě idea konfesí přelila do nacionalismu (Nešpor 2008, s. 168, 299).

expanzivní modernizace postsovětského Ruska. Právě na tomto – přičemž bez ohledu na politickou a národní příslušnost – je založen soudobý oficiální a neoficiální diskurz v Ruské historiografii. Vzhledem k tomu, že nás zajímá především odborná historiografie postsovětského období, důraz bude tudíž kladen především na rozbor odborných vědeckých monografií a článků, nikoli na libovolných amatérských textech, jimiž je plná ruská internetová sféra.

Jak jsme již postřehli, terminologický aparát ruské historiografie zkoumané události začíná pojmem „*Великая реформа 1861 года*“. Sovětská a ruská historička Ludmila Zacharovová, jejíž prvním svazkem je monografie nestandardního rázu, která byla vydaná ještě v roce 1984, otevřela cestu k novému porozumění této zrušení nevolnictví v Ruském impériu. Poté, co Zacharová prostudovala Ruskou a zahraniční historiografii „*Великой реформы*“, dospěla k závěru (a to i když v polovině 80. let minulého století z ideologických důvodů musela klást důraz na třídní boj), že je třeba vypracovat komplexní metodologii, která by umožnila nahlédnout do zákulisí života a působností reformátorů a reformující se většiny (srov. Zacharova 1984, s. 5-17). Podle Zacharovové světová a ruská historiografie – dokonce i po uplynutí 30. let po prvním vydání její monografie – se dělí na tři proudy: 1. Studium objektivních sociálněekonomických příčin a předpokladů reformy; 2. Studium období přípravy reformy; 3. Provedení reformy (ibid., s. 4). Zacharovová zde uvádí, ve kterých myšlenkových proudech se nachází soudobý ruský dějepis: jestli sovětský dějepis viděl v reformě krizi feudálně nevolnické formace, západní dějepisná tradice trvala na tom, že předreformní hospodářská situace byla zcela uspokojivá (Zacharova 2005, s. 151-167). Tyto tři historiografické proudy a dva myšlenkové trendy určují ráz soudobé ruské historiografie.

Z hlediska objektivních sociálně-ekonomických předpokladů zrušení nevolnictví se obvykle uvádělo několik nejčastějších příčin, které byl vždy ústředním tématem historického výzkumu v Rusku. Nejznámější byla a stále zůstává koncepce hospodářské zaostalosti Ruska, kterou bylo nutno pozvednout do poměrů industriální

Evropy (tlak zdola/shora, porážka v Krymské válce apod.). Podle Měduševského, který operuje sociologickými pojmy teorie sociální změny, nevolnictví bylo hlavní překážkou modernizaci Ruska, kdežto zrušení nevolnictví bylo přímým výsledkem vyzrálosti všech společenských vrstev k novým zcela nepředvídatelným změnám (Měduševskij 2011, s. 4-6). Autor rozebírá proměnu životních poměrů různých vrstev a doporučuje uvažovat o „zdařilé“ verzi modernizace. Sleduje proměnu právního systému carského Ruska s použitím vlastních kontroverzních postřehů, uvažuje o zrození ruské varianty moderního státního zřízení, která je založena na rovnoprávných recipročních vztazích mezi marginální většinou a aristokratickým státním služebnictvem apod. (ibid., s. 5-25). Další historik Rozenberg srovnává ruského cara Alexandra II. s evropskými monarchy různých dob, analyzuje alexandrovu volbu směrem k pozápadnění Ruska (Rozenberg 2011, s. 52-55).

Mikrohistorická perspektiva zrušení nevolnictví našla svůj odraz v pracích mnoha historiků, kteří svou pozornost zaměřili na studium dějin selského stavu v různých koutech Ruska. Tak například téma selské mentality a venkovské každodennosti našly svůj odraz v pracích historika Valěrija Solovjova, Iriny Mostovojové a A. Skorika, Anatolija Vilkova se svou analýzou transformace mentálních prvků ruského rolnictva v důsledku zrušení nevolnictví (srov. Mostovaja & Skorik 1995, Vilkov 1997, Solovjov 2006). Další ruský historik Igor Christoforov zaměřil svou pozornost na modernizaci politické sféry a zevrubně analyzuje aristokratické hnutí oponentů provedení Alexandrových reforem. Na příkladu rozboru dobového diskurzu období přípravy a provedení reformy v letech 1850–1870 se ukázalo, že aristokratická vrstva v carském Rusku nebyla jednotná, byla plná rozepří a konfliktů, proto také nelze tvrdit, že by se opozice carových reforem skládala výjimečně z odpůrců zrušení nevolnictví, bylo tam spousta i těch, komu šlo o vlastní zisk apod. (Christoforov 2002). Mezi dalšími autory, kteří se zaměřili na studium dobového společenského diskurzu v sociálním životě venkovské společnosti, patří historikové Sěrgěj Běspalov (2011) a Elěna Zěmskova (2002). Nelze opomenout i

disertační práce tatarské historičky Faridy Zajnullinové *Татарская деревня Казанской губернии: социально-экономическая и этнокультурная трансформация (1861-1917 гг.)*, v níž autorka podrobně rozebírá životní podmínky tatarského etnika na venkově a způsoby jejich každodenního života (Zajnullina 2008).

Jiná a v podstatě nová vlivná koncepce zrušení nevolnictví jako hlavního požadavku ruského nacionalismu byla přímým výsledkem rezignace některých ruských historiků na kategorie sovětské a nesovětské varianty historického materialismu. Tak například Alexej Miller spatřuje ve zrušení nevolnictví Gellnerovu vizi nacionalismu, reformy Alexandra II. podle něj byly pouhým pokračováním počínání Kateřiny II., která usilovala o absolutistickou unifikaci a centralizaci státní správy, obhájuje objektivní stránku nucené rusifikace západních gubernií a rozebírá vznik národního zájmu a národních hnutí u neruských etnik a původ různých etnofobií a etnické nesnášenlivosti (Miller 2006). Pozoruhodně blízka je i pozice historika Dolbilova, který zformuloval názor, že rolnická reforma nebyla v podstatě ekonomicky nutná, šlo tam o vznik znovusjednoceného národního vědomí ruského etnika, které se několik století nacházelo ve stavu zapomění (Dolbilov 2002 a, 2002 b).

1.1.3. ZRUŠENÍ NEVOLNICTVÍ V SOUČASNÉ ČESKÉ HISTORIOGRAFII

Rok 1861 v Rusku v české moderní historiografii zatím není nějak prezentován, nicméně je představen několika ojedinělými články ve sbornících či několika kapitolami v řadě různých monografií. Většina úvah o zrušení nevolnictví v Rusku v roce 1861 těsně souvisí s otázkou zrušení poddanství v českomoravských zemích v roce 1848. Tito čeští kabinetní historikové tuto událost podávají stejně tak, jako jejich předchůdci v poválečném období: srovnávají poměry v českých a ruských zemích v 19. století, načež používají terminologický aparát západní varianty historického materialismu (př. „zdola-shora“, „problémy“, moc-vláda-poddanství, vrstvy apod.), opisují data ze sekundárních pramenů a vytvářejí závěry kvantifikujícího rázu:

nestačilo půdy, špatné a nesnesitelnější podmínky, bída apod. (srov. Švankmajer et al. 1995; také Kovinski 2004, s. 505-529).

Jiná verze výkladu událostí roku 1861 byla v koncepci českého historika Miloše Řezníka. Ten ve své práci hovoří o zrušení nevolnictví v Rusku jako o příčině šíření polského národního hnutí, které, jak víme, přerostlo ve Velkopolské povstání 1863-1864, jež našlo živnou půdu i v běloruských a litevských zemích (Řezník 2003, 2006, s. 288-292). Zcela jinak je tomu u teoretika nacionalismu a národních hnutí, českého historika Miroslava Hrocha, který zrušení nevolnictví pokládá za pokrok v sociální emancipaci společnosti v Ruském impériu, ovšem zároveň tvrdí, že zrušení nevolnictví, ani projevy odporu proti vrchnostem nevedly přímočaře k národní aktivizaci rolníků (Hroch 2009, s. 101-103).

1.1.4. ZRUŠENÍ NEVOLNICTVÍ V SOUČASNÉ BĚLORUSKÉ HISTORIOGRAFII

Vzhledem k událostem, které se odehrávaly v běloruských zemích po zrušení nevolnictví v roce 1861, soudobá běloruská historiografie má poněkud jiný ráz než historiografie Ruska. Jednak tím, že v tehdejších¹¹ zemích v letech 1863–1864 vypuklo povstání, které, jak se totiž historici domnívají, mělo těsnou souvislost s Alexandrovými reformami, jež měly pozměnit Rusko do poměrů svých západních sousedů, jednak platností jiných podmínek zrušení nevolnictví, než tomu bylo v ostatních od nevolnictví se osvobozujících centrálních guberniích. Zrození běloruského národního hnutí, Velkopolské povstání, modernizace běloruských zemí, buržoazní reformy a třídní boj apod. – jedná se o několik obecných témat, na nichž je postavena soudobá běloruská historiografie.

Zánik Sovětského svazu a vznik *de-jure* samostatného Běloruska umožnil jednak průnik do běloruského vědeckého myšlení západních vědeckých paradigmat, jednak svobodný přístup k doposud neotevřeným archivům. Sice nějakou dobu až do

¹¹ Ještě se to nepojímalo jako etnický běloruský celek.

přelomu století v běloruském historickém myšlení stále převládala sovětská verze marxisticko-leninského historického materialismu, jejíž ústřední kategorií byla společensko-ekonomická formace či opozice tříd a třídní útlak, výrobní prostředky a výrobní síly, nadstavba apod. Ale již s ustanovením na konci 90. let autoritářské formy státního řízení se běloruský dějepis rozdělil do několika táborů: zastánci strukturální dějepisné tradice, jejichž pozornost upoutal fakt společenské změny a modernizace v důsledku zrušení nevolnictví, mikrohistorikové, kteří svou pozornost obrátili na lidové povstání proti carské vládě v letech 1863–1864 jako přímý výsledek zrození počátků národní agitace či národního hnutí apod., a historikové, kteří se nacházeli na polovičních pozicích mezi první a druhou skupinou.¹²

Bylo již uvedeno, že v soudobém Bělorusku nadále převládá marxisticko-leninistická dějepisná tradice. Představitelé oficiálního běloruského dějepisu jako Michail Kasciuk a Viačaslau Paniucič považují zrušení nevolnictví za opatření shora proti revolučním snahám zdola, přičemž tomuto Alexandrovu opatření říkají „*buržoazní reforma*“, čímž se míní skutečnost, že nutnost reformy byla vyvolána sebezáchovnými pudy majetné třídy (viz Paniucič 1998, s. 41-45; Kasciuk 2005, s. 168-169). Závažným nedostatkem tohoto přístupu je však to, že autoři používají především kvantitativní údaje a přicházejí k závěru, že zrušení nevolnictví neudělalo rolníka svobodným, ale zatěžovalo ho, „*buržoazní třída*“ na tom přivydělala, a ještě více zbohatla, kdežto rolnická otázka vůbec nebyla vyřešena (Kasciuk 2005, s. 170). Jinak „*buržoazní reformy*“ zhodnotil Valeryj Halubovič, který v nich viděl „chorobný“ přechod od zpožděného ruského feudalismu k evropskému kapitalismu, jež by podle něj měl prospět všem vrstvám a zájmovým skupinám – říjnový státní převrat v roce 1917 byl přímým výsledkem nedokonalostí sociálních reform započatých Alexandrem II (Halubovič 1996, s. 158-160).

¹² Ale v této „struktuře“ soudobého běloruského dějepisu existuje i další nezávislá proměnná jako „politická příslušnost“ historika, která ovšem dělí běloruskou badatelskou scénu na „provládní“ a „opoziční“.

Pokud jde o strukturalistickou dějepisnou historiografii zrušení nevolnictví v běloruských zemích, ne ovšem o marxistickou verzi, Alexandrovovy reformy druhé poloviny 19. století jsou považovány za výchozí bod modernizace místní sociální struktury v kontextu modernizace celého státního systému carského Ruska. Jednotlivá témata modernizace s vyloženě pozitivními důsledky (kupř. otázky gramotnosti a vzdělání, sociální mobility a urbanizace, rozvoj hospodářství a politického života apod.) našly své místo v nepříliš početných pracích běloruských univerzitních historiků jako například Hanny Maskěvič (2009) *Selský stav v modernizačních procesech druhé poloviny 19. začátku 20. století*, historika Aliaxandra Kachanouského *Vývoj modernizačních procesů v Bělorusku v druhé polovině 19. začátku 20. století* (2009) a *Cesty sociální mobility v běloruského obyvatelstva druhé poloviny 19. začátku století* (2010), Vladimira Kachnoviče *Zvláštnosti modernizačních procesů statkářského hospodářství na Polesje v poreformní období v Rusku v letech 1861–1914* (2009). Proměnu soudního systému v poreformním období opsál historik Zagornov, který se ve svém článku *Soudní reforma 1864 roku a kapitalistická modernizace Ruského impéria* (2009) podrobil rozboru právního ustanovení Alexandrovovy reformy, zanalyzoval a popsal vznik nového soudního řádu a také problém spojený se zavedením reformy na konkrétních místech (venkovském prostředí). Podle autora je hlavním důsledkem zrušení nevolnictví v běloruských zemích zrození se „*smyslu pro spravedlnost a rovnoprávnost*“ u místních obyvatel a také zrovnoprávnění rolníka a šlechty (Zagornov 2011, s. 45-47). Je diskutabilní, zda se to doopravdy stalo či nikoliv, ale autor své závěry postavil na sekundárních zdrojích sovětského období, a to pomocí nepřímé metody prací s prameny, totiž aplikoval zkušenost centrálních ruských gubernií na západní běloruské a litevské gubernie (ibid., s. 50).

Důraz na povstání z let 1863–1864 převládal především u historiků „*opoziční*“ skupiny, která v povstání viděla začátky národní agitace, ba někdo dokonce i počátky běloruského národního hnutí. Tak například Piotr Bryhadzin a Uladzimir Ladysěu

spatřovali v příčinách povstání reakce venkovské společnosti na nesplnění jejich očekávání poté, co bylo zrušení nevolnictví vyhlášeno, a také podmínky, které měli rolníci plnit, aby do vlastnictví obdrželi pozemky, na kterých žili už po několik generací (srov. Bryhadzin et al. 2002, s. 85-88).

Jiným pokusem o odhalení příčin povstání selského lidu byla koncepce běloruské historičky Volhy Horbačevové o konfliktu mezi aktivní katolickou rolnickou a statkářskou vrstvou a místní administrací v rukou pravoslavných přistěhovalců z Ruska, kteří se snažili ovlivnit průběh reformy v běloruských zemích pro vlastní prospěch (Harbačova 2010, s. 186-202; také u Svib 2004). Zřetelný rozdíl v hodnocení příčin povstání ukazuje i historik Kisialiou, který zastává názor, že selský lid v běloruských zemích byl nejvíce ze všech etnických skupin v carském Rusku citlivý k samodržavní politice Alexandra II a také byl pod vlivem idejí revolučních radikálů z organizace *Зямля і Воля* (Kisialiou 2009, s. 23).

Počátkem XXI století se objevují první práce mikrohistorického rázu. Tak například historička Lugovcovová se pokusila analyzovat memoáry smírčích vyjednávačů, kteří byli v centru dobového dění, které ale byly vydány až po uplynutí několika desítek let (Lugovcova 2012 a, s. 37-48). Její analýza je spíše kontextualizované a konkretizované převyprávění zaznamenaných smírčími prostředníky dobových událostí, než pokus o vysvětlení příčin a následků neudálostního pole, v němž dobový hrdinové strávili několik let. Nicméně, podařilo se jí odhalit osobnost smírčího vyjednávače, zachytit a popsat kulturní šok po příjezdu do cizího kraje, vztahy s městským a selským prostředím, v němž měl smírčí pracovat (ibid., s. 37-47). Stojí za zmínku i další běloruský historik Ales' Smaliančuk, který analyzuje osobní a úřední dokumenty konkrétního případu období povstání v selském prostředí Hrodnenské gubernie, líčí a vysvětluje příčiny povstání z pozic různých aktérů (Smaliančuk 2008, s. 16-56). Příkladem práce s dobovými prameny ukázal i historik Siarhej Tokc', který na příkladu jednoho kraje analyzuje přechod od naturální

k tržní ekonomice, šíření racionality myšlení a transfer nových způsobů hospodaření, zánik nehistorické společnosti a zrození historické paměti (Tokc' 2003, s. 6-15).

1.1.5. ZRUŠENÍ NEVOLNICTVÍ V SOUČASNÉ UKRAJINSKÉ HISTORIOGRAFII

Stejně jako moderní běloruská a ruská historiografie, ukrajinská historiografie ve zrušení nevolnictví v Ruském impériu zatím nějak výrazně nepokročila. Nelze ovšem dávat za vinu ukrajinským historikům to, že nevyužívají možnosti západních vědeckých paradigmat. Jak zdůrazňuje ukrajinská historička Teťana Litvinovová, ukrajinská historiografie období zrušení nevolnictví v Rusku v roce 1861 se nemůže pyšnit příliš velkým počtem odborných prací, ani nějak seriózní vědecko-výzkumní vymožeností, jednak proto, že se důraz klade především na uskutečnění reforem spojených se zrušením nevolnictví v ukrajinských zemích, kdežto na přípravné období (od nástupu na trůn cara Alexandra II v roce 1855 až po 19. února 1861) a účast jednotlivých skupin se prohlíží epizodicky, aby byla zdůrazněna role té či oné důležité události v konkrétním regionu, jednak konzervatismus vědeckého myšlení a vykazování věrnosti svým předchůdcům (Lytvynova 2012, s. 2-3). Nicméně lze připomenout a pohovořit o práci vybraných současných ukrajinských badatelů historie, kteří svou pozornost otočili směrem k nevýznamným statistikům, k jejich kultuře a studiu všedního dne.

Zmínili jsme, že moderní ukrajinská historiografie je především založena na pokračování dějepisných tradic svých předchůdců, totiž sovětské varianty historického materialismu. Základem tohoto přístupu je popisná strukturní analýza: společnost je vnímána jako dynamicky vyvíjející se *systém* s relativně stálými násobnými *strukturními jednotkami*. Tak v ukrajinské historiografii je zrušení nevolnictví v Rusku v roce 1861 vnímáno jako zlomový bod mezi *feudálními* a *kapitalistickými* formacemi, „*Vělikaja reforma*“, které otevřely cestu k modernitě. Důraz na „*Vělikaja*“ hovoří o politickém rázu Alexandrových reforem, o analýze jejího dopadu, o kterou se pokusila řada ukrajinských historiků. Tak historik Ševčenko vyslovil názor, že sovětská

dějepisná tradice a její důraz na třídní boj, jehož nevyhnutelným výsledkem by měla být revoluce zdola, byla pouhým pokračováním tradic pozitivistického dějepisu 19. století, který jaksí idealizoval zrušení nevolnictví v Ruském impériu jako historický pokrok (Ševčenko 2008, s. 96). Nicméně pokud se jedná o autorův názor o dopadu Alexandrových reforem na obyvatelstvo carského Ruska, šlo o jakousi dlouhodobou *sociogenezi*, tj. přímý výsledek procesů dlouhodobého vývoje státních struktur za účelem udržení a upevňování tehdejšího společenského řádu (Ševčenko 2001, s. 127-131). Stejně jako i řada dalších ukrajinských historiků Lysjak-Rudnickij (1994), Gerasimenko (2002), Opanasenko (2001), Zinčenko (2006), akademik Vladimír Ševčenko analyzuje reakce různých sociálních skupin na reformu v konkrétních ukrajinských guberniích, vznik rolnického hnutí nejen v politickém měřítku Ruského impéria, ale také jako zrození ukrajinského národního hnutí (Ševčenko 2011, s. 113-120).

Snad největší badatelský zájem o studium tohoto období je na straně sociálně-ekonomické analýzy a hospodářského pokroku. Co se týče sociálně-ekonomické analýzy, v tomto odvětví historiografie dál nepokročila, zůstává však historické badání u dějin struktur a ekonomických systémů. Příkladem jsou práce těch historiků, kteří spíše zastávají názor, že zrušení nevolnictví nemělo přímý vliv na společnost, jedinou hybnou silou byli velkostatkáři a jejich kapitál a také kapitál městských podnikatelů, rentiérů a bankéřů (srov. Jakimenko 2001, s. 131-135 a Ševčenko 2009).

Druhý proud sestává z badatelů, kteří ve zrušení nevolnictví viděli především hospodářský pokrok ukrajinských zemí k tržnímu hospodářství, rozvoj techniky a technologií a zrození nových majetných sociálních skupin nejen na venkově, ale i ve městě, a také výsledek výstavby základů pro zrození nového politicko-právního systému (Kačmala 2009; Děsiatnikov 2011; Donik 2007). Další skupina historiků se vrhla do rozboru jednotlivých případů zrušení nevolnictví v konkrétních místech ale s použitím statistických údajů, jejichž úkolem nicméně bylo popsat a hodnotit ekonomickou efektivitu a míru hospodářského pokroku Alexandrových reforem na

celém ukrajinském území. Viděli v tom jednak zrození tržního kapitálu a instituce soukromého majetku, individuálního farmářství a kooperace, jednak zrození základů občanské společnosti (Farěňij 2006; Jakimenko 2001; Pančenko 2002; Prysiažniuk 2001).

Důraz na právní aspekty zrušení nevolnictví našel své místo v početných článcích, jejichž ústředním zájmem bylo studium zavedení nové státní struktury v ukrajinských guberniích a sociální změna. Otázkou proměny správního řádu a zavedení nových právních norem lze nalézt na stránkách četných monografií jako například u historika Vladimira Bartkiva *Місцевий державний апарат Російської імперії і селянська реформа 1861 р. в Україні* (2002), Vitalije Opanasenko *Роль чернігівського дворянства в суспільно-політичному житті України 1785–1860 рр.* (2003), kteří upozorňují na skutečnost, že nevolnictví se rušilo pouze v těch případech, jestli rolníci podepsali zakládací listinu, splatili své dluhy vrchnosti a dostali přidělovanou půdu, což samozřejmě nikdy nebylo snadné udělat. Historik Aleksandr Bolěbruch ve svém článku *Крестьянский вопрос в законодательстве царизма конца XVIII – начала XIX в.* poukazuje na nestejnorodost selských stavů a také na role „*lidského faktoru*“ jakožto hybné síly zrušení nevolnictví (Bolěbruch 1997, s. 26-33). Další historik Vasyl Bartkiv s deklarovaným použitím metod školy Annales se pokusil o rozbor smyslu pro spravedlnost venkovského lidu a přišel k závěru, že rolník, nikoli car či šlechtický stav, byl příčinou zrušení nevolnictví, dobové státní zřízení už nemohlo zadržovat napětí a nápor narůstajících nespokojeností venkovské společnosti (Bartkiv 2002).

Vylíčili jsme pouze několik málo historických prací, které jsou buď přímo anebo okrajově věnovány otázkám zrušení nevolnictví v Rusku kolem roku 1861, a také tvoří základ soudobé historiografie v západních a postsovětských společnostech po zpřístupnění archivů po roce 1991. Samozřejmě pokud bychom se zaměřili na stovky studentských magisterských a disertačních prací, náš přehled stavu soudobé

historiografie v otázkách zrušení nevolnictví v Rusku v roce 1861 by mohl být poněkud rozšířenější a značně přehlednější, nežli pouhé odkazování na práce skupiny „uznávaných a titulovaných“ historiků, z nichž většina své práce sepsala ve vlastních kabinetech, neviděla archivní zdroje a sotva ovládala dobovou mluvu venkova. Lze ale konstatovat, že zpřístupnění archivních pramenů posunulo místní historiografické školy od historického materialismu směrem k strukturálním dějinám a také k mikroperspektivě, která jednak umožnila nahlédnout do zákulisí přípravného období a provedení reformy v carských kancelářích a komisích, jednak vyslechnout názory všech dobových účastníků a uvidět, co bylo protagonistou těch či oněch forem chování a jednání různých jednotlivců, totiž odhalit skutečnost, co pro konkrétního obyvatele venkova, jehož se měla reforma bezprostředně týkat, znamenalo zrušení nevolnictví.

Pokud hovoříme o této kapitole v obecných rysech, tj. o obsahu všech uvedených historiografií, zrušení nevolnictví bylo ohodnoceno jako pokus ruskou vládou napodobit prudce vyvíjející se industrializující Evropu, tak zvaná modernizace zaostalé ruské „feudalistické“ společnosti, která však v dlouhodobé perspektivě měla pozitivní dopad, ale z ekonomického a kulturního hlediska měla pro dobovou venkovskou většinu spíše dopad negativní. Typickou strukturu všech prací tvořil rozbor reformy 1861 roku počínajíc středověkem, kde se zrodilo feudální nevolnictví, až po dnešní den. Pozornost zasloužily i práce o zrušení nevolnictví v konkrétních regionech, což samozřejmě poskytuje materiál pro provedení srovnávací analýzy nejen mezi regiony Ruského impéria, ale i v kontextu historicko-sociologické civilizační analýzy. Ani „nacionalizace či znárodnění“ minulostí jakožto „*účelový výběr informací a jejich hodnocení podle aktuálních národních potřeb a zájmů*“ (Hroch 2009, s. 64) by tomu neměly nějak uškodit, spíše by mohly poukázat na to, na které rovině se odehrává dobová realita a jak je reflektuje ten či onen představitel soudobého dějepisu. Poznámky zaslouží i francouzská dějepisná tradice, která v postsovětském období zrušení nevolnictví v Ruském impériu nijak nereflektovala, ale francouzský vědecký vliv na dějepis postsovětských republik je ohromující, obzvláště co se týče

aplikování zásad strukturalistického a mentalistického přístupů natož diskurzivní analýzy.

1.2. KRITICKÁ ANALÝZA DOBOVÝCH PRAMENŮ A ZDROJŮ HISTORICKÉHO POZNÁNÍ

Solidní přehled o událostním poli zkoumaného časoprostoru poskytuje i dobová odborně-vědecká literatura, která vznikla v důsledku zpětnovazební reflexe ze strany vzdělaných vrstev, tj. dobových intelektuálů, úředníků a horních vrstev. Jedná se o dobové historiky, politiky a veřejné činitele, kteří se přímo či nepřímo podíleli na připravující reformě redakčních komisí, anebo zúčastněné a nezúčastněné pozorovatele, kteří se pokusili o nezávislá vědecká zhodnocení procesu zrušení nevolnictví a jeho průběžných výsledků. Prameny tohoto druhu poskytují přehled o historickém, politicko-právním a sociálně-kulturním vývoji nevolnictví jako sociálního institutu v různých částech Ruského impéria, zprostředkovávají vědění o dobových názorech ve vyšších a nižších kruzích vedení impéria, zákulisních debatách a diskusích, sporech a rozepřích uvnitř připravující se reformy redakčních komisí a ministerstev. Kritický odstup k těmto pramenům je nezbytný a to z toho hlediska, že tyto prameny postrádají jednotnou vývojovou linii porozumění dobovému kontextu, jsou spíše bojištěm dobových názorů, postojů, představ a stereotypů mezi odpůrci a přívrženci Alexandrových počínání; klíčová rozhodnutí v záležitostech zrušení nevolnictví v různých koutech impéria vznikala s ohledem jednak na požadavky odpůrců zrušení nevolnictví, kteří v něm viděli nástroj rozkladu mravních základů stavovské společnosti a tradiční kultury, jednak přívrženců, kteří zrušení nevolnictví považovali za *civilizační*¹³ pokrok.

Do této skupiny pramenů lze také přiřadit odborné prameny institucionální povahy. Nejvýznamnější místo zde zaujímá dvoudílný *Сборник статистических*

¹³ Zde se jedná o společenský pokrok ve smyslu francouzského významu slova „civilisation“ jako míra vyspělosti společnosti po stránce materiální kultury, vzdělání, morálky a politické a společenské organizace (Niceforo 1929, s. 120-123).

информаций генерального штаба российской армии о Минской губернии, který byl sestaven plukovníkem Illarionem Zělenským (1864) a sborník informací statistického úřadu ministerstva vnitra o struktuře běloruských a litevských guberniích v letech 1860-1880 pod titulem *Волости и важнейшие селения Европейской России* (1886). Statistická data poskytují relevantní údaje o zeměpisných a topografických životních podmínkách Pinského újezdu, jeho hospodářských a sociálně-právních poměrech, o struktuře místní správy a samosprávy, o gramotnosti a vzdělanosti vrstev a mravních vztazích mezi nimi, také o vzdělanosti a o úrovni kriminality a různých dalších aspektech všedního života selského obyvatelstva. Ovšem nelze opominout úřednický seznam *Памятная книжка Минской губернии за 1860, 1861, 1864 года*, který obsahuje důležité informace o všech osobách ve struktuře státní správy gubernie, jednotlivých újezdech a volostní správě.

Ke zpracování tématu byla nezbytná kromě dobové literatury také práce s paletou dobových pramenů archivní povahy. Větší část těchto materiálů je rozmístěna ve fondech Národního historického archivu Běloruska, kdežto menší část v centrálních historických archivech Litvy, Ruska a Ukrajiny. Nejvýznamnější a z hlediska formy a obsahu nejčistější byly prameny úřední, institucionální povahy. Tyto prameny poskytují mnoho důležitých informací o správě gubernie a jejích účastnících, vztazích mezi jednotlivými částmi správní struktury a také uvnitř každé z nich. Jedná se o dokumenty kanceláře civilního a vojenského gubernátora a guberniálních úřadů, újezdních úřadů a selské samosprávy. Jsou to cirkuláře, nařízení, rozkazy, vyšetřovací protokoly a protokoly soudního jednání, úřednická korespondence.

Další skupina pramenů je tvořena takovými prameny, které vznikaly mimo prostor úřednických kanceláří, ale byly jim adresovány jako příjemcům. Jedná se o dopisy, návrhy, prosby a stížnosti obyvatel venkova. Tato písemná dokumentace, která na svých stránkách zachytila velké množství informací o účastnících procesu zrušení nevolnictví a projevech chování, obsahuje dobové ideje, představy a pohnutky různých účastníků jednacího procesu v různých koutech Minské gubernie, stejně tak i celkový

průběh jednání v Pinském újezdu. Nicméně práce s těmito prameny vyžádala zaujmout kritický postoj k jejich obsahu, poněvadž jejich sepisovatelé zpravidla falšovali a překrucovali skutečnost, záměrně a nezáměrně podávali nesprávné informace a dezinformace, domýšleli a zaokrouhlovali data, měli tendenci k sebeobhajování a vymlouvání svých cílů a záměrů. Místy dokumentace není obsahově vůbec hodnotná.

Přestože je celkově dokumentace absolutně neuspořádaná, nachází se po různých archivních ústavech v nesčetném množství různých složek s informacemi s rozhozenými daty i tématy, obsahuje z hlediska výzkumných záměrů relevantní údaje. Nevýznamnější roli hraje archivní sborník *Архивные материалы Муравьевского музея о польском восстании 1863-1864 в Северозадном крае* (Milovidov 1913, 1915), který obsahuje řadu materiálů vztahujících se k činnosti velitelství Litevského generál-gubernátorství, jehož byla Minská gubernie součástí po dlouhá léta. Tento sborník zahrnuje osobní poznámky a oficiální nařízení hraběte Michaila Muravjova, a také cirkuláře, hlášení a osobní korespondence s nadřízenými a podřízenými vládními institucemi v záležitostech řízení kraje a válečných taženích proti povstaleckým oddílům. Zájmovou a z hlediska historicko-antropologického studia relevantní budou archivní sborníky sovětských badatelů historického ústavu akademie věd SSSR Evgěnia Morochovca a Nikolaja Družinina, kteří se pokusili – a to ve smyslu dobových badatelských požadavků 20. – 40. let 20. století – o zmapování několika málo aspektů každodenního kulturního a sociálního života venkova Ruského impéria v období 1830-1870 (Morochovec 1931; Morochovec, Družinin 1949). Autoři těchto archivních sborníků shromažďují na jednom místě informace z celoročních zpráv třetího oddělení (tajná policie), hlášení důstojníků carské suity, flügeladjutantů, guberniálních prokurátorů a újezdních úředníků nižšího ranku. Sice tyto sborníky poskytují spoustu obecných informací o dobových idejích a způsobech chování selských vrstev Minské gubernie, neposkytují dostatek informací o Pinském újezdu, navíc jsou zatížené dobovými předsudky a stereotypy o místních obyvatelích. Také autoři upozornili na skutečnost, že dobových pramenů v centrálních archivech sovětského Ruska o selském

prostředí Severozápadních gubernií je příliš málo. Další archivní sborník *Отмена крепостного права. Доклады министерства внутренних дел о проведении реформы в 1861-1862 годах* z ruky Sigizmunda Walka věnuje pozornost každodenním a týdenním hlášením ministrů vnitra o provedení rolnické reformy (Valk 1950). Zvláště důležité je to, že se autor sborníku nepokusil o rozbor pramenů v dobovém kontextu, nýbrž uspořádal jejich vznik podle časové rovnice, čímž vytvořil kontinuitu mezi hlášeními ministrů a reakcemi na ně ze strany carské kanceláře a panovníka. Nelze také opominout i nedávno vydaný sborník archivních pramenů *Паўстанне 1863–1864 гадоў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях. Дакументы і матэрыялы Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі* od Dzmityrje Matvějčyka, který je zcela zasvěcen problematice nepokojných let 1863-1864 v běloruských zemích (Matvějčyk 2014). I když je tento sborník určen badatelům povstaleckých událostí a počátkům tzv. běloruského národního hnutí, lze z něho výtěžit řadu okrajových ale pro dotyčný výzkum neřešených informací o způsobech a zákrocích vlády pro udržení klidu mezi selským obyvatelstvem Minské gubernie.

O jednotlivých aspektech každodenního života selských obyvatel Pinského újezdu zkoumaného období se pojednává v dobových denících, diářích, memoárech a zápisnících. Tyto nehojné prameny soukromého charakteru zachycují dobové postoje, představy a všeobecné závěry o venkovských obyvatelích Pinského újezdu jak ze strany vnitřních, tak i vnějších pozorovatelů. Na stránkách těchto pramenů lze najít mnoho důležitých informací o zeměpisných charakteristikách území Pinského újezdu a jeho hospodářských poměrech a potenciálu ve srovnání se zakoušenými autory územími po celém světě, jeho právních a sociálních vztazích, tradicích a zvycích, jazykové situaci a lidovém folkloru, náboženských a rituálních praktikách, vztazích mezi společenskými vrstvami, rodinných poměrech a vztahu k práci, vzdělání a právo, alkohol a násilí atd. Samozřejmě práce s těmito prameny vyžaduje zachování kritického odstupu, poněvadž, jak na to upozorňuje Peter Burke, je třeba mít na zřeteli, že nepředpojatý, ničím nezatížený pohled neexistuje; buď od vnějších pozorovatelů,

anebo od vnitřních, tyto prameny nejsou nestranné, neutrální nebo průhledné, jsou to víceméně rafinované sebe prezentace s rozšířeným záběrem na cokoliv, co pro danou chvíli jejich autor považoval za nutné (Burke 2007, s. 31-44).

Pro výzkum byla nesmírně důležitá potřeba odvrátit pozornost na dobové tiskoviny, jejichž úkolem bylo informovat společnost a vytvářet veřejné mínění. Za nejdůležitější jsou považovány ústřední noviny *Минскія Губернскія Вѣдомости* a *Виленскія Губернскія Вѣдомости*. Tyto dvě tiskoviny poskytují mnoho relevantních informací o celkovém průběhu zrušení nevolnictví v litevských guberniích, jeho účastnících a dobových poměrech jejich života očima zúčastněných a nezúčastněných osob, názory veřejných a soukromých osob, v neposlední řadě zachycují veřejné mínění. Je třeba upozornit, že tyto dvě tiskoviny měly dvě části: oficiální a neoficiální. Avšak větší pozornosti v těchto tiskovinách bylo potřeba věnovat neoficiální části, kde byly publikovány oficiální zprávy o průběhu zrušení nevolnictví v jednotlivých částech kraje, podrobně rozepsané měsíční zprávy krajského úřadu pro rolnické záležitosti a různé doplňky, jako například kolektivní dopisy, prosby a stížnosti. Také významné relevantní informace z hlediska obsahu je například petrohradský politický a literární deník *Сѣверная пчела*, literárně politický časopis *Отечественныя записки*, kyjevský historicko-literární žurnál *Вѣстникъ Юго-западной и Западной Россіи*.

Svérázným a doplňujícím pramenem jsou etnograficko-výzkumné práce polských a ruských antropologů a etnografů, kteří se v dané době či nedaleko po ní zabývali lidovou kulturou a všedním dnem obyvatel venkova Pinského újezdu (Bądzkiewicz 1863, Bulgakovskij 1890, Dovnar-Zapolskij 1897, Jančuk 1889, Kolberg (1837) 1968, Kojalovič 1863, Kontrym 1840, Šejn, 1887, Špilěvskij 1853). Zde je třeba poznamenat, že většina těchto prací byla vydána až po autorově smrti jako sborník autorských polních poznámek a textů. Mezi témata, kterými se tito badatelé zabývali, byly zeměpisné podmínky a životní prostředí, lidový folklor a materiální kultura, všední praktiky a zvyky. Z četného etnografického materiálu, který se

hromadil mezi léty 1835-1885, budou pro vymezené výzkumní cíle relevantní dobové lidové názory, postoje a představy a přesvědčení o záležitostech zrušení nevolnictví, které ovlivnily běh reformy k jejímu konci. Neméně cenné jsou i ty názory a přesvědčení venkovských obyvatel, které zachycují subjektivní situace jednotlivců, jež se projevují především v situacích nedorozumění a omluvách, nadáváních a posmívání, rozhořčení z přítomnosti a strachem z budoucnosti, omlouvání za negramotnost a špatné chování, pocit viny a méněcennosti. Proto je pro bádání významné období zrušení nevolnictví, způsoby myšlení a chování obyvatel venkova stojících na dolním stupni společenského žebříčku než domnělé hledání národotvorných myšlenek tam, kde být vůbec nemusely. Perspektiva zdola umožňuje nahlédnout na zrušení nevolnictví očima jejich aktérů, kteří měli své názory, postoje a přesvědčení o penězích a soukromém vlastnictví, svobodě a mravech, individualitě a kolektivitě, právu a spravedlivosti apod.

KAPITOLA II

MY A ONI: VNÍMÁNÍ SEBE SAMA A TĚCH DRUHÝCH

Historická antropologie, jak ji chápu v tomto transdisciplinárním bádání, je tedy vědeckým přístupem pro poznání *člověka* v pluralitě časů a prostorů, který překračuje hranice vědecké *logie* a pokaždé vrací badatele na počátek jeho cesty poznání. Východiskem pro takto povrchně a stručně chápaný historickoantropologický přístup, kterého by si každý historický antropolog měl být vědom, by posloužil výrok Gerta Dressla o tom, že každá lidská bytost je „*nevyčerpatelný kaleidoskop mnoha lidských způsobů jednání, mentalit a interpretací*“ (Dressel 1996, s. 61) a tudíž je fakticky k nepoznání. K vyrovnání se s takovouto nesnází slepé uličky v poznání minulosti by historickým antropologům napomohlo to, kdyby se nechali poučit od filozofů u jedné jediné věci, jak tomu například rozuměl filozof Erazím Kohák, že „*člověk je bytost, která – mimo nejzákladnější reakce – od „přírody“ prostě neví, co dělat ... neví, co si přát*“ (Kohák 2010, s. 11).

Máme-li pochopit způsoby chování a interpersonální vztahy mezi označenými účastníky procesu zrušení nevolnictví v Pinském újezdu, je důležité porozumět formě a obsahu představ těchto jedinců o sobě samém a těch významných a nevýznamných druhých.¹⁴ Avšak nesmíme zde zapomínat na některé nesnáze, tzv. meze výkladu, které tuto studii doprovázejí a spočívají v tom, že převážná většina selského obyvatelstva Pinského újezdu byla analfabetická a anumerická, jakákoliv možnost

¹⁴ Má ovšem bezesporu pravdu i ten čtenář různých vědeckých badatelských úsilí o poznání minulého, který prohlásí, že cesta k porozumění a pochopení lidským představám v individuální či kolektivní rovině je vždy tak zvaný běh ve tmě přes překážky.

systematického porozumění představám těchto dobových aktérů zcela chybí, proto celé vyprávění o představách venkovského obyvatelstva se zakládá na výpovědích převážně vnějších pozorovatelů, tj. intelektuální menšině. Z těchto výpovědí tedy budeme moci uvidět, kdo byl vnějším pozorovatelem, proč se zajímal o Pinský újezd a jeho obyvatelstvo, jak přicházel ke styku s místním obyvatelstvem, co od něj očekával. Zkrátka řečeno, pokusíme se odpovědět na trojici otázek: *co pro vnějšího pozorovatele znamenal Pinský újezd a jeho obyvatelstvo? Na čem se zakládaly jejich výpovědi? Co z těchto výpovědí vyplývalo?*

2.1. PŘEDSTAVY VNĚJŠÍCH POZOROVATELŮ O PINSKÉM ÚJEZDU A JEHO SELSKÝCH OBYVATELÍCH

Cestovatelé, kteří mezi léty 1840 až 1880 navštívili Pinský újezd, zpravidla své cestopisné záznamníky začínali několika vstupními poznámkami o svých prvních dojmech¹⁵ z toho, co zde viděli. Jednalo se o poznámky buď o krajině, kterou cestovatelé pozorovali z oken jejich dostavníků či kočárů, anebo o tuzemském obyvatelstvu, se kterým se pravidelně potkávali na cestě k Pinskému újezdu. Mezi prvními slovy byly většinou zmíněny dojmy o tom, co by Poleský kraj a Pinský újezd mohl připomínat jejich čtenářům, což záviselo také na tom, do jaké míry se cestovatel ve světě vyznal. Bankéř polské banky Kazimierz Kontrym, který v roce 1829 procestoval Poleským krajem, přirovnával tento kraj ke Kaspickému moři a podle jeho domněnek ho čekal stejný osud (Raczyński 1840, s. 17). Dalšímu cestovateli krajina Pinského újezdu připomínala holandské nížiny, pro které byl typický vnitrozemní obchod (Bądzkiewicz 1863, s. 260). Přestože už nemluvíme o zcela počátečních dojmech, cestovatel Józef Kraszewski přirovnával přírodu a život v Pinském újezdu k

¹⁵ Pravdou je, že první dojem mohl vypovídat spíše o pozorovatelském přístupu a způsobům zaznamenávání konkrétních informací než o tom, co bude napsáno ve finální verzi a co z toho případně pozbude po schválení cenzurou. S výjimkou několika málo publikovaných deníků, většina z nich musela projít kanceláři cenzurních řádů Ministerstva Vnitra Ruského impéria.

životu v liverpoolském přístavu (Kraszewski 1860, s. 103). Autor vlastní první dojem o Pinském újezdu později doplnil jako „*poetický kraj, o němž jsem si myslel, když jsem poprvé dorazil, kolik zde lze sebrat myšlenek po cestě, kolik je tady předmětů pro přemýšlení: trosky zámků, hroby, záhady a nabízí se moc hezké obrazy krajiny*“ (ibid., s. 22). Podobně své vyprávění o cestě tímto krajem začala spisovatelka Eliza Orzeszkowa, která se ve svých *Wspomieniach z powiatu Pińskiego* obrátila na čtenáře s poetickými slovy o významu mládectví a smyslu cestovatelské zkušenosti, pro Pinský újezd použila slavné rčení „*non plus ultra*“¹⁶, jako „*kraj světa se smutnou krajinou, kde není ani průhledná voda, nejsou tam ani hory, samá rovina, monotónnost a zamlženost*“ (Orzeszkowa 1867). Podobně, ale zcela jinými slovy o tom psal i literát Antoni Bączkiewicz jako o kraji „*zanedbaném a zneužitém, s divným a smutným půdorysem, který se dvakrát za rok proměňuje na improvizované moře litevské*“ (Bączkiewicz 1863, s. 260-261).

Nelze opomíjet i ty dojmy, které byly směsicí všeobecných představ a závěrů. Tak například polský etnograf Oskar Kolberg o Pinském újezdu napsal jako o ubohém, špinavém, polámaném, nenormálním, nedostupným ostatnímu světu, a nabídnul svým čtenářům zamyslet se nad odpovědí na otázku „*co by Rembrandt namaloval, kdyby sem přijel?*“ (Kasperczak 1968, s. 4-12). Kraszewski zval na Polesí Dumase, Huga, Humboldta, Pücklera-Muskau a Tocqueville, byl totiž přesvědčen, že každý z nich by tady mohl najít mnoho zajímavého a originálního (Kraszewski 1860, s. 39, 89-90). Jenže toto jeho poetické nadšení a přirovnání krajiny Pinského újezdu k lidskou rukou nedotčenému evropskému půdorysu se brzy proměnilo na zklamání a nudu. S odkazem na polského básníka Władysława Syrokomlu, který většinu svého života strávil v běloruské části Minské gubernie, novinář petrohradských novin *Северная пчела* Nikolaj Lěskov viděl v Poleském kraji a jeho obyvatelích staletími nepozměněnou praslovanskou kulturu, která přetrvávala v podmínkách samé roviny, smutné a otravné,

¹⁶ Heslo „*non plus ultra*“ lze bylo spatřit na vlajce španělského království v předkolumbové době (Katjarčuk 2002, s. 103).

divoké a drsné, studené a šedé krajiny, kde obyvatelstvo mělo bledou, vylekanou a skleslou tvář, ženy s vyschlými postavami a přischlými prsy k jejich tělům a muži s neučesanými, nemocnými vlasy s příliš chlupatou tváří (Lěskov 2014, s. 91-93). Podobně se vyjadřoval ve svých poznámkách ruský plukovník Illarion Zělěnskij, který za účelem nashromáždit veškeré možné údaje a sestavil obecný a statistický přehled Minské gubernie, když projížděl v roce 1862 Pinským újezdem: „*Napoleon měl pravdu, špína je tady pátým živlem*“ (Zělěnskij 1864 a, s. 100). Souhlasil také s Kraszewského závěry o nechutném prostředí Pinského újezdu ve srovnání s dobovými poměry života ve předních městech a vyspělých krajích tehdejší Evropy. Postupně přichází k mírnějšímu závěru, že přebytek vody je tím hlavním nedostatkem a bídou tohoto kraje, nikoli sám o sobě místní obyvatel, který by byl ovlivněn tímto prostředím (ibid.). Proto mu klade za vinu nízkou fyziologickou vitalitu dětí a dospělých, expanzivní šíření různorodých chorob a onemocnění, hospodářskou a technologickou zaostalost apod. (ibid., s. 256, 279, 312, 494-498). Stejný pohled na fyzické prostředí měl čelní představitel historické školy *západorusismu*¹⁷ Michail Kojalovič, který ve stejném roce projížděl Pinským újezdem za účelem shromáždění etnografických informací o kmenech západní části Ruského impéria. Později se ve své etnografické práci o kmenech¹⁸ Minské gubernie bude pohoršovat nad tím, že „*místní obyvatelstvo, které bylo tvořeno potomky různých starodávných kmenů, žilo v kraji s neúrodnou půdou, plnou bláta a písku ... celý tento kmen ve všech místech kvůli přírodním podmínkám má na sobě razítko zvadlosti, bezmoci a vyčerpání*“ (Kojalovič 1863, s. 23-25). Podobně o nedotčenosti a divokosti fyzického prostředí se také vyslovil přistěhovalec a učitel ruského jazyka a literatury Bulgakovskij, kterému přišlo, že divoká krajina přímo působila na lidské myšlení a způsoby vnímání, představivost a tvorbu osobní povahy (Bulgakovskij 1890, s. v-vii). O vlivu prostředí

¹⁷ Více o pojmu *západorusism* lze najít v konferenčním sborníku *Cesty k národnímu obrození: Běloruský a český model* (2006).

¹⁸ Ve své vědecké práci *О разселении племён западного края России (1863)* autor užívá pojem *племена* (česky: kmény), ale pod tímto pojmem myslí *etniky*.

na způsoby myšlení a světonázory místních obyvatel zmínil i etnograf Dovnar-Zapolskij. Projevovalo se to v stálém přežívání archaických praktik pravěké společnosti (Dovnar-Zapolskij 1897, s. 7).

Tyto první dojmy a postřehy pokračují stanovením sounáležitosti prostoru Pinského újezdu s konkrétní kulturou. Už v rozdílu mezi přídavnými jmény „polský“ a „ruský“ můžeme spatřit rozdíly v tom, komu podle těchto vnějších pozorovatelů patřil jimi navštívený kraj, jehož krajina jim všem přišla být tak velice neobvyklá. Úředník státní polské banky Kazimierz Kontrym, který byl poslán za účelem zhodnocení perspektivy bankovních investic do místní ekonomiky, své vyprávění začal nostalgií o bývalých dobách polské státnosti, kdy tento region tvořil jednotný hospodářský celek s Polským královstvím a který stále ještě přetrvával (Raczyński 1840, s. 18-22). V poznámkách o bohatství místních lesů Kontrym uváděl, že Pinský újezd nikdy nebyl v dějinách okrajem světa. Za nejstarší důkaz uvedl export losích parohů až do Jeruzaléma, kde „*tyto amulety ochránily místní obyvatelstvo před nákazou a před zajetím tureckými oddíly*“ (ibid., 23). Pak dodal, že zájem o tento kraj měly obchodní společnosti z Velké Británie, Rakouska a Německa, a že se i odvěký polský hospodář, partner Polešuka, také hodlal podílet na obchodu a rozvoji místního průmyslu. Kontrym nepocházel z Polska, ale radil Polesí k Polsku: „*... kromě Polesí, ještě i v jiných místech našeho kraje*“ (ibid., s. 26). Podle něj však tento kraj nebyl polským, ale k Polsku měl přirozený vztah. Stejně tak Josef Kraszewski, který byl jistě hodně sečtělým vzdělavcem, váhal připsat tomuto kraji polskou anebo ruskou příslušnost. Přestože mezi sebou komparoval různé historiky, polemizoval s nimi o etnickém původu místního obyvatelstva a příslušnosti tohoto kraje, končil u toho, že Pinský újezd byl ve své době jakýmsi tavícím kotlem různých kultur a vyznání, a také hospodářskou křižovatkou mezi východem a západem. Taktéž se ani další polští návštěvníci nepokoušeli řešit příslušnost Polesí jakožto kraje s polskou kulturou, ale pokládaly ho za součást krásných a slavných dějin bývalého velkého Polska, v jehož hranicích a pod jehož záštitou dosáhl Pinský újezd vrcholu hospodářského a kulturního vývoje. Oskar Kolberg, který sice nespojoval Bělorusko a Polesí pod jednu kulturu, ve

svých zápiscích uváděl dobový všeobecný závěr o tom, že zaostalost běloruské (a poleské) kultury spočívá v mnohověké odtrženosti od živlu *ruské kultury*¹⁹, ale také poznamenal, že Bělorusové udržují v paměti to, že právě Polsko bylo jejich matkou (srov. Kasperczak 1968, s. 37).

Na rozdíl od polských cestovatelů byly texty ruských cestovatelů zatíženy dobovým oficiálním diskurzem, v němž se za pomoci cenzury prosazoval názor, že Polsko bylo vždy na běloruských a poleských zemích pouhou macechou, kdežto Ruské impérium bylo pravou matkou (Kasperczak 1968, s. 37). Proto všichni ruští návštěvníci, a to bez výjimky, přiřazovali poleský kraj k ruské kultuře. Jednak kladli důraz na etnickou, kulturní a jazykovou blízkost s ruskou kulturou, jednak považovali toto území za nedílnou součást „*ruské civilizace*“²⁰ (Kojalovič 1863, s. 150). Ruští etnografové viděli kulturní blízkost, pokud nepřímou ruské kultuře, tak etnickým žvlům (prvkům, elementům) běloruské a ukrajinské (maloruské) kultury. Například, když etnograf Pavel Špilěvskij hovoří o existenci poleského nářečí, kterému „*velkorus*“ sotva dokáže porozumět, dodává, že se toto nářečí liší od běloruštiny, přesto se snaží obhájit začlenění tohoto nářečí do jakési západoruské kultury. Navíc místní nářečí je podle něj v neustálém ohrožení ze strany „*polské vlády*“²¹, která se snaží pohltit tento kraj a vymazat stopy pravoslavné bělorusko-ruské slovanské kultury (Špilěvskij 1853, s. 76-77). Podobně o tom uvažoval Dmitrij Bulgakovskij, který sice hovořil o blízkosti kraje k ruské kultuře, ale po jazykové stránce a způsobech každodenního života tuto kulturu striktně vyčleňoval z převládající běloruské kultury v Minské gubernii. Co se týče blízkosti rétoriky k ruské kultuře, Bulgakovskij se v úvodu vlastního etnografického sborníku obrátil na čtenáře se slovy, že obyvatelstvo Pinského újezdu, „*nehledě na zesílenou propagandu polonismu a vliv katolicismu s*

¹⁹ Oskar Kolberg myslí kulturu starodávné Rusi, nikoli ve smyslu kulturu dobového Ruského impéria.

²⁰ Třeba také poznamenat, že na rozdíl od francouzského singulárního pojmu civilizace je zde pod pojmem civilizace myšlena společně sdílená kultura.

²¹ Pojem „polská vláda“ se vyskytuje v textech ruských intelektuálů jako označení tábora polských intelektuálů, o nichž tvrdili, že ti touží po rozkladu Ruského impéria a znovuzrození „Rzeczypospolitej obou národů“.

jeho krutým násilím, rolnictvo zůstalo věrné Ruskému Trůnu a Vlasti a věrnými syny Pravoslaví s jeho tajemstvími a obřady; spatřujeme v nich všechno, co pevně chrání a cení jejich bratry – Velkorusy“ (Bulgakovskij 1890, s. vi). Proto ta část místního obyvatelstva, která se hlásila k polské národnosti a vyznávala katolickou víru, byla skoro všemi ruskými vnějšími pozorovateli předsudkově považována za cizí, která tomuto kraji nikdy nepatřila a která se vždycky bude snažit potlačit ruskou kulturu a nadvládu ruského dvora (srov. Pěskovskij 1896, s. 60-61, Polěvoj 1910, s. 47-68, Zacharjin 1884). Podle *západorusa* Kojaloviče, šlo o civilizační střet mezi Evropou a Ruskem (Kojalovič 1863).

Dost ironicky a s docela jízlivými urážkami se v různých textech ruských pozorovatelů podávají dějiny tohoto kraje v kategoriích „*násilná polonizace a katolizace*“ a „*vyhlazování ruské kultury, mučení, trápení a násilí nad chudými a nešťastnými nevolníky*“. Plukovník Zělěnskij ve statistickém sborníku v pojednání o procesu vzdělání v Minské gubernii hovoří o čtyřech a půl stoletích boje mezi tuzemským pravoslavným obyvatelstvem a vstěpujícího se polského katolicismu do místního koloritu. Nutí čtenáře přijmout ruskou kulturu jako vesměs pravoslavnou, kdežto polskou kulturu jako katolickou. Jenže o Polácích se vyslovuje jako o „*nebezpečných pomatencích*“ a slova „*polská inteligence*“ a „*polská šlechta*“ mu přijdou být velice legrační (Zělěnskij 1864 b, s. 388). Samozřejmě, že pokud dobovému vnějšímu pozorovateli záleželo na tom, aby se k otázce příslušnosti kraje vyjádřil, rozhodně si neuvědomoval skutečnost, že vede boj proti svým odpůrcům. Na tento dobový problém u všech vnějších pozorovatelů Poleského kraje upozornil ruský etnograf Nikolaj Jančuk, který kritizoval zájemce (politické kruhy a publikum intelektuálních salonů) o vznik různých cestovatelských popisných studií a také pseudoetnografy za jejich přílišnou nekompetentnost v etnografickém výzkumu,

předpojatost vůči sousedícím etnikům a národům, velkoruský národní šovinismus a tendenčnost vytvářet různé pavědecké fikce historického rázu (Jančuk 1889, s. 2-3).²²

2.2. PŘEDSTAVY O MÍSTNÍM OBYVATELSTVU

Zřejmé bylo, že místní obyvatel sám od sebe nevěděl to, co se o něm myslelo v prostředí zasvěcených vzdělavců. V mnoha textech polských a ruských intelektuálů v souvislosti se snahou poukázat svým čtenářům obraz místního obyvatelstva se reprodukuje jakási nejpodivnější anekdota-pověst o tom, co si obyvatel Pinského újezdu, který se obecně nazýval Polešuk, sám o sobě myslel. Na otázku „*Odkud jsi, člověče?*“ místní obyvatel s údivem odpovídal jako „*Nejsem člověk, jsem Polešuk*“ (v jiném podání: *Pinčuk*).²³ Samozřejmě existovaly i jiné verze tohoto vtípu, které se předávali od vypravěče k vypravěči jako stereotypy protkaná „biologická skutečnost“. Mohlo to vše být jednou z tzv. „třešniček na dortu“, „intrika“ pro čtenáře, kterému autoři chtěli poukázat na jisté odlišnosti mezi krajem, odkud pocházeli a krajem, který zakusili. A i kdyby něco takového místní obyvatel pronesl, vůbec to neznamena, že by sám sebe místní obyvatel nepokládal za lidskou bytost jako takovou. Je zřejmé, že vnější pozorovatel našel to, co usilovně hledal, co slyšel z doslechu. Je to současně ukázkou toho, jak může neznalost a nepřipravenost vnějšího pozorovatele na nějaké pro něj zcela odlišné prostředí zapříčinit sklony doplňovat své představy o prefabrikované symboly na základě předchozích zkušeností, četby apod. (Klusáková et al, s. 15).

Jenže nebýt člověkem nemuselo nutně znamenat pochybnost místního obyvatele o své hodnosti příslušníka lidského druhu, šlo spíše o sociální prvek

²² Odborník v otázkách Evropských národů a národních hnutí prof. Miroslav Hroch upozornil, že se procesy nucené asimilace neruských etnik v Rusku rozjely teprve v druhé polovině 19. století. Viz. (Hroch 2009, s. 86-87).

²³ Verze polského etnografa Oskara Kolberga: „A z kul czelowiek?“ – „*Ja nie czelowiek, Ja Pińczuk*“ (Kasperczak, Pawlak (eds), 1968, s. 10). Či verze ruského etnografa Nikolaja Jančuka: „... в котловине Припети, обитает таинственный-польшукъ, не признающий себя даже за человека. Существует такой анекдотъ: когда польшука спросили, что онъ за человекъ, онъ отвѣчалъ: „а какой я человекъ? я польшукъ!“ (Jančuk 1889, s. II-2-3).

příslušnosti ke společenské vrstvě. „Человек“ znamená pán, vrchnost, urozený, vzdělaný, kdežto „полешук“ znamená rab, nevolník, prostý, poslušný a negramotný. Řada těchto vnějších pozorovatelů se snažila v rámci své předpojatosti ve vlastních názorech a stereotypizacích svých úsudků o hospodářském a kulturním životě místních obyvatel založených na binárních protikladech vyřešit otázku: co je základem lidské povahy tohoto místního obyvatelstva? Valná většina různorodých studií na téma venkova v Ruském impériu 19. století řadí selské obyvatelstvo do dvou skupin: urozenstvo, tj. šlechtický stav – помещик, a neurozenstvo, tj. selský stav – крестьянство. Pokud se na tyto stavy podíváme s pomocí mikroskopického šetření, zjistíme, že v případě Pinského újezdu a celého Poleského kraje tomu tak nikdy nebylo. Podle dobového sčítání lidu, které probíhalo cestou shromažďování údajů z inventárních listin z každého panství a také od hospodářských obvodů, se odhaduje, že tyto dva stavy nebyly vesměs homogenní a byly pojímány různými způsoby. Selský stav byl jednoduše shrnutý do kategorie rolník (крестьянин²⁴), což se nevztahovalo pouze na člověka, který obdělával půdu a z ní žil, ale byl to obecný název pro selskou neurozenou vrstvu nesvobodných stavů, které měly za povinnost vykonávat roboty a pravidelně odvádět poddanské dávky. Podobně je to s pojmem vrchnost (помещик), která měla šlechtickou hodnost a svůj čas trávila na panství. Proto statistik Zělěnskiĭ rozděluje veškeré venkovské obyvatelstvo podle stavu do třech skupin: selský stav, duchovní a urozenstvo.

²⁴ Obvykle se lze v ruskojazyčné literatuře setkat s pojmem „křesťjanin“, který se rovná českému „rolník“. Etymologie ruského slova „крестьянин“ lze vysvětlit jednoduše, a to vzhledem k tomu, že jeho ruské znění se podobá ruskému slovu „христианин“, tj. venkovské obyvatelstvo křesťanské víry, jehož základní činností bylo zemědělství, kdežto kočovnická a pastevecká kultura se pokládala za prvek turkické kultury. Jenže zemědělstvím se neživil všichni, obrovská většina selského obyvatelstva se živila z jiných zdrojů než prací na půdě. Proto ruský pojem křesťjanin a český pojem rolník považujeme spíše za souhrnný obraz, kterým se označoval sociální status neurozeného obyvatele venkova, nikoli způsob, jak si dobový venkovan zajišťoval obživu. Kromě těchto oficiálních a neutrálních označení příslušníka selského stavu mužského pohlaví lze potkat i neoficiální ruské označení „мужик“ či polské „chłop“, které odpovídaly všednímu názvu selské neurozené vrstvy, anebo pokud šlo o způsob chování neodpovídající stavu na veřejnosti či v soukromí, vnímalo se to jako osobní urážka.

Selský stav se podle něj dělil na svobodných a nesvobodných. K svobodnému stavu připisoval samostatně hospodařícího rolníka (*однодворец*), volníka (*свободник*) a žida-nájemce půdy, kdežto mezi nesvobodné řadil usedlé rolnictvo a služebnictvo na státních a vrchnostenských panstvích. K duchovnímu stavu patřili katoličtí a pravoslavní kněží (v případě pravoslavných šlo i o příslušníky jejich rodin) a obyvatelstvo klášterů. Ke šlechtickým stavům patřila rodová šlechta, doživotně jmenovaná šlechta a vysloužilé civilní a vojenské úřednictvo (Zělěnskij 1864 a, s. 400-650).

V tomto bodě se objevila potřeba vrátit se k problematice jazyka, jež místní obyvatelstvo užívalo v běžné komunikaci. Jak již bylo naznačeno, v 19. století nikdo nepovažoval Poleský kraj a Pinský újezd za kraj kulturně běloruský natož polský. Na rozdíl od monojazyčného venkova, jazyková paleta újezdního města Pinsk byla tvořena poslovanštěnou verzí západoněmeckého jidiš, francouzštinou, polštinou a ruštinou. Kdežto venkovská část Pinského újezdu mluvila vlastním nářečím, které obsahovalo prvky všech vedlejších národních jazyků. Toto nářečí-jazyk bez názvu byl podle všech návštěvníků jazykem pradávným, který díky zeměpisným podmínkám zachoval svou nepozměněnou podobu (srov. Kraszewski 1863, Kasperczak 1968, Kojalovič 1863, Šejn 1887, apod.). I přes to někteří návštěvníci považovali jazyk venkovských obyvatel za směs běloruštiny a polštiny, místy s výrazným přízvukem ukrajinského Volyňska (srov. Kraszewski 1863, s. 106 a Raczyński 1840, s. 2-5). Navíc Kontrym překvapuje své čtenáře nálezy prvků tatarštiny v místním jazyku a snaží se naznačit o hranicích dosahu tatarsko-mongolské expanze. Zato jazykověd Bulgakovskij svým odborným pohledem na věc charakterizuje samostatnost místního dialektu jako staroslovanského jazyka, který nebyl ovlivněn žádným cizím jazykem, jehož gramatickou a fonetickou stavbu pokládal za jinou než u běloruštiny a ukrajinštiny (Bulgakovskij 1890, s. v-vi, 159).

Avšak jen několik málo pozorovatelů se pokusilo vyslovit na místní nářečí o něco hlubší názor. Zakladatel a stoupenec západorusismu Kojalovič v něm viděl

problém kulturní křižovatky mezi Polskem a Ruskem, proto místnímu nářečí říkal běloruština, protože byla čímsi středním mezi polštinou a ruštinou. V používání běloruštiny spatřoval jakési zrádcovské chování rolníka vůči vysoké ruské kultuře (Kojalovič 1863, s. 150). S dost velkou mírou odporu k místnímu jazyku se postavila spisovatelka Eliza Orzeszková, která ho považovala za příliš hrubý a neharmonický, to vše mělo vliv na obsah lidového folkloru, který byl příliš žalobní a smutný, plný textů o bídě a žalu, které přišel být až nesmírně nudný (Orzeszkowa 1867, s. 9; také srov. Dovnar-Zapolskij 1895, s. viii-xxviii).²⁵ Přirovnávala jazyk k zarostlé mužské tváři anebo k neodtesané soše z kamene (ibid.). Milovník běloruštiny Špilěvskij sice lichotivými slovy zmiňuje o způsobech komunikace (gesta, pohyb těla, mimika) venkovského obyvatelstva Pinského újezdu, o jazyku se vyjádřil jako o *originálním*, který by měl být alespoň trochu poslechnut. Z toho, jak popisuje běloruštinu jako melodickou a zpěvnou, samostatnou a praslovanskou, poleské nářečí bylo pro něj hrubé a nezpěvné, chyběla v něm duše jazyka (Špilěvskij 1953, s. 95).

Jazyková otázka venkova Pinského újezdu byla předmětem mnoha politických debat a diskusí, co doboví intelektuálové vedli v oficiálních a neoficiálních tiskovinách. Tak například vojenský statistik Zělěnskij kritizoval vnitřní politiku ruské vlády na tomto území, nelíbilo se mu to, že místní pravoslavné duchovenstvo a jejich rodiny v konverzacích v domácnostech a na veřejnosti aktivně používaly polštinu (Zělěnskij 1864 a, s. 570-571). Podobně o tom uvažoval západorusist Kojalovič, kterému přišlo být nesmyslné, že sociální původ byl určován etnickou příslušností různých vrstev obyvatelstva: „*Poláci v běloruských a litevských zemích skoro nejsou. Je jich velice málo, většinou na panstvích mezi ekonomy a písaři. Ti, komu v tomto*

²⁵ Michail Dovnar-Zapolskij podrobil jazykové analýze místní nářečí a poukázal na netypickou výslovnost spočívající ve fonetickém ztvrdnutí samohlásek bez jakéhokoliv pravidla. Netypickými také byly způsoby skloňování a použití času, které nelze potkat v žádném z příbuzných jazyků. Je třeba dodat, že skoro žádnému z cizích pozorovatelů se nelíbilo znění lidového folkloru jak po jazykové stránce, tak po stránce obsahu. Nároky, které se kladly na poleské nářečí, se zdají být dobovým intelektuálním klišé, jehož podstatou byly osvícenské mravní požadavky na jazyk: jazyk by měl být čistý a jasný, nástroj racionálního vědění a komunikace, nikoli jen pouhý prostředek k sebevyjádření.

kraji říkáme Poláci, nelze oddělit od prostého lidu: nevzdělání, disponují stejnými způsoby chováním a zvyky. I mezi nimi nelze určit kdo je Polák, poněvadž mluví nepolskou polštinou. Duchovenstvo a šlechta je také sotva polská“ (Kojalovič 1863, s. 320321, 325).

Nejen jazyková otázka byla terčem dlouhých sporů mezi intelektuály v desítkách až stovkách stránek odborného či populárního textu. Možná významnější než spor o podstatě místního nářečí, bylo téma lidové povahy a venkovské kultury obecně. Například Kolberg v povaze venkovanů Pinského újezdu spatřoval „*dobrotu, pokoru, pracovitost*“, ale někdy se mu zdála být „*přespríliš prostá, jejíž vynalézavost pramenila z prostředí, ve kterém venkovan přebýval*“ (Kasperczak 1968, s. 61-63, 71-72). Skoro nic nedělá pro zvýšení úrodnosti půdy, všechno dělá ručně, a nepraktičnost hospodaření lze spatřit ve způsobech rozmístění obytných a hospodářských budov v prostoru (ibid., s. 71-80). Naproti tomu, bankéř Kontrym spatřoval v těchto přírodních podmínkách velkou příležitost pro rozvoj obchodu, venkovská povaha mu přišla pracovitá (Raczyński 1840, s. 2-4, 31). Podobně o pracovitosti lidové povahy hovořil Ignáci Kraszewski, který porovnával mezi sebou povahu rolníků z Pinského újezdu s povahou rolníků z Anglie a Francie. Kraszewski se domníval, že na rozdíl od chudých západoevropských vesnických proletářů, Poleský rolník vykazoval větší vynalézavost a pracovitost, poněvadž měl více příležitostí a způsobů, jak si zajistit živobytí. Aby ještě více svých čtenářů přesvědčil o tomto názoru, rozdělil rolnictvo Pinského újezdu do tří skupin, a to podle schopnosti čelit různým dobovým vynálezům a novátorství: *konzervativci, novátoři a poloviční* (Kraszewski 1860, s. 68-70). Dokonce, i když Kraszewski podrobuje analýze celou Minskou gubernii, venkovské obyvatelstvo Pinského újezdu pokládal vesměs jako konzervativní.

Jiní, jako například spisovatelka Orzeszkowa, v takových představách o pracovitosti venkovského obyvatelstva Pinského újezdu spatřovali neznalost místního prostředí některými autory, které mělo podle jejího názoru na rolníka vliv vesměs

negativní (Orzeszkowa 1867, s. 10). Místní krajina v podobě bažin a močálů, bahen a bláta, zpomalovala pohyb člověka, proto byl venkovan příliš prostorově imobilní, „zná jenom své okolí, už má spočítány všechny pocestné kříže a stromy“ (ibid.). Nejednalo se zde o názor, který vyslovila Orzeszková, nýbrž byla to obecná představa, že „venkovan nic nedělá a je z povahy lenivý, a příčinou toho všeho byly absence pravých cest a měst“ (ibid.).²⁶

„Lidový konzervatismus“ byl natolik v rozporu s duchem doby těchto návštěvníků Pinského újezdu, že v něm viděli předosvícenskou minulost iracionálního hospodaření. Podle Kraszewskiego logiky se „konzervativní venkovan slepě drží staré rutiny, odmítá novoty, neumí handlovat a nemá obchodního ducha, a proto neprahne po zisku, žije a hospodaří dle zvyků pohanského kalendáře“ (Kraszewski 1860, s. 68-70, 136-137). Tento *pohanský kalendář* byl pojímán za hlavní brzdu *civilizačního vývoje* a cyklický čas znemožňoval jakýkoliv pokrok.²⁷

Hovoříme-li o lidových zvycích, Kolberg se na místní zvyky dívá s odporem. Štítí se místní hygieny, která je podle něj příčinou slabého zdraví a vysoké úmrtnosti dětí: „všichni jsou nechutní a špinaví, protože nikdo nedbá nad osobní hygienou, není tady zvykem stříhat si vlasy ani nehty“ (Kasperczak 1968, s. 59). Na hygienické podmínky si také stěžoval ruský etnograf Pavel Šejn, který kvůli různým epidemiím, které v tomto kraji běsnily bez ustání, musel zrušit svou cestu do Pinského újezdu (Šejn 1887, s. iii-iv). Kolberg s odporem mluví o absenci osobního prostoru a zvyku spaní s dobyt看em pohromadě, což samozřejmě podle jeho názoru mohlo za kažení morálky,

²⁶ Očividné je, že se jedná o poněkud přehnaný a všeobecný závěr, stereotypní a vágní, který vypovídá spíše o typické představě evropského usilovně pracujícího jedince, nikoliv o domorodce, žijícího mimo „civilizaci“ a živícího se neobvyklými způsoby.

²⁷ Tato myšlenka absence civilizačního pokroku na venkově, o němž každý návštěvník rád vyprávěl se smutkem, zklamáním a porovnával s předchozími dobami, o nichž věděl z doslechu či z různé literatury, byla nesmírně překroucená a chyběly jí zřetelné obrysy. Ale jak je možné, že Fernand Braudel ve svých vzpomínkách na dětství na francouzském venkově na počátku 20. století hovořil jako o pobytu ve středověku? S touto dialektikou času a prostoru se setkáváme např. i v Braudelove *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe – XVIIIe siècle* (1979).

kteřá produkovala nechutné a odporné zvyky. Podobně a domýšlivě o zvycích a způsobech soužití rolnické vrstvy píše historik Kojalovič: jako „*chtě nechtě místní obyvatelé porušují církevní a civilní zákony, uzavírají sňatky v těch nejbližších stupních pokrevního příbuzenství, proto v budoucích generacích dochází k různým děsným tělesným šerednostem, jako například „koltun“*“ (Kojalovič 1863, s. 23-25). Tato zdivočelost se podle něj projevila ve zvycích míchat v modlitbách prvky křesťanského náboženství a lidových pohanských zvyků.

Etnograf Kolberg podrobil systematickému srovnání několik rysů povahy Bělorusů, kteří žili v severní části Minské gubernie, a Polešuka Pinského újezdu žijících v jižní části. Podle výsledků jeho zúčastněného pozorování Bělorusové byli opatrní, tvořiví, ale nikdy nedokázali jednat rychle, byli váhaví, kdežto v obyvatelích Polesí číhala vychytralost a jistota. Pak doplnil, že „*když porovnáme rolníky z tohoto újezdu a rolníky z Hrodnenské gubernie, problém místních obyvatel spočíval v masovém pijanství, nejasnosti budoucnosti a lhostejnosti ke vlastnímu osudu*“ (Kasperczak 1968, s. 59). Navíc Kolberg moralisticky usoudil, že problém také tkvěl v masovém alkoholismu dospělých, kteří svými léčivými praktikami s všestranným použitím alkoholu nechávali své děti na ně navykat také: „*absence jakékoliv péče a výchovatelských praktik mělo za vinu i to, že děti od dvanáctého roku života přestávají brát účast na provozu domácnosti a hospodářství, celý den tráví v nicnedělání*“ (ibid., s. 59).²⁸

Přestože nalezené rozdíly nejsou pro současného badatele přesvědčivé, je mezi nimi i něco obecného. Jenže tyto obecnosti byly u Kolberga prezentované anachronickými pojmy. Bělorusové a Polešuci svou bídu i své problémy připisují nadpřirozeným silám, protože jim do jisté míry chybí stálé přesvědčení. Jenže Kolberg

²⁸ Ať již byly tyto závěry pravdivé či nikoliv, nelze prokázat jejich hodnověrnost. Jsou to spíše důmyslné všeobecné závěry o etnických rozdílech než o místních životních praktikách, jelikož lze tyto závěry o obyvatelích Pinského újezdu převrátit a připsat je Bělorusům a také kterémukoliv dalšímu etniku. Přece se v jiných místech svého deníku vyslovoval o místních obyvatelích předsudky jako o neschopných k vynalézavostem, což odporuje jeho závěru o jejich tvořivosti (ibid., s. 48-51).

striktně odděluje křesťanství a víru v nadpřirozené a tvrdí, že „*místní si vytvořili svou vlastní víru, vlastní morální filozofii*“, která je součástí všedního dne, po celý život a předávají jí z generace na generaci (ibid., s. 56-58). Venkované míchají křesťanské zvyky se zvyky pohanskými, jsou posedlí různými čarami, zlými duchy, kletbami, prorokováním, znaky, hesly a zařikáváním. S tímto problémem se setkáváme u etnografa Dovernara-Zapolského, který píše o potížích při práci během získávání různého etnografického materiálů od místních obyvatel, protože místní obyvatelé se se zoufalou posedlostí různými pohanskými pověry báli „*být písemně zaznamenáni*“ (Dovnar-Zapolskij 1895, s. iv).

Ústředním zájmem vnější pozorovatelů – ale nesmíme zapomínat, že většina z nich se vědecky či amatérsky zajímala o etnografii, bylo studium lidového folkloru, a dokonce v několika málo případech byla účelem jejich vědecké cesty příprava reformních opatření – citlivě reagují na vztahy uvnitř této venkovské společnosti, o nichž se vyjadřovali jako o velice neuspokojivých a příliš neklidných. Většina z nich zastávala názor, že porozumět těmto vztahům by bylo příliš těžké proto, že místní obyvatelstvo disponovalo nízkým intelektem, nízkou úrovní vzdělanosti, absence jakékoliv svobody a dlouhotrvající poddanství a osobní uzavřenosti (srov. Kasperczak 1968 a Kraszewski 1863, s. v-vi). Očividné je, že tato předpojatost návštěvníků se zakládala na existujících jazykových protikladech pro tvorbu posudku s použitím předem připravených kategorií vhodný/nevhodný (srov. Burke 2007, s. 116).

2.2.1. PŘEDSTAVY O SELSKÉM STAVU²⁹

Statistik Zělěnskij se divil tomu, že se šlechtický a selský stav v Minské gubernii nacházel v průměru 1:18, což podle něj nebylo typické ani pro ruské gubernie (Zělěnskij 1864 a, s. 532-552). Selský stav tvořil 97 % všech obyvatel Pinského venkova a obecně se tak pojímal kdokoliv neurozeného původu. I když inventární sčítání uvádějí ženy a muže odděleně, příslušnost ke konkrétní sociální skupině se určovala mužem, nikoli naopak. Pojem *neurozený* odkazuje na kohokoliv narozeného a žijícího na venkově (a městě) a nedisponujícího šlechtickým titulem žádného druhu, kdežto urozenstvo obecně odkazuje na dědičnou a nedědičnou šlechtu, a také honorované a vysloužilé úřednictvo a kancelářské služebnictvo (Zělěnskij 1864 a, s. 544-545).

²⁹ První v moderním slova smyslu obsahově vyčerpávající statistická šetření Pinského újezdu se objevila na konci 40. a 50. let z rukou úředníků ministerstva obrany ruského impéria. Tyto statistické pomůcky odhalovaly a rozjasňovaly, jak si vnější pozorovatelé představovali a pojímali venkovské společenské vrstvy Minské gubernie. Zdrojem informace pro tato různá šetření byly jednak úřední materiály ústřední vlády hlavního guberniálního města Minsk, jednak panské inventáře a materiály újezdních dohlížecích a soudních úřadů. Zásadní pro tvorbu takovýchto popisných statistik a vysvětlivek bylo, že úředníci, kteří se těmito statistickými a popisnými materiály zabývali, měli za úkol se podle předpisů na vlastní oči setkat s prostorem, o němž museli sestavit informativní sborník pro ruskou vojenskou či civilní správu. Nebude na škodu upozornit, že kromě vlastních vědomostí z rozmanitých oblastí vědění, pro přesvědčivé objasnění jednotlivých otázek autor hojně používal publikované etnografické a cestovatelské deníky dobových zahraničních a ruských pozorovatelů, kteří se pokusili o poskytnutí vyčerpávajícího zhodnocení každodenního života obyvatelů Pinského újezdu. Navíc nesmíme opomíjet skutečnost, že závěrečné slovo ve finální podobě tohoto druhu výstupů, měla jednak autorská samo-cenzura, jednak úředník cenzurního úřadu. Než ve statistických šetřeních došlo k popisu obyvatelstva gubernie, přednost se dávala všestrannému rozboru fyzického prostředí. Zhuštěně ba i do samých podrobností se popisoval půdorys, klima, flora a fauna, neopomíjely se srovnatelné charakteristiky a hospodářské možnosti jednotlivých komodit, které se v tomto prostoru vyráběly. Zevrubně se odhaloval vliv prostoru na člověka, především v interdependenčních souvislostech. Tradicí bylo, že se základní statistiky vždycky podávaly v binárních protikladech. V statistikách z roku 1848 obyvatelstvo Minské gubernie bylo představeno v protikladech jako Slované/Neslované, město/venkov, svobodný/nesvobodný, chudý/bohatý. Takže jádro venkovského obyvatelstva podle statistického přehledu tvořil chudý nevolník Slovanského původu, kdežto menší část tvořil svobodný stav (bohatá urozená vrchnost). Nicméně pro tento výklad byly velice důležité informativní statistiky z roku 1864, kde venkovské obyvatelstvo bylo kategorizováno do dvou skupin: selský stav a šlechtický stav.

Pod pojmem „neurozenost“ se pojímal lid *volný* a *nevolný*. Důležité je správně tyto dvě kategorie od sebe odlišovat. Jednak proto, aby byly odstraněny jazykové nesnáze, jednak to vyžaduje porozumění rozličným vrstvám poddaného lidu. Podle odstavce 1 a 2 *Sbírky zákonů o stavech* (Свод законов о состояниях) z roku 1857 veškeré obyvatelstvo Ruského impéria se dělilo do třech skupin: tuzemci (*природное население*), cizorodci (*иностранцы*) a cizinci (*иностранцы*). Tuzemské obyvatelstvo se dělilo na šlechtu, duchovenstvo, městský lid a lid selský. Selský lid se dělil na 5 kategorií, a to podle majetkoprávního vztahu. Ten se však dělil na další dvě kategorie, a to volný a nevolný lid (Svod zakonov 1857, s. 134-251).

Ve skrovném počtu kategorie *volný lid* (zhruba kolem 2 %, podle vypočtu Želěnského) byla tvořena *dvořákem, svobodníkem a židem-zemědělcem*. Za dvořáka se považoval držitel selské usedlosti, bývalý šlechtic rozpadlého polsko-litevského státu, který po ruské anexi běloruských a litevských zemí ve stanovený termín neprokázal šlechtický původ, a proto byl převeden do stavu svobodných lidí (o svobodných rolnících v českomoravských zemích srov. také Krofta 1919, s. 78-79). Dvořáci sice byli zbaveni povinností vůči vrchnosti, ale pokud sídlili na vrchnostenských panstvích, museli vykonávat různé povinnosti stejně jako ostatní. Co se týče svobodníka, ruský zákoník ani jakékoliv další dobový právní pramen nepodávaly přesnou definici tohoto pojmu. Z již zmíněné „*Sbírky zákonů o stavech*“ lze usoudit, že se jednalo o skupinu lidí, kteří se považovali za potomky přistěhovalců z Pruska a Rakouska a dalších zemí, a také potomky polské šlechty, kteří neprokázali svůj urozený původ (Želěnskij 1864 b, s. 640-611). Nejméně početná skupina Židů-zemědělců, která v případě Pinského újezdu byla zastoupena pouze několika rodinami, seděla na panských pozemcích a platila rentu.

Co se týče kategorie *nevolný lid*, ta zahrnovala usedlé nevolníky na státních (kolem 10-13 %), vrchnostenských (kolem 82-84 %) a lenních a klášterních pozemcích (kolem 0,5 %). Navíc se tyto skupiny členily do podskupin podle počtu rohatého dobytka a velikosti přidělové půdy. Mezi sebou se navzájem lišili nestejným počtem

potazného dobytka (potazní, polopotázní, zahradník, bezzemek), výměrou půdy k vrchnostenskému statku a pak vykonávanou prací na statku (sedlák, nádeník, služebník).³⁰

Z etnografických zúčastněných pozorování a archivních šetření Dovernara-Zapolského se dozvídáme, že proces zrušení nevolnictví zavinil rozpad „*velké rodiny*“, kterou lze považovat přinejmenším za obecně pojmovou kategorii „*tradiční rodina*“ (Dovernar-Zapolskij 1895, 1897; také srov. Horský, Seligová 1999, s. 97) společnou všem Slovanům. „*Poleská rodina*“ u Dovernara-Zapolského se označuje jako občina, protože se jednalo o jednotku, která napočítávala 15 až 20 osob a nemusela sdílet stejnou střechu ani se společně stravovat. Nicméně důležitým prvkem toho, co drželo poleskou občinu pohromadě, bylo společné vlastnictví půdy a nástrojů pro obdělávání půdy, tzv. princip rodinného nedílu (více k českému prostředí Horský, Seligová 1999, s. 45, 78, 100). Tato hospodářská jednotka zahrnovala pokrevně a také nepokrevně spřízněné osoby. V zápiscích Dovernara-Zapolského potkáváme upomínky na několik generací pokrevně příbuzných rodin sester a bratrů, strejdů a tet, vzdálených babiček a vnuků, tchánů, kmoter a zeťů apod. Také rodinného nedílu se zúčastnili

³⁰ Hlavním nedostatkem těchto informativních statistik bylo jejich příliš zjednodušené podání a opakování inventární soupisů. Nebyly podle dobového úřednictva přesnými natož důvěryhodnými zdroji, protože „statkáři buď vůbec neměli mapy svých statků anebo, i když tu mapu měli, nebyla příliš přesná ani korektně sestavená, jednak se na sestavení inventáře mohl podílet kdokoliv, kdo měl moc a svobodnou ruku k předělávání a upravování inventáře dle aktuálních potřeb...“ (Zělenskij 1864 b, s. 56, 60-61). Jak se potom v prvních letech zrušení nevolnictví v Pinském újezdu ukázalo, tyto inventáře byly skoro nepoužitelné, poněvadž samotné inventáře jednotlivých panství byly sestavené libovolně a bez dodržování pravidel hodnocení a zapisování údajů zvláště podle každé rodiny a usedlostí. Prvními, kdo po roce 1861 narazili na tyto potíže, byli smírčí vyjednávači. Podle smírčího vyjednávače Polěvoho a dalších, nepřesnosti v datech o počtu a o měření pozemků a také nejasnosti po jazykové stránce v záznamech inventárních komisí příliš komplikovaly a prodlužovaly proces zrušení nevolnického stavu v Minské gubernii (Polěvoj 1910c, s. 3-9). Kromě smírčích vyjednávačů, kteří kvůli tomu měli různé potíže se s rolníky dohodnout, na tento problém později narazili ruští etnografové, kteří toto rozvrstvení prohloubili dalšími kategoriemi, o kterých ve statistických sbornících nebyla žádná zmínka. Úředníkům neviditelná tradiční rodina zůstala na okraji jejich zájmu, dokonce se nikdo z nich nepokusil vysvětlit, co se v dané době považovalo za rodinnou jednotku.

nepokrevní členi jako otčím, macecha, nepokrevní sourozenci, podílník³¹. Zatím o hojných rodinných osadách a vesnicích nižší šlechty a jejich rodinném uspořádání se z těchto zdrojů stejně takto vůbec nedozvídáme.

Bez hledání rozdílů mezi venkovskými obyvateli pokládali vnější pozorovatelé venkovské obyvatelstvo za příliš zaostalé, jejichž všední den jim připomínal život v temném středověku, ba i pravěku, o nichž jistě každý z nich jen slyšel z doslechu. Podle etnografů a cestovatelů ustanovit kontakt s touto společností nebylo snadné. Nasnadě bylo ponechat výše zmíněný vztah místního obyvatelstva k novotám, o nichž psali například Kraszewski, Šejn, Jančuk, a snažit se držet této linie výkladu.

Jenže některé z cizích návštěvníků, obzvlášť těch, kterým šlo o uplatnění vědeckých metod etnografického výzkumu, pronikavě popsali vztah místního rolníka ke všemu cizímu. Například Bulgakovskij se snažil navázat kontakty a ustanovit přátelské vztahy s místními rolníky, ale moc se mu to nedařilo. Stěžuje si na přílišnou nedůvěru rolníka k cizincům. Podobně jako když Nikolaj Jančuk, antropolog a etnograf, cestoval po vesnicích Minské gubernie, hovoří o potížích, k nimž docházelo během různých kranio-metrických měření a etnografických pozorování, a také problémech ustanovit kontakt s místním obyvatelstvem: „*veškeré Vaše snahy vysvětlit místním obyvatelům cíl (vědecko-výzkumní či úřednické záležitosti) vašeho příjezdu a pobytu mezi nimi budou marné, poněvadž lid vždycky bude podezřaví. Obvykle normálním je to, že selské lid ... bude očekávat různé neblahé následky jako například zavedení nových daní či vyhoštění apod. Dokonce docházelo k tomu, že se šířily různorodé fámy, které měly společného více s různými mýty, legendami a pověrami, obavami a strachy než s tím, co výzkumník hodlal skutečně provádět*“ (Jančuk 1893, s. 26-29). Z pozic úředníka podal svou verzi ruský smírčí vyjednávač Polěvoj, který popisuje své první setkání s rolníky Minské gubernie jako příliš nedůvěřivé, obzvlášť

³¹ Podílník (*сдольник, семьянин, примак*) přichází do rodinného nedělu v případě nedostatku pracovních sil pro obdělávání půdy či v případě že se do rodinného nedělu přiřadí apod. Podmínky spoluúčasti na rodinném nedělu se určují a stanovují na obecném shromáždění.

ve vztahu k vojenskému mundúru, který je nutil účastnit se různých vojenských povinností vůči své vrchnosti bez žádné finanční kompenzace.

Povědomé představy o zahálčivosti selských stavů, které neprahnou po zisku a nestarají se o hospodářství, tíhnou po alkoholu a konzumu tabáku, postrádají jakoukoliv výchovnou morálku a nedodržují společenských mravů, zavání k problému, který se snažil vyřešit Peter Burke ve studii o způsobech vnímání společenských vrstev v novověké Itálii očima vnějších pozorovatelů. Pokud přeformulujeme Burkovou otázku na místní podmínky, mohla by znít takto: jak měl ten, kdo přicházel odjinud, odlišit jednoho venkovského povaleče, alkoholika a nemravu od muže užívajícího si krátký a zasloužený odpočinek, příležitostně opojeného, jehož příležitostné chování nezapadalo do mravního pravítka kultury cizího pozorovatele (srov. Burke 2007, s. 116)? Očividná skutečnost, že ve srovnání s městským prostředím, které cizím pozorovatelům ani zdaleka nebylo cizí, venkovská společnost se pro ně zdála být totálně nenačasovaná a nedisciplinovaná, což odpovídalo jejich představám o zaostalosti a pokroku, tradičnosti a modernitě.³²

V kritice životního stylu venkovského obyvatelstva se odhalila minulost etnografa Oskara Kolberga, který počínal kariéru jako vedoucí metalurgického podniku. Kolberg byl překvapen tím, že přebytek lidových a křesťanských svátků znemožňuje jakoukoliv hospodářskou činnost, a všiml si skutečnosti, že katolíci na pravoslavné svátky nic nedělají, pravoslavní nedělají nic na ty katolické: *„všichni dbají nad svým osobním časem a přísně počítají odpracované hodiny. Přesčasy nedělají. Pokud ale s přesčasy souhlasí, musí mu být okamžitě zapláceno vodkou. Navíc za pracovníkem musí být neustálý dohled, poněvadž bez dohledu rolník udělá*

³² V tomto ohledu lze souhlasit s kritickými poznámkami amerických a britských historiků Davidem S. Landesem, Markem Harrisonem a Edwardem Thompsonem, kteří za hlavní pilíře přechodu od tradiční k průmyslové společnosti na úrovni chování jedince pokládali snahu vzdělané vrstvy vzít pod kontrolu osobní čas a disciplinovanost venkovského obyvatelstva stěhujících se do měst. Navíc zdůrazňovali, že hospodářská činnost rolníka je diktována sekvencí úkolů, nikoli povinností odpracovat *n* počet hodin (Srov. Landes 1987, s. 194, Thompson 1967, s. 60), také o venkovských delikventech a času a disciplinovanosti u Foucaulta (2000).

méně práce, bude méně kvalitní“ (Kasperczak 1968, s. 46-51, 74-75, 80). Následně Kolberg reaguje na lenost venkovského obyvatelstva slovy „problém místních obyvatel spočívá v tom, že se nestarají o budoucnost, nepřemýšlí o zítřku, jsou pohlceni alkoholem. Za všechno může krčma. Krčmy jsou pod Židy. Ale Židé vědí o tom, že rolník rád pije, proto záměrně chodí za rolníkem a smlouvají s ním, podvádí ho a vhání do bídy“ (ibid.).

Deníky pozorovatelů obsahují četné postřehy o rodinných vztazích na venkově. Tyto rodinné vztahy byly označeny za vesměs násilné. Například Kolberg se vyjádřil o rodinném životě za zdmi domácnosti jako o despotie muže nad ženou. Žena je podle něj v místní kultuře brána jako tvor podřadný, který si ani ve stáří a ani u dětí nezaslouží úctu. Rodiče se ke svým dětem chovají krutě, bijí je, ukládají jim tresty, proto si děti postupně zvykají na různé projevy hněvu a musejí trpět násilím. Ale když se podíváme na Kolbergův folkloristický materiál, který měl povědomí o tom, čím se zabýval, vyústí z toho představa etnologizujícího charakteru, že lidový folklor byl pouhým odrazem všedního dne. Dokonce etnograf Jančuk na vlastní oči zachycuje scény každodenního násilí a píše, že násilí zde doprovází každého obyvatele od narození až po smrt. Nevraživost mezi rodáky je podle Jančuka obvykle normální, násilné a nenásilné násilí prosáklo veškerou jejich komunikaci. Naopak Dovnar-Zapolskij, který se domníval, že zúčastněné pozorování a výzkumné zprávy byly z povahy zkoumané věci velmi subjektivní, na lidový folklor nahlížel zčásti skepticky, a považoval informace od místních informantů za pouhé vodítko. Proto ve svých pozorováních, které si nechával dotvrzovat policejními a soudními zprávami, zdůrazňoval, že násilí za zdmi místní domácnosti nebo mezi rodáky je jevem spíše mimořádným než jakýmsi místním kulturním imperativem. Násilnost místních obyvatel považoval za úchylku, která měla spíše povahu domnělého násilí, nikoli násilí reálného.

2.2.2. PŘEDSTAVY VNĚJŠÍCH POZOROVATELŮ O UROZENÝCH STAVECH

Hovoříme-li o lidové povaze z pohledu vnějších pozorovatelů a chceme-li je oddělit od povahy stavů urozených, znovu se vracíme k jejich prvním dojmům. Než to provedeme, je zde zvláště potřeba určit další rozdíly, které existovaly uvnitř obyvatelstva Pinského venkova. Tak například Kraszewski se pohoršuje nad tím, že *„zdejší obyvatelé, popravdě řečeno, jejich rozum nemá dobrou pověst...“* a dodává, *„že příčinou toho všeho je to samé, jako Číňan, který svůj kraj pokládá za střed země“* (Kraszewski 1860, s. 103-105). Jako zkušený pozorovatel, Kraszewski, stejně jako spousta dalších návštěvníků, neviděl skoro žádný rozdíl mezi prostým lidem a místní šlechtou. Je to neobvyklé, ale proč? Za šlechtice se pokládal ten, kdo mohl doložit na papíru svůj urozený původ. Jenže v důsledku inventury šlechtických titulů, kterou carská vláda uskutečnila na bývalých územích Rzeczospolitej na počátku 19. století, značná část z nich ztratila své dávné právo jmenovat se šlechtou a byla převedena do kategorie svobodných lidí či občanů. Jedinou viditelnou odlišností mezi nimi byl černý opasek a popruhy na obuvi z lýka u šlechtice, a černý opasek a tkaničky u rolníka; šlechtě byl připisován rys úmyslného *vychloubání* (ibid., s. 47). Možná, že selský obyvatel to vše dělal proto, aby stejně jako urozené vrstvy *„ukázal svou vznešenost a nedotčenost praktickými problémy každodenního pozemského života“* (srov. Bourdieu 1979, s. 56). Tato skutečnost je dobře postřehnutá v dobové divadelní hře Pinská šlechta od spisovatele Wincente Dunina-Marcinkěviče, který své mládí strávil mezi rolníky Pinského újezdu:

„Co je to napadlo? - , ptá se dívka svého ženicha.

Ženich na to odpovídá, - „Spadli v opilosti na zem a mlátí se kvůli šlechtictví ... protože tvůj otec kvůli tomu podal k soudu stížnost na mého otce“.

(Dunin-Marcinkěvič 2010).

Právě jak se později ukáže, místní šlechta v očích těchto pozorovatelů byla vnímána stejně jako prostý lid.

Doboví pozorovatelé také místní šlechtickou vrstvu dělili jednak podle majetkových poměrů, jednak podle životního stylu. *Majetná šlechta*, která zároveň byla pokládána za živel vysoké kultury, představovala *vrchnost*, která měla právo rozhodovat ve věcech veřejných a ve společenských záležitostech svěřeného kraje a tvořila prvek všech státních úředníků. Naproti *drobná šlechta* byla především držitelem malých pozemků, nevlastnila nevolníky a nebyla účastníkem politického natož veřejného života, a způsob kulturního a sociálního života se v ničem nelišil od života prostého lidu. Problém kulturní zaostalosti místní šlechty se obecně řešil na úrovni intelektuálních diskusí, kde všichni intelektuálové zastávali názor, že, jak majetná, tak i drobná šlechta, byly politicky pasivní a nevyužívaly materiálních a morálních převah pro blaho neurozených stavů (Pawlowicz 1887, s. 6, 52-57).

Zde však lze z pramenů těchto vnějších pozorovatelů odhalit kulturní rozdíly mezi těmito dvěma kategoriemi a také postoje a způsoby, jak tyto rozdíly vznikaly. Zkušený historik patrně nikdy nepodcení úlohu dobových autorských způsobů vlastní samo-cenzury při vzniku jakéhokoliv tištěného literárního díla, který pak musel projít oficiálními cenzurními řády. Právě proto, že dobový vnější pozorovatel se pohybuje mezi sobě podobným vzdělaným urozenstvem a svobodnými salonními a univerzitními intelektuály. Těží z finanční podpory od carského dvora a soukromých vědeckých společností anebo za vlastní prostředky pořizuje vědecké výpravy. Většinou nekriticky a s použitím různých dobových jazykových obecnin usiluje o vyhledávání shod a rozdílů mezi těmito významnými a nevýznamnými druhými, a pokud se opováží na někoho s kritikou zaútočit, vždycky to budou jen ti, od nichž se nikdy nedočká žádné odvety, je si toho vědomý a naplno toho využívá. Proto například někteří ruští návštěvníci záměrně zkreslovali či zesměšňovali slovo „*šlechta*“ a to tak, že se nenimrali rozbořem původu slova a předváděním svým čtenářům jeho očividnou odvěkou cizojazyčností ruskému prostředí běloruských a litevských gubernií a připisovali místní šlechtě „vykořisťovací“ povahu, používali hanlivé výrazy jako „*hydra šlechty*“, anebo použili sarkastického způsobu, jak tuto vrstvu zesměšnit, tento

výraz používali v zdrobnělině jako např. „šlechtouni“ či „šlechtíčci“, mezi kterými se v hojném počtu vyskytovaly „chlestakovy“³³ (srov. Špilěvskij 1853, s. 55, Bobrovskij 1863, s. 385, 571).

Kolberg ve svých poznámkách od sebe neodděluje drobnou pozemkovou šlechtu od svobodného či nevolného rolníka, používá slovo „obyvatelé“. Naproti tomu Kraszewski odděluje urozené od neurozených. Například mluví o svém prvním dojmu z místní šlechty, z níž měl zklamání po celou cestu. Odhaluje velmi jasně šablonu, z níž trčela nedokonalost místního urozenstva, „*kteřá se nacházela ve stavu barbarské temnoty s promíchanými vzpomínkami na aristokratičnost vlastního rodu, občas používala stará přísloví, poznámky o vlastním původu s použitím úřednického jazyka státní správy*“ (Kraszewski 1860, s. 48). Pak svým čtenářům nabízí zamyslet se nad minulostí a pokusit se odpovědět na otázku proč došlo k takovému úpadku v kraji, který byl opatrován nejslavnějšími litevskými a polskými panovníky. Nezapomíná na milánskou princeznu a polskou královnu Bona Sforza, která je velmi obdivovaná zejména dobovými polskými historiky, kteří jí připisují ekonomické reformy a zavedení předních italských hospodářských novot. Kontrym si také poznamenal do deníku, „*že šlechta byla příliš marnotratná, utrácela veškeré peníze za bankety, nepořizovala dětem žádné vzdělání, proto skoro nikdo v jejích rodinách neuměl ani číst ani psát*“ (Raczyński 1840, s. 4-5). Nenašel žádné rozdíly ani ve způsobech bydlení ani hospodaření šlechty a rolníka.

Drobná šlechta v Pinském újezdu byla v dané době označovaná pojmem *zastěnná* či *lenní*. *Zastěnná šlechta* žila nepočetnými osadami na vlastních pozemcích, které byly zpravidla obezděny, byly to plnohodnotné vesnice, kde žili rodiny drobných šlechticů. Naproti *lenní šlechta* hospodařila na pozemcích, zpravidla osamělých usedlostech, pronajatých od velkostatkářské šlechty. Kromě těchto rozdílů ve vztahu k půdě mezi těmito dvěma kategoriemi žádné další (např. kulturní) rozdíly neexistovaly. Drobná šlechta se nelišila mezi sebou ve způsobech chování ani

³³ Hlavní postava Gogolovy divadelní hry *Revizor* (1836).

životním stylem a byla tak ve všech stránkách podobná prostému lidu: *úmyslné hrubé chování, nevychovanost a nevdělanost* (Zělěnskij 1864 a, s. 147). Někdy se setkáváme i s popisem drobné šlechty jako arogantní k ostatním společenským vrstvám, chová se vůči ostatním s přílišným despektem, je katolicky fanatická, a proto nábožensky intolerantní vůči jiným náboženstvím, v osobní povaze svévolná a nerespektuje zákony, zanedbává svých povinností a nesnaží se podílet na obecném blahu, dbá nad osobní výhodou a je taky nadměrně egoistická (Zělěnskij 1864 b, s. 388-389).

Docela jiným způsobem popisoval situaci kolem drobné šlechty Špilěvskij, kterému se nelíbilo jejich chování na veřejnosti a které údajně neodpovídalo jeho představám o způsobech chování urozené vrstvy: *„řvou na jarmarečních oslavách, divoce tleskají v divadlech, nedokážou tančit, konzumují nechutné místní alkoholické nápoje v židovských šencích a procházejí se po městě pohrdavě s malými pruty na rameně“* (Špilěvskij 1853, s. 55). Podobně pokračoval Kraszewski, který vyčítal šlechtě její přílišnou lenivost a neustálé prázdné tlachání o všech věcech najednou, přílišném předvádění, aby udělali na cizince dojem (Kraszewski 1860, s. 42).

Existují však i mírnější pohledy na místní šlechtu a její každodenní život na poleském venkově z hlediska civilizačního vývoje. Bankovní úředník Kontrym bez uvážení rozdílů uvnitř urozené vrstvy zhodnotil způsoby hospodaření drobné šlechty na svých pozemcích jako nevýnosné a příliš zaostalé. Zělěnskij pak toto tvrzení doplnil slovy, že *„tito „zástěnky“ či „zastěnní obyvatelé“ mu připomínali starověkou obec s rodovými vztahy, nebo kmenový život pravěkých Slovanů, žijících s osobními rodinnými obcemi pod různými názvy kmenu ... tito původní obyvatelé vedou skromný a patriarchální život, pěstují dobytek, zabývají sadařstvím, včelařstvím a obecně zemědělstvím“* (Zělěnskij 1864 b, s. 662). Podle Zělěnského veškerou práci na vlastních či pronajatých pozemcích vykonávají zpravidla sami, zřídkakdy s pomocí nádeníků či čeledínů.

Kromě drobné šlechty na venkově bydlela velkostatkářská šlechta, která byla podle místní kulturní tradice označována slovem „Pán“. Pán je držitelem moci, je

moudrý a spravedlivý, je bohatý a viděl svět. Ačkoli drobný šlechtic nikdy nebyl považován za pravého pána, vždy byl uvnitř horní a dolní částí šlechtického stavu rozpor. V návaznosti na tento problém Kraszewski oživuje starou anekdotu o konfliktu mezi velkostatkářským Pánem a drobným šlechticem: „*Drobný šlechtic vyprovokoval konflikt vůči Pánovi. Pán poučil šlechtice, nikoli se pomstil. Jenže šlechtic to pochopil jako urážku a způsobil Pánovi ještě více škody. Pán se však vzdal pomsty, poněvadž Pán nemůže klesnout na úroveň šlechtice*“ (Kraszewski 1860, s. 61). Nikdo z těchto návštěvníků Pinského újezdu se neodhodlal nějak v hanebném či urážlivém způsobu poznamenat a urazit představitele místní vyšší šlechty. Možná proto, že trestní řád (*Уложение о наказаниях, 1845*) rozlišoval vrstevní princip odpovědnosti za spáchaný zločin a trest.

Na druhou stranu zachování diskrétnosti bylo základem slušných mravů horní vrstvy, do které patřili vnější pozorovatelé. Proto se od vnějších ani od vnitřních pozorovatelů skoro nic nedozvídáme o konkrétních osobnostech vyšší šlechty (pravoslavné či katolické) a to ani o jejich kulturním či sociálním životě. Lze však najít několik málo informací o tom, kdo byl ten či onen šlechtic, jeho národnost, velikost jeho majetku a jaký civilní úřad či vojenskou pozici zastával. Sotva několik informací podal Zělěnskij o jednom poleském velkostatkářském šlechtickém rodu Skirmunttů, který podle něj byl vzorovým rodem předních průmyslníků polské národnosti a katolického vyznání, který neustále investoval svůj kapitál na dovoz předních technických výtvarků a usiloval o likvidaci negramotnosti mezi rolníky. Pak systematicky komparuje mezi výnosy místního průmyslu a průmyslu v ruských guberniích.

2.2.3. PŘEDSTAVY O ŽIDOVSKÉM OBYVATELSTVU

Je však třeba upozornit, že vztahy mezi selským a městkým obyvatelstvem byly asi druhým nejreflektovanějším a nejsvráznějším tématem všech vnějších pozorovatelů. Většina z nich se snažila o tvorbu jasné dělicí čáry mezi jednotlivými etniky, vrstvy a třídy apod., a proto je systematicky porovnávala mezi sebou. Neobešlo se to ani bez toho, čemu říkáme autorské předsudky, předpojaté vidění a kulturní stereotypizace vůči jinakostem. Např. Kolberg, stejně jako jeho předchůdci a následovníci sice hovořili o napjatých vztazích mezi selskými a šlechtickými stavy, ale vztahu mezi Židem a venkovským obyvatelem věnovali více pozornosti než ostatním. Zvláštní postoj k Židům spočíval například u Kolberga v tom, že Žid dával rolníkům různé pracovní příležitosti, netlačil na rolníka kvůli jeho tíze k alkoholu a rád mu půjčoval peníze (Kasperczak 1968, s. 57).

Jak již bylo naznačeno, Židé byli převažující skupinou obyvatelstva újezdních měst Minské gubernie. Na venkově je bylo možné potkat jen zřídka kdy, a to převážně jako nájemce panských pozemků anebo jako provozních či majitelů pocestných krčem. Jenže to ještě nevylučuje, že mezi ostatními Židy, kteří tvořili většinu obyvatelstva újezdního města Pinsk, a okolními venkovany, nedocházelo k žádným stykům.

Vyhledáváním rozdílů mezi vrstvami byli Židé vnímáni s určitou mírou odporu, nedůvěrou a projevem antisemitismu. V dobových statistikách Židé představovali nejchudší část obyvatelstva, která utrpěla od protižidovských zákonů vůči jejich podnikání na venkově, a proto se musela stěhovat do měst. Ovšem o Židech se obecně vyslovovalo jako o „špinavých a nechutných, otrhaných a chtivých postavičkách, které se ve svém životě řídili knihami Šalomonovými a Talmudem, aby se naučily tomu, jak správně využívat lidských slabostí ve vlastní prospěch“ (Kraszewski 1860, s. 9). Nebyla to předpojatost vůči Židům vyloženě Pinského újezdu, nýbrž rozšířená představa v celém Ruském impériu. Platilo to však jak pro vnější, tak i pro domácí pozorovatele. Dokonce, i když ve vnitroruských guberniích Židé skoro nežili, ruští

návštěvníci se naučili těmto způsobům vnímání Židů buď od neruských pozorovatelů, anebo jejich předsudky pramenily z různých biblických příběhů, jako například o Jidášovi a Ježíšovi.³⁴

Proto nevyklučujeme, že se antisemitismus vnějších pozorovatelů zakládal na četbě předchozích cestovatelů či jeho původ tkvěl v jejich kulturách. Poláci Kontrym a Kolberg hovořili o nejistém kreditu u Židů a vyslovovali všeobecný závěr, že obchod s Židy je velice rizikový. Kraszewski jde ještě dál, když se vyslovil o židovské národní povaze, že Židé mají systém v tom, jak lze správně těžit z lidské nedokonalosti, lidských vad a bídy. Nevyklučujeme tady i „lidový antisemitismus“ (srov. Burke 2007, s. 160), kterým byli nakaženi i cestovatelé. Přece podobné obvinění proti Židům najdeme i v textech skoro u všech ruských pozorovatelů, v jejich vlasti bylo Židům odepřeno právo bydlet a vykonávat obchodní a hospodářskou činnost na území Ruského impéria za tzv. čarou osedlosti. Porovnáme-li mezi sebou všech Polských návštěvníků, všichni radili svým čtenářům dávat si pozor na Židy a nemít s nimi žádné obchodní styky, jejichž obchodní jednání vždy pro křesťana končilo vyprázdněnými kapsami. Podobně a s jistým překroucením slov svých předchůdců ruští pozorovatelé strašili své čtenáře příběhy o vykořisťujících židovských obchodnících a krčmářích z Pinského Újezdu. „*Není pochyb*“, uzavírá kapitolu o statistice zločinů Zělěnskij, „*že početně nejvíc bylo asi zločinců mezi Židy, kteří se zpravidla drželi velkých měst a městeček, neměli tam trvalé bydliště ani stálé zaměstnání, velmi často pod záštitou místní policie holdují zločinnému životu, kradou a podvádějí. Krást koně je vyloženě židovský průmysl, a vůbec všechno, co se týče krádeže a vyděračství, je v tom ruka místního Žida. Proti všem zákonům Židi provozují bordely a hostince, s radostí handlují s podezřelými osobami, vykupují kradené věci ... životní styl a odkud berou prostředky na živobytí jejich mnohočetných rodin, zůstává pro nás všechny velkou záhadou*“ (Zělěnskij 1864 b, s. 479-480). Ovšem shrneme-li dobové vnímání Židů,

³⁴ Židé jsou v ruské kultuře vnímány jako lidé, kterým nemůže být vkládána žádná důvěra, poněvadž jsou schopní prodat člověka za 10 stříbrných mincí (srov. Mondry 2009, také Putna 2015).

bude to vypadat takto: obchodníci s časem, kteří rádi půjčují na úrok, využívají nedostatků druhého a tím se živí.

A proto nevzdělaný a nesvobodný rolník byl vnímán jako oběť Žida, s nímž byl donucen jednat. Rolník pije, protože všechno má u Žida v zástavě a bez jeho povolení nemůže ze svého majetku nic prodat ani někomu půjčit (Kasperczak 1968, s. 59-60). Stejně protižidovsky naladěný Špilěvskij zdůrazňoval lidovou tíhu k alkoholu, jeho malomyslnost vůči své hodnotě a důstojnosti, která byla Židy úmyslně pěstována. Vnímá Židy jako lichotivé, věčné *perpetuum mobile*, kteří svým věděním dokážou vylákat u rolníka skoro všechny zásoby, neštítí se obrátit druhého dohola, přesvědčí rolníka, aby nebrblal nad budoucností a užíval se života, nachystání vyřídit jakýkoliv problém – cenou tomu jsou rolníkovy slzy a pijanství (Špilěvskij 1853, s. 743). Jasnější názor na příčiny „*lidové bíd*“ poskytl Kolberg, který soudil, že nejtěžší období pro místního obyvatele je jaro, protože rolníkovi došly zásoby, a proto musel půjčovat na přežití a zásev u panského dvora či u Žida.³⁵

Kromě neobvykle normálního vznesení různých obvinění proti polské národnosti, řada ruských pozorovatelů, jako například smírčí vyjednávač Zacharjin, který usiloval o zavedení ruských škol na venkově, obviňoval Židy z produkování a šíření úmyslných lží o neproduktivitu veškerých snah vzdělat rolnickou vrstvu. Podle Zacharjina se ze všeho nejvíce Židé obávali rozumného a gramotného rolníka, proto jejich snaha udržet rolníka v negramotnosti byla klíčová, protože venkovskou zaostalost a negramotnost lze snadno vykořisťovat. „*Židé dobře věděli, že dokud je běloruský rolník negramotný, ustrašený a tupý, až do té doby je pevně v jejich rukou ... až do té doby veškeré jeho vlastnictví, veškerý výdělek a přebytek se tak bude přelévát do židovské kapsy*“ (Zacharjin 1884, s. 76-77).

³⁵ Nápodobně se o tom vyjadřuje český filozof Jan Sokol, který tvrdí, že „*pro zemědělské populace je typické, že rostou a přizpůsobují se těm lepším a nejlepším létům, bylo takové zadlužení vždycky běžné a často dokonce masové. Přitom je lidé cítili jako velkou nespravedlnost, těžení z neštěstí druhého*“ (Sokol 2007, s. 91).

Další smírčí vyjednávač Polěvoj ostře napadá místní židovské obyvatelstvo, které je podle něj všemi svými mravy a jazykem naladěno proti všemu ruskému. „*Já jsem Ruský důstojník*“, zdůrazňuje Polěvoj, „*tady jsem našel svou národnost, a přesto jsem hned pocítil, že jsem tady cizí ... oni (Židé), ačkoli dobře rozuměli ruštině, úmyslně ke mně mluvili polsky, záměrně ztěžovali obchodní jednání a počítání peněz, a také se velmi často stávalo, že se mnou odmítali jednat, a při tom říkali „nierozumiem“*“ (Polěvoj 1910 a, s. 4763). Připisuje Židům špínu a děsný zápach, přirovnává jejich chování k chování „*mouchy na talíři medu*“, nelíbili se mu židovské trhy a jejich zboží, a rozčarovane mluvil o absenci kontaktu se vzdělaným světem (Polěvoj 1910 b, s. 247, 257-258).

Jak již bylo naznačeno, pohledy cizích pozorovatelů stejné národnosti si velmi často vzájemně odporovaly. Neopomíňme i vliv cenzury, která se usilovně snažila potlačit jakoukoliv protiruskou kritiku. Dva intelektuálové, dva odborníci, jeden stereotypizuje jinakost, naproti tomu druhý nechává svým čtenářům prostor pro přemýšlení o tom, kdo je ten a kdo je jiný než vy sami. Tak například úředník generálního štábu a statistik Zělěnskij souhlasil s výroky svých předchůdci jakéhosi Arsěnjěva, který za příčinu chudoby a alkoholismu místního rolníka pokládal prudký nárůst počtu šenků na venkově a šířící se lihovarnictví. Poté Zělěnskij dodal, že se na lidovém zchudnutí podíleli především Židé, jimž připisoval vychytralost, kterou využívali pro podporu různých zlovyků ve venkovanech, které vedly k dalším hříchům a zločinům, což samozřejmě přímo vedlo k dlouhotrvající chudobě. Zjevnými a spravedlivými byly pro Zělěnského nadávky a výčitky ze strany ostatních, že „*židovská tíha k šenkýřství*“, jejich „*příživnictví a šejdířství*“ má za následek zbídačení prostého lidu (Zělěnskij 1864 b, s. 197-198).

Naproti tomu etnograf Pavel Jančuk vztahy venkovského obyvatelstva s Židy vidí jako jakousi symbiózu, cituje lidové rčení „*jakmile bída hned běž do Žida*“ (Jančuk 1889, II-2-3). Pak uvádí, že rolník, jak se obecně myslelo, málokdy nadává na Židy. Diví se tomu, proč ústřední vlády, které se nacházely daleko za oblastí osídlení

Židů, rozvinuly protižidovskou kampaň, která spočívala v nutné a okamžité záchraně běloruského rolníka od Žida. Ještě více ho přikvapilo a udivilo chování venkovských obyvatel, které hájilo své „*exploatátory*“ a snažilo se vyhnout komunikace s nemístními *rusifikátory* a za různými radami a pomocí se obracelo na Židy, kteří se k rolníkům občas chovali nestoudně, drze a pouštěli rolníkům žilou. Tvrdí, že Žid „*je pro rolníka autoritou*, a byl to jediný důvod, proč „*obyvatelé běloruského venkova důvěřovali jedině lapserdáku, nikoli cizímu surtoutu*“ (ibid., s. 376-377). Navíc naznačil, že většina městských Židů byla na tom stejně jako venkovské obyvatelstvo, tj. byla negramotná a v neustálé bídě. Na rozdíl od ruského úřednictva, které litovalo rolníky a s odporem se dívalo na způsoby každodenního života uvnitř židovského etnika, ruský badatel Minské gubernie Jančuk obdivuje Židy za jejich národní povahu a nesklouzávání k alkoholu, za usilovnou práci na sobě a pro sebe, kdežto místní rolník to dělat nedokáže, podléhá vlivu alkoholu a neuváženosti (ibid., s. ii-2-3, 10, 20-21, 24-25).

KAPITOLA III

MEZI FIKCÍ A SKUTEČNOSTÍ: FÁMY KOLEM ZRUŠENÍ NEVOLNICTVÍ V PINSKÉM ÚJEZDU

Jak již bylo nastíněno o skrytých stránkách událostní zápletky, zcela opomíjené v kontextu studia zrušení nevolnictví v Ruském impériu zůstává téma lidových fám, kterým se v této kapitole budeme věnovat.³⁶

Přestože ruská dějepisná tradice, která reflektuje vývoj západní vědy, je poněkud pokročilejší než běloruská a ukrajinská a stále ji ovlivňuje, zájem o studium významu verbální komunikace v kontextu běloruských a ukrajinských zemích a jejího vlivu na průběh zrušení nevolnictví zůstává stabilně nízký. Proto se v současné době nelze zabývat problematikou lidových fám, aniž bychom si stručně nastínili alespoň něco málo o hlavních proudech jejich studia ve světě. Badatelé z různých společenskovedních a humanitních oborů se pokoušejí pro tento fenomén najít společnou formuli. V nejjednodušším provedení lze fámu definovat jako zprávu o něčem šířenou vypravováním.³⁷ A proto považujeme-li fámu za součást verbální komunikace, tj. jazyka a řeči, je potřeba se obrátit k hledání jejich kořenů a dopadu na kulturní a sociální dění.

Významná část současných badatelů pokládá fámy za dceřiný produkt lidového folkloru, jakýsi svérázný projev specifického jazyka (tradiční) kultury. Tak například řada z autorů považuje fámy za způsob předávání systému představ sociálního

³⁶ K teoretickým a empirickým otázkám studia lidových fám na poleském venkově v článku „Fáma jako verbální újma v trestním řádu Ruského impéria v letech 1845–1864“ (Badzevich 2015, s. 250-265).

³⁷ K českému kontextu srvn. např. Slovník spisovného jazyka českého. Dostupný z: http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=f%C3%A1ma&sti=EMPTY&where=full_text&hs_substr=no.

kolektiva ve všech dobách historického života těchto představ (Mylnikov 1986; Uspenskij 1996; White 2000; Čistov 2003). Někteří autoři jdou ve svých formulacích ještě dál a považují fámy za informační kanály, které umožňují formování tzv. souborného vědění o těch druhých a o realitě obecně (Fenster at all. 2003; Lukin 2000; Někljudov 2013). Doplnující je v tomto směru definice fámy například u kulturních antropologů Nigela Rapporta a Joanny Overing, kteří definují fámu jako způsob zvládnutí konkurence druhých, dělení se s nimi a získávání důležitých informací, které by umožnily jedincům vypracovat vlastní mapu sociálního prostředí, v němž probíhá jejich každodennost (Overing, Rapport 2005, s. 153-154). Jiní autoři, kteří kladou důraz na chování jedinců a interpersonální vztahy, kořeny fámy spatřují v lidských touhách po moci a panství, osobních očekáváních a zklamáních, závisti a skryté nevráživosti, strachu a úzkosti (Campion-Vincentová 2005). Setkáváme se také s autory, kteří studují fámy v kontextu sociálně-utopických legend, teorie spiknutí a ventilace sociálního napětí v podobě útoku na obětní beránky (Čistov 1974; Enders 2005). V neposlední řadě nelze opominout i slibnější perspektivu termínu fáma od významných historiků jako například Edwarde Palmere Thompsona (1971), Josefa Petráře (1975), Jeana Delumeaua (1999), kteří však přímo fenoménem fámy nezabývali, zaměňovali ho na synonyma pověsti a poplašné zvěsti, ale považovali ho za jeden z protagonistů sociálních nepokojů.

Když rozebereme všechny strany studia fámy, zjistíme, že má i své meze. Jednak to spočívá v absenci rozumění tomuto termínu, a to jak po stránce určení vhodných jazykových ekvivalentů³⁸, tak i po stránce zevrubně vystižené odborné vědecké definice. Jisté potíže spočívají i v tom, že i jako dnešní badatelé nemůžeme ústně šířené informace kolem odehrávající se události v kterékoliv době objektivně pozorovat, a proto je velice obtížné dělat jakékoliv závěry o tom, jak to doopravdy bylo, jak se těmito informacím rozumělo a jak se s nimi nakládalo.

³⁸ Například v dnešním českém jazyku slovo *fáma* má řadu synonym, se kterými místní obyvatelstvo nakládá zcela libovolně. Slovo *fámy* je snadně zaměnitelné na slova *drby*, *klepy*, *pověsti*, *řeči* apod.

Nicméně, porozumění sociokulturnímu prostředí a různým situacím všedního dne patrně umožní utkat výklad o průměrných věcech zkoumané události. Proto se budeme zabývat a současně se pokusíme najít několik odpovědí na řadu následujících otázek na příkladu průběhu zrušení nevolnictví v Pinském újezdu Minské gubernie: Odkud přicházely fámy do Pinského újezdu? Jaké měly fámy podoby? Jak fámy působily jednak na lid a jeho chování, jednak na úřednictvo a jejich plány? Jaký byl vztah k fámám ze strany úřední moci?

3.1. FÁMY KOLEM NEVOLNICTVÍ A SVOBODY PŘED ROKEM 1861

Ještě dlouhou dobu předtím, než car Alexandr II převzal symboly carské moci a rozkázal v roce 1859 zřídit „*Redakční komise*“ pod vedením Jakova Rostovceva, jejímž hlavním úkolem bylo rozpracovat a uvést do života rolnickou reformu, venkov západní části Ruského impéria byl už plný různými hovory o svobodě a zrušení roboty. Nezačalo to ovšem u „cara-osvoboditele“, ale o mnoho desítek let před ním, v době Alexandra I., který pod nátlakem vlastního dvora, uvažoval o zrušení nevolnictví: „*Já bych osvobodil rolnictvo cenou vlastního života*“, mluvil Alexandr I. k Napoleonovu vyslanci francouzskému generálu Savary, „*kdyby rolnictvo mělo alespoň trochu rozumu*“ (Vandal 1893, s. 130-131).

Nejstarší zaznamenaná fáma o zrušení nevolnictví na území Minské gubernie pocházela z počátku 19. století. Avšak nejde o to, že by to byla ta první ústně šířená zvěst kolem otázky zrušení nevolnictví, spíše jde o nepotvrzenou informaci neznámého původu, která spustila rozhovory v celém kraji, zavinila řadu lidových nepokojů a zapříčinila útěk nevolníků od jejich vrchnosti.³⁹ Byla to fáma o již dlouho očekávané svobodě pro všechny selské stavy, ve které se tradovalo, že francouzský imperátor Napoleon Bonaparte, s nímž nevolnická vrstva spojovala své naděje na

³⁹ Toto kolektivní chování spatřujeme v předindustriální západní společnosti, kde se od sebe rozšíření fámy a vzbouření skoro nelze oddělit (srov. Thompson 1971; Delumeau 1999). Také i v tereziánské době v českých a moravských zemích (srov. Krofta 1919; Kutnar 1948; Petrůň 1972).

propuštění z nevolnického stavu, měl podle selského stavu zrušit všechny robotní povinnosti (Sěměvskij 1911, s. 75-78). Podobné naděje bylo možno spatřit o několik desítek let dříve v českých zemích, kde „*masy selského lidu vítaly revoluci v naději na zrušení feudálního břemena, především roboty*“ (Polišenský 1971, s. 26). Stejně tak tomu bylo po ukončení napoleonských válek, když ruská „nevolnická armáda“ čekala od Alexandra I. svobodu jako odměnu za vítězství nad Napoleonem (Ignatovič 1911, s. 44).

Dalším obdobím intenzivního šíření fám o svobodě a zrušení nevolnictví byla první léta panování Mikuláše I. Jednak to zapříčinila vzpoura části carského dvora a petrohradské šlechty s politickým programem (povstání děkabristů 1825 roku), jehož hlavními body bylo omezení carské moci a zrušení nevolnictví, a jednak lidovou vírou v příchod nového cara jako v nového „*mesiáše-spasitele*“ (Ivaňukov 1903, s. 49). Informace o prosincových událostech roku 1825 známých jako povstání děkabristů se neuvěřitelnou rychlostí rozšířily po venkovu impéria. To potvrzuje skutečnost, proč v polovině května roku 1826 kancelář Minského gubernátora obdržela zásilku z Petrohradu, která obsahovala Mikulášem I podepsaný carský výnos známý jako „*Carský výnos Mikuláše I o rozšíření Manifestu císaře Mikuláše I všemi guberniemi a o zachování dosavadního stavu nevolnictví v Ruském impériu*“, který byl následně rozeslán do všech újezdních a selských úřadů. Hlavním záměrem tohoto manifestu bylo zastavit šíření fám a zvěstí o osvobození od robotování a zproštění všech dřívějších závazků vůči vrchnosti: „*Сожалея о заблужденіи сихъ поселянь, и желая обратить ихъ на путь истинный мерами кротости, свойственными Отеческому милосердно Нашему, повелеваемъ объявить повсеместно: Что всякіе толки о свободе казенныхъ поселянь отъ платежа податей, а помещичьихъ крестьянь и дворовыхъ людей отъ повиновеши ихъ господамъ, суть слухи ложные, выдуманые и разглашеные злонамеренными людьми, изъ одного корыстолюбія, съ темъ чтобы посредствомъ сихъ слуховъ обогатиться на счетъ крестьянь, - по ихъ простодушно (...)*“ (orig. Chruščiov 1860, s. 37-39). Jenže carský výnos neovlivnil protestní náladu v rolnickém prostředí Minské gubernie,

kteřá se v letech 1830-1831 proměnila v nástupní prostor bojových aktivit mezi malými skupinami povstalců za obrození nezávislosti tzv. „*Republiky obou národů*“ (*Velkého knížectví Litevského a Polska*), které lákaly rolnictvo na svou stranu tím, že slíbily okamžitou propustku a přidělení pozemků ruskou armádou. Přestože se většina poleských měst a vesnic na povstání nijak výrazně nepodílela, na povrch se znovu vynořily fámy o zrušení nevolnictví. Tentokrát obvinění z šíření fám o zproštění z robot a svobodě padlo na několik statkářů a také představitelů spodní vrstvy katolického a uniatského kléru (srov. Zělěnskij 1864, s. 558 a Karpovič 2012, s. 22-31).

Následující revoluční roky 1848-1849 v Evropě se také ozývaly v Minské gubernii. Dokument s názvem „*Výroční mravní a politická zpráva*“, který carské četnictvo podávalo přímo do carské kanceláře, hlásil, že „*v západních guberniích byl sice klid, ale blízkost k Evropě způsobila šíření různorodých fám o brzy přicházejícím zrušení nevolnictví*“ (Moročověc 1931 a, s. 90). Kromě obvyklých fám kolem „*carské vůle*“, byl seznam doplněn fámy kolem zavádění povinných „*inventářů*“⁴⁰ a nejasnostmi, které z nich pramenily (ibid.).

Nástup Alexandra II na trůn v roce 1855 a jeho snaha definitivně ukončit nevolnickou otázku, ještě více zesílily šíření fám a zvěstí o brzkém carském rozhodnutí. Už na konci roku 1857 carská kancelář obdržela z většiny gubernií varovná hlášení, že mezi rolníky koluje nebezpečná fáma, že vrchnost úmyslně utajuje *Carskou vůli* (Ivaňukov 1903, s. 11-12, 49). Podle údajů tajné policie byly ve všech guberniích zaznamenávány lidové nepokoje. Proto bylo počátkem roku 1858 přijato rozhodnutí,

⁴⁰ Přestože *majetkové inventáře* v běloruských a litevských zemích byly odedávna a plnily tu samou úlohu jako *gruntovní knihy* v českých a moravských zemích, pravidla jejich sestavení určoval statkář či vrchnostenská kancelář podle vlastního uvážení. V Minské gubernii byly povinné inventáře zavedeny v letech 1874-1853, ale jak se později ukázalo, žádný inventář nebyl dokončen, byl nepřesný a po obsahové stránce nedopovídal realitě vztahů mezi statkářem a rolníky, pracujícími na jeho panství (srov. Vasilenko 1911). Nevylučujeme však neobvyklého normálu, totiž různých všedních situací, kdy vrchnost mohla zneužívat vlastního nadřazeného postavení nad nevolníky a také využívat ve vlastní prospěch své blízké vztahy se zemským a policejním úřednictvím.

že přípravu k rolnické reformě je nutné všemi možnými prostředky utajovat uším rolníků. Byla přijata celá řada opatření. Například Hlavní výbor pro tisk Ministerstva vnitra, jehož jednou z funkcí byl dohled za vykonáním cenzurních předpisů, zakázal všem tiskovinám publikovat články o nevyhnutelnosti zrušení nevolnictví (Ivaňukov 1903, s. 42). Ředitel tajné policie kníže Dolgorukov byl přesvědčen, že jakákoliv zmínka o změně v jejich životech dokáže vyvolat nervozitu a takovou míru nespokojenosti, že dokáže přerůst až ve společenskou podrážděnost a povstání (Morochovec 1931 a, s. 124). Aby k tomu nedocházelo, bylo místním policejním zástupcům nařízeno zahájit účinná preventivní opatření k zabezpečení společenského klidu.

Napětí a strach v posledních dvou letech před manifestem byl označen za blížící se nebezpečné období. Skoro ve všech policejních a četnických zprávách se podávaly informace o nesmírně velkém počtu fám, které putovaly městy a venkovem. Na šíření fám se ke všemu podíleli různí podvodníci, kteří nechávali rolníky platit za různé propustky, svobody a kopie neexistující carské vůle (Morochovec 1931 a, s. 21, 129; Morochovec 131 b, s. 18, 21, 28, 70-71, 130, 136).

3.2. CARSKÁ VŮLE: OD FÁMY O SVOBODĚ K FÁMĚ K NÁVRATU K NEVOLNICTVÍ

Po léta dlouhé práce *Redakčních komisí*, jejichž úkolem bylo připravit reformu a udělat několik úprav v legislativě, a také carovým nátlakem na ministry a dvůr, bylo na počest pětiletého výročí Alexandrova nástupu na trůn 19. února roku 1861 definitivně zrušeno nevolnictví na území celého Ruského impéria. Ovšem oficiální prohlášení bylo ze strategických důvodů odloženo až na 5. března 1861, kdy se měl podle pravoslavného církevního kalendáře konat pravoslavný svátek *neděle před Popeleční středou*.⁴¹ Kvůli fámám, které se brzy rozšířily mezi dvořany a šlechtou, o nevyhnutelnosti budoucích

⁴¹ Ruský historik-archivář Edward Radzinskij, který se zabývá vyzněnými osobnostmi ruských a zahraničních dějin, se pokusil odhalit podstatu osobnosti ruského císaře Alexandra II, který byl známý tím, že byl příliš věřící, a proto své rozhodnutí úmyslně zaváděl v době různých pravoslavných svátků (Radzinskij 2007). Právě proto, že Popelec znamenal *pokání*, se lze domnívat, že osvobození nevolníků bylo jakýmsi zbavením dluhu a slitováním nad vlastními poddanými.

lidových nepokojích a počátku „*socialistické revoluce zdola*“, byly kolem Zimního paláce předvečer uveřejnění Manifestu z bezpečnostních důvodů rozmístěny desítky tisíc vojáků carské gardy, která měla zabránit případnému útoku nespokojeného lidu (Zajončkovskij 1958, s. 23-24). Do pohotovostního stavu byly převedeny všechny vojenské jednotky po celém impériu. Také kvůli fámám, které se objevily na druhý den, že rolnická otázka byla definitivně vyřešena, carská kancelář nařídila opatření, které mělo oficiálně popírat a zabraňovat šíření těchto zpráv všemi způsoby (Mělgunov 1911, s. 164-168).

Oficiální prohlášení o zrušení nevolnictví se konalo ráno 5. března 1861. První zvěsti o zrušení nevolnictví do Minské gubernie dorazily telegrafním drátem teprve po 9. hodině ráno. Ve stejnou dobu, jak se o tom psalo v dobových pamětech, zvěst o carské vůli se už nesla městy a vesnicemi po celém impériu rychleji, než kdy by to bylo přeneseno přes jakékoliv technické zařízení. Oficiální oznámení se v hlavním městě gubernie Minsk konalo 10. března, kdežto v újezdních městech Minské gubernie o něco později. Než poštovní dostavník dorazil do újezdních center, zvěsti ho již dávno přestihly. Oficiální kopie Manifestu musely být rozeslané na každé panství. Jak vzpomíná ve svém deníku dobová pozorovatelka z panství Ruchča, v polovině března 1861 na panství dorazil z újezdního města Pinsk úředník zemského soudu a dovezl na panský statek kopie Manifestu o zrušení nevolnictví: „*Následně jsme poslali naše služebnictvo do kostela, aby se tam zúčastnilo nedělní bohoslužby a poslechlo a seznámilo se s podmínkami jejich osvobození (...) Stojící selský lid v přeplněném kostele mlčelivě a spokojně poslouchal*“ (Zaleski 1876, s. 95-96).

Fámy o „*carské vůli*“ se tak staly skutečností. Krátce nato, ve všech újezdech gubernie (s výjimkou Pinského újezdu), byly zaznamenány projevy lidových nepokojů

a protesty.⁴² Za hlavní příčiny těchto nepokojů se pokládalo nepochopení jednotlivých ustanovení Manifestu, nesprávná interpretace a chybná vysvětlení, a také šíření fám a „polská propaganda“⁴³ (srov. Morochovec 1931 b, s. 13-14; NGAB, f. 1418, op. 2, d. 1, l. 6-8). Ovšem oficiální hlášení o úspěších a pokroku v záležitostech rolnické reformy, které ministr vnitra Piotr Valujev podával carovi, tomu odporovalo: „se zřízením obecných a smírčích úřadů (...) rolníci se těší na zlepšení životních podmínek a vykonávají své povinnosti bez výhrad“ (Valk 1950, s. 56-57). O dva měsíce později z dopisu minského civilního gubernátora Eduarda Kellera napsaného carskému ministru vnitra Valujevu se dozvídáme, že na konci října roku 1861 šlo o pokles zevních nepokojů v guberniích. Přitom ho varoval o zachování napjaté situace v Minské gubernii a současně nabízel opatření, která byla nutná provést pro stabilizaci společenského klidu. Kromě policejního zásahu gubernátor Keller nabízel v boji proti šířícím se fámám používat telegraf, aby je úřady mohly předstíhat a včas také vyvracet.⁴⁴ Ale používání telegrafu mohlo mít i efekt opačný. V archivních složkách Minského krajského úřadu pro rolnické záležitosti za rok 1864 je vysvětlivka od jednoho smírčího vyjednavatele, že venkovské obyvatelstvo bylo silně rozrušeno

⁴² Kvůli nepříznivým zeměpisným podmínkám Pinského újezdu bylo těžké hromadit údaje o projevech nepokojů na venkově. V té době byl telegraf pouze ve dvou újezdech kolem Minsku. Nevylučujeme i to, že zprávy dorazy neúplně anebo se v archivech nedochovaly. Asi proto v záznamech Zemského oddělení Ministerstva vnitra chyběli údaje o rolnických nepokojích a protestech v Pinském újezdu za období 1861-1863. To vše ale ještě neznamená, že Pinský újezd byl klidný a nebyly tam žádné rolnické nepokoje. Nedatovaná (ale v pořadí za rokem 1864) zpráva uvádí celkem 114 případů rolnických nepokojů v Minské gubernii, nicméně bez místa konání a popisu příčin a dopadu (srov. NGAB, f. 242, op. 1, d. 71).

⁴³ Možná nebude od věci upozornit, že kromě zrušení nevolnictví v Minské gubernii byla také aktuální (nikoli podřadná) jiná událost, která se do nějaké míry podílela na nepokojích a protestech. Byl to květnový masakr civilního obyvatelstva ve Varšavě, který vystupoval pro urychlení sociálních reforem a občanské svobody. Nevíme, jak se tyto dvě události prolínaly mezi sebou, ve vědomí obyvatel venkova Minské gubernie, lze si to pouze domýšlet.

⁴⁴ Ruský historik počátku 20. století Nikolaj Brodskij (1911) ve svém příspěvku *Nevolnictví v lidové poezii* ke sborníku *Vělikaja Réforma 19-go fěvralia (1861-1911)* poznamenal, že dokonce i telegrafní sloup hlásil rolníkům o svobodě. Navíc ocitoval slavného ruského básníka Afanasija Fěta, který byl očitým svědkem toho, jak venkované vnímali telegraf jakožto *svobodu, kterou jim táhnou přímo z Peterburgu* (Brodskij 1911, s. 3). Než kopie originálu carského manifestu dorazila do Minsku, telegraf již hlásal zprávu o carském rozhodnutí a zrušení nevolnictví. V polovině 60. let v Minské gubernii byly pouze dvě telegrafní stanice ve městech Minsk a Bobrujsk.

falešným telegramem, o němž se začalo mluvit i v sousedních újezdech (NGAB, f. 242, op. 1, d. 187, l. 158). O tom, co to bylo za telegram a jak jej rolníci vnímali, se neobjevila žádná zmínka. V dalším dopise tento gubernátor rozvažoval o příčinách šíření fám: „(...) ve všech nejvelebnějších městech gubernie, kde mezi nevědomým a prostým lidem je hodně těch, kteří prahnou po vzniku masových pouličních nepokojů, poněvadž je to pro ně nejvhodnější chvíle, jak se bez vyvíjení veškerého úsilí rychle obohatit a (...) jsou to lidé bez žádné profese a práce (...) proto těchto lidí přitahují fámy a lidové nepokoje, které jsou namířené proti dosavadnímu společenskému řádu“ (ibid., s. 6-8). Tato opatření na sebe nenechala dlouho čekat. V guberniálních zprávách se pravidelně objevovaly oficiální služební inzeráty, ve kterých se vyvracely například fámy o blížícím se zdražení chlebného vína⁴⁵, nadcházející branní povinnosti⁴⁶, a prokletých bramborách apod.

Oficiální noviny *Виленскія губернскія вѣдомости* (Vilenské guberniální zprávy) těsně v předvečer nového roku 1862 podával zprávu, že se na venkově Severozápadního kraje⁴⁷ rozšířily fámy o „tzv. nové carské vůli“. Podle obsahu „nová vůle“ měla poskytnout neuvedené nové úlevy z předchozího manifestu, na které nebudou mít nárok ti rolníci, kteří po dobrovolném vyjednávání s vrchností byli zavázáni k podepsání budoucí zakládací listiny.⁴⁸ Šíření této zprávy, v nichž rolníci čekali na novou vůli, lze vysvětlit jen tím, že většina z nich neměla dostatek financí, aby se vykoupila od vrchnosti spolu s vlastním pozemkem, na němž po generace žila a

⁴⁵ „Sluchi o chlebnom vině“. In *Vilěnskije gubernialnyje vědomosti, neficialnoje priloženije*, č. 27 (07. 7. 1862), s. 101-104.

⁴⁶ „Oprovržžení slucha o předstojaščem bud to by novom rěkrutskom naborě.“ In *Vilěnskije gubernialnyje vědomosti, čast oficalnaja*, č. 16 (20. 4. 1863), s. 140.

⁴⁷ Pod pojmem *Severozápadní kraj* se v dané době rozumělo pět gubernií: Vilenská, Grodněnska, Minská, Mohylevská a Vitebská.

⁴⁸ „O dějstvjach Vilenskogo gubernskogo po křest'janskim dělam prisutstvija v tččėnii dĕkabrja 1861.“ in *Vilěnskije gubernialnyje vědomosti, něoficialnoje priloženije*, č. 2 (01. 5. 1862), s. 3-6.

obdělávala půdu.⁴⁹ Navíc za podepsanou se považovala jen ta zakládací listina, která byla podepsána všemi rolníky stejné obce bez jakýchkoliv nevyřešených otázek. To možná dostatečně vysvětluje fakt, proč podle zpráv ministerstva financí k 1. lednu 1862 v Minské gubernii nebyla podepsána žádná zakládací listina (srov. Litvinov 1897, s. 324, také Valk 1950, s. 93, 97-106).

3.3. V BOJI PROTI FÁMÁM

Ztráta kontroly nad neobvyklým chováním rolníků, která byla zapříčiněna rozšířením poplašných fám po venkovu, podle kterých „*podpis pod listinou udělá z rolníka nevolníka*“, znemožňovala provedení reformy (Zajončkovskij 1958, s. 100). V archivech ministerstva vnitra se nachází cirkulář od 7. května 1862 „Gubernátorům všech gubernií o přijmutí příslušných opatření proti vzniku a šíření falešného manifestu k rolníkům“ (Milovidov 1913, s. 66-67), který vypovídá o reakci centrální vlády na šíření fámy, která, jak se prokázalo, se rozšířila po celém impériu. Ministr vnitra vyjádřil znepokojení zprávami, že se v guberniích objevují lidé, kteří mezi rolníky šíří exempláře falešného manifestu o absolutní svobodě všech nevolníků a o udělení všech práv na vlastní pozemky bez žádného výkupu; ministrovy obavy také spočívaly v tom, aby tento manifest nebyl rolníky brán za skutečně podepsanou carskou vůli (ibid.). Navíc navrhoval, jak šíření těchto zpráv zastavit: „*neslábnoucí dohled za všemi a všude, snažit se předejít nepokojům, tvrdě a nemilosrdně trestat*

⁴⁹ Když otevřeme studie různých sovětských historiků jako například Litvaka (1991), Sofroněnko (1954) či Zajončkovského (1958) a dalších, kteří se tímto tématem zevrubně zabývali, všimneme si, že třídní analýza dělila venkov pouze na bohatou vládnoucí třídu poměščíků a chudou třídu rolníků-bezzemků. Jenže doboví etnografové, kteří v druhé polovině 19. století prováděli své výzkumy ve vesnicích Minské gubernie, prokázaly být pronikavější a všimli si, že typické pro běloruskou vesnici byla diferenciacce podle ekonomického příznaku, totiž dělení na bohatou a chudou část, mezi nimiž existovalo nesmiřitelné nepřátelství a nenávisť dokonce i skrz generace (Dovnar-Zapolskij 1893, s. 289). Dovnar-Zapolskij však doplňuje, že zpravidla bohatá část vlastnila pozemky, uměla číst a psát a chtěla se co nejdřív vymanit z pod nadvlády vrchnosti. Avšak byla příliš málopočetná. Chudá část vlastnila pozemky menších rozměrů, trávila svůj čas v krčmách, přivydělávala si ve městech, ale zpravidla byla vrchnosti a městským podnikatelům zadlužena (ibid.).

viníky, a také udržovat úřednické ticho a nevydávat žádné oficiální rozkazy a cirkuláře“ (ibid.). Udržování „úřednického ticha“ zatím nemělo žádného efektu, dokonce vyvolával spíše efekt opačný. Tyto fiktivní zprávy zastaly místo „pravdy“, která více méně odpovídala realitě a vyhovovala venkovanům o mnoho více než to, co se po nich skutečně chtělo v pravém Manifestu z roku 1861. Proto v oficiálních a neoficiálních guberniálních zprávách Severo-západních gubernií se objevily výzvy Kyjevského metropolity Arsěnija ke všem účastníkům jednání v nevyřešených pozemkových záležitostech, aby „*poddaní ruského cara nevěřili lživým fámám a nenaslouchali těm, kteří jsou proti dobrým skutkům ruské državy*“.⁵⁰

Na konci roku 1862 se v kancelářích gubernátorů Minského a Vilenského postupně objevila postava obětního beránka, který mohl za vznik a šíření fám.⁵¹ V předreformních letech byla policejními orgány za tvůrce veškerých fám obecně pokládána část carských dvořanů a pozemkové šlechty, která vystupovala proti zrušení nevolnictví a viděla v budoucí reformě revoluční zákulisí (Solovjov 1882, s. 389-426). Pramenilo to i z povahy lidových vrstev, jejichž negramotnost a posedlost různými legendami a pověrami patrně ovlivňovala jejich představy a chování. Fáma byla obecně považována za něco skoro neškodného, pokud nepřekročila určité hranice, nic nezavinila a nepřinesla žádnou škodu. Ačkoli se za šíření fám už dávno trestně stíhalo, nepovažovalo se to za nějakou významnou záležitost. Po vyhlášení „*carské vůle*“ v Minské gubernii se fáma v očích ruských úředníků transformovala na skutečnou „*zbraň*“, která byla namířena vyloženě proti nim. Dokazuje to okolnost, že v jednom z dopisů krajským zástupcům Severo-západních gubernií z konce roku 1862 Vilenský generál-gubernátor Vladimir Nazimov nařizuje, aby místní úřady shromáždily veškeré

⁵⁰ „Slovo k vrěměnno-objazannym krěštjanam.“ in *Vilěnskije gubernialnyje vědomosti, něoficialnoje priloženije*, č. 30 (28. 7. 1862), s. 113-116.

⁵¹ Neubauer a spousta dalších badatelů považují fámy za tvůrce *obětního beránka*, který je výsledkem lidské předpojatosti, strachu a bezmoci, nenávistnosti vůči kterékoli jinakosti (srov. Neubauer 1999, s. 4-5; Champion-Vincent 2005, s. 106-110; Delumeau 1999, s. 211-223). Jiné vysvětlení výskytu obětních beránků podává Jody Endersová, která tento jev pokládá za výsledkem procesu *defámace*, totiž procesu transformace fáma-lež na fáma-pravda (srov. Enders 2005, s. 20).

informace o všech osobách, které se podílejí na práci smírčího vyjednavče a volostních úřadů (Milovidov 1913 a, s. 170). Přitom však poznamenal, že na základě mu „*předložených informací, převážně o mladých lidech, kteří z důvodů špatného chování a účasti v politických nepokojích byli propuštěni z různých vysokých škol a učilišť, a také z povzbuzení pocitů nepřátelství ke vládě a všemu ruskému a pravoslavnému, snažili se šířit mezi venkovany lživé fámy a propagovali škodlivé myšlenky, aby tím namlouvali venkovský lid zúčastnit se masových nepokojů*“ (ibid.). Z dalšího Nazimova dopisu s razítkem „tajné“ adresovaný veliteli carského četnictva Vasilije Dolgorukovu lze pochopit, že opatření vůči šířícím se fámám a také lidem, kteří byli usvědčeni z jejich šíření, nedokázaly zklidnit situaci kolem otázky přerozdělování pozemků mezi rolníky a jejich novým sociálním poměrům a právním záležitostí, nýbrž otočily selské stavy proti ruské vládě. Také Nazimov uznal, že „*po venkově šířící se falešný manifest polského revolučního výboru předčil veškeré očekávání a touhy rolníků*“, a snažil se přesvědčit ústřední vlády k okamžitému jednání a to „*bud' zákrokem vojenské síly a pacifikací venkova anebo většími finančními ústupky*“ (GARF, f. 109, 1-exp, d. 97, č. 4, l. 8-16.).

Lidové nepokoje jako reakce selského lidu na neúspěchy reformy byly ruským úřednictvem považované za dílo poplašných fám, které šířil nepřítel. Byl to Polák či katolík, učenec-intelektuál či zlosyn, špion či zrádce. Pokud každý, kdo mluvil polsky a hlásil se ke katolictví, se automaticky považoval za Poláka, jistě to bylo otázkou předsudků a předpojatosti jednoho etnika vůči jinakosti. Jeden ze smírčích vyjednavčů „*druhé vlny*“ poznamenal: „*Jsou to Poláci-katolíci, ti, kteří činili škodu ruské vládě a namlouvali proti ní venkovské obyvatelstvo, které je oddané carovi*“ (Polěvoj 1910, s. 251-252). Změna postoje vládnoucí národnosti (za kterou se považovala národnost ruská) k národnosti polské, byla v dobovém mediálním prostředí doprovázena masovým nadáváním na Poláky, což se pak odrazilo i na místním nepolském úřednictvu, které bylo přivoláno z různých kout Ruského impéria k nahrazení všech úředníků polské národnosti. Postupně byla v oficiálním diskursu veškerá periodika v polštině na území etnických ruských zemí (včetně běloruských a

litevských zemí) považována za nástroj polské propagandy proti ruské vládě, která navíc nechávala zveřejnit různé podrobnosti, čemuž by pak nikdy nedovolila oficiální cenzura (Milovidov 1913 a, s. 1).

Zejména cenzurní opatření nebyly klíčovými v boji s protiruskými náladami mezi selskými vrstvami, neboť vrcholu bylo dosaženo deportacemi části místního obyvatelstva do vzdálených koutů Ruského impéria. Podle Nazimova byly nutné okamžité neoficiální zákroky, o nichž nikdo nesměl vědět. Z dopisu velitelovi tajné policie s razítkem „přísně tajné“ se dozvídáme, že zájem o zklidnění situace tkvěl také na straně části místních statkářů a obyvatel městských aglomerací, kteří za podmínkou absolutní konfidenci, hodlali udávat všech, na koho poukážou, ale s podmínkou, že tyto osoby okamžitě vystěhují z gubernie. Nazimov uvedl, že *„obavy této zájmové skupiny spočívaly v zastavení šíření různorodých demokraticko-sociálních a revolučních idejí a také lživých teorií na venkově, které jednak podkopávají základy soukromého vlastnictví a stávajícího společenského řádu, jednak byly namířené proti nadvládě ruského monarcha“* (LVIA, f. 378, r. 1863, d. 29, l. 52-53.).

Ruský oficír Pěskovskij, který v těchto letech sloužil smírčím vyjednavcem v běloruských zemích, svěřil stránkám literárního časopisu *Русская Старина* zápis o povaze neruského obyvatelstva v běloruských guberniích. Autor vznášel obvinění proti všem katolíkům (od nejmenšího až po největšího) a tvrdil, že katolíci nic jiného nedělali, než *„pili, chvástali se a lhali, lhali nestydatě, nesmyslně, bez žádného rozmyslu, navzdory rozumu a realitě“* (Pěskovskij 1896, s. 60-61). Vadilo mu i to, že ho nikdo nechtěl poslouchat, nikdo mu nevěřil a že se místní obyvatelstvo snažilo v šířících se fámách najít nějakou pravdu, která by jim vyhovovala bez výhrad. Také upozornil, že *„každý, kdo se vyjádřil o šířící se fámě jako o nesmyslné lži, vyvolával u nich všeobecné pobouření. Naopak pravoslavnému obyvatelstvu, které tvořilo rolnickou vrstvu, připisoval schopnosti rozlišování mezi lží a pravdou, a proto tam fámy nějak moc významně nezapustily své kořeny“* (ibid.). Stereotypně a předpojatě vůči jinakosti zaznamenáváme reakce ruského úřednictva například v politicko-

literárních novinách „Severní včela“: „ (...) *rolnictvo naslouchalo lžím a nesmyslům od katolických kněží a polských agentů, kteří mezi rolníky šířili poplašné zvěsti, čímž vyvolávaly mezi nimi nedůvěru k ruské vládě a jejím úředníkům a také pochybnosti o úspěchu reformy*“.⁵² Šlo by to však srovnat s podobnými zprávami z jiných koutů impéria, například tisíce kilometrů na východ v uralské Orenburské gubernii, kde se dle policejního vyšetření na šíření takovýchto falešných zpráv o pochybnostech o úspěchu reformy podíleli dva místní rolníci, kteří pak určitou dobu strávili na útěku od policie (Pěskovskij 1896, s. 57-78). O polských agentech a katolickém spiknutí nebyla žádná zmínka.

3.4. KOLOBĚH LIDOVÝCH FÁM ANEB NÁVRAT K PŮVODNÍMU STAVU

Kulturní stereotypy, které produkovalo ruské úřednictvo, přímo zkreslovaly realitu, ale ne vždycky působily stejně. Když úřadující minský gubernátor Andrej Koževnikov opět podával zprávu, že policejní úřady nebyly schopné odolat šíření různých fám a zvěstí, obrátil se na volostní a selské starosty s rozkazem, že *vašimi povinnostmi je uplatnit přísná opatření proti lidem, kteří šíří falešné fámy, zadržovat je a předávat policejním a vojenským velitelům, ale když nikdo z vás tohoto rozkazu neuposlechne, bude tvrdě potrestán podle zákona* (Milovidov 1913, s. 272-274). Samozřejmě, toto opatření bylo navrženo proti fámě jakožto falešné a realitu zkreslující informaci. Případá v úvahu i to, že fámy nebyly pouhou lidovou fantazií. To potvrzuje vládní reakce na zprávu z Novogrudského újezdu, se kterou v podobě fámy potkáváme ve všech újezdech Minské gubernie, že dvorský maršálek Brochocký, který byl údajně velice zámožný statkář, rozdával svým rolníkům půdu, a přitom po nich nechtěl žádné peněžní náhrady či robotování (Milovidov 1913, s. 20). Přitom gubernátor Koževnikov podával hlášení o stavu gubernie po stránce politické, kde upozorňoval na nebezpečí toho, že se k rozdáváním pozemků rolníkům bez náhrady připojili i další statkáři polské národnosti, čímž by mohli naladit venkov proti ruské vládě a vyvolat lidové nepokoje

⁵² „Из Вильна.“ in *Северная пчела*, č. 87 (04. 4. 1863), s. 463.

(ibid.). Předsudky a stereotypy, které šířilo ruské úřednictvo, poskytlo rolníkům volnou ruku v jejich chování ke svým včerejším nadřízeným, za kterými předstíraně a fanaticky dohlíželi i při vzniku aspoň malého podezření, běželi na policejní stanici a udávaly vlastního poměščíka (srov. Pěskovskij 1896 a Zacharjin 1884).

Po několika měsících této kampaně v dubnu roku 1863 statkář a smírčí vyjednaváč Pinského újezdu Jan Nielubowicz-Tukalski hlásil, že se místní pravoslavné duchovenstvo ujalo štafety v produkování různých fám a nesmyslů o statkářích polské národnosti. „*Mezi rolníky kolují různé fámy, které je namlouvají zmocňovat se pastvin, lesů a různého statkářského majetku*“ (NGAB, f. 242, op. 1, d. 177, l. 5-6.). Zcela podobný příběh podával i statkář Czechowski, který žádal úřad pro rolnické záležitosti zprostit jej z pozice smírčího vyjednaváče. Svou demisi objasňoval tím, že *19. února 1863 pravoslavné duchovenstvo cílevědomě svolalo všech rolníků ke kostelům a vyložilo jim svou vizi rolnické reformy, z čehož samozřejmě vznikly různé fámy, podle kterých, rolník sebe pokládal za svobodného a měl právo se zmocnit všeho, čeho se mu zachtělo*“ (NGAB, f. 242, op. 1, d. 177, l. 8.). Tuto skutečnost potvrzuje ve svých pamětech polský malíř a společenský činitel Edwar Pawlowicz, který během návštěvy pravoslavného kostela poslechl slavnostní proslov ruského popa, který před rolníky nadával na šlechtu polské národnosti, které dával za vinu úmyslné brždění osvobození rolníků, aby je udrželi v tíze otroctví (Pawlowicz 1887, s. 140-141). Krátce nato toto šíření fám způsobilo nepokoje proti statkářům a drobným majitelům pozemků, kteří nebyli jenom Poláci a katolíci, ale Rusové i pravoslavní. Nervozita rolníků Minské gubernie a jejich útoky na vrchnostenský majetek zaznamenal například ruský generál Ivan Nostitz, který se zúčastnil audience generál-gubernátora Muravjova a sdělil mu, že *„rozhořčení a nenávisť rolníků k vrchnosti nezná žádné meze“*, a pak s obavou poznamenal, že *„se bojí opakování děsivých událostí Rakouské Haličiady z roku 1846“* (Nostitz 1900, s. 563).

Ruská vláda se snažila zabránit šíření různých nepokojů a lidových znárodňování, které by se pak mohly rozšířit po celém Rusku. Proto měsíc na to, 1.

března roku 1863, byl vydán nový carský výnos „*O místních ustanoveních*“, podle kterých už od 1. května 1863 roku v severozápadních guberniích budou definitivně ukončeny všelijaké dočasné a povinné vztahy s vrchností, odškodné za pozemky už nemusejí hradit své vrchnosti, ale státní pokladně, která bude následně hradit vrchnosti peněžní částku za vykoupený pozemek.⁵³ To vše ale nezabránilo vzniku nových nepokojů a útoky na statkářské pozemky pokračovaly. Policejní úředník Vitebské gubernie takto shrnul chování rolníků ve všech severozápadních guberniích kolem těchto nových ustanovení: „*mezi rolníky se rozšířily fámy, že jestli se rolník hodlá definitivně osvobodit, musí okamžitě přestat vykonávat své povinnosti dle předchozích ustanovení.*“⁵⁴ Ke všemu se objevila vlna nových fám o blížících oddílech polské armády, která hodlala osvobodit rolníky bez žádného výkupu a udělit jim absolutní svobodu (srov. Milovidov 1913, s. 277 a Zlobin 2013, s. 21-25). Již zmíněný generál-gubernátor Michail Muravjov vyřešil situace kolem těchto fám tím, že rozkázal omezit základní práva městských a selských obyvatel podřízených gubernií ne rolnických vrstev. Především šlo o zákaz všem osobám mužského pohlaví odcházet od místa pobytu na vzdálenost více než třicet honů a za porušení rozkazu pak byli posláni do trestaneckých oddílů a kde jim byly udělovány velké pokuty.⁵⁵ Bylo to vše za účelem omezit působnost fám.

Boj litevského generál-gubernátora Muravjova proti šíření fám mezi venkovany severozápadních gubernií dosáhl vrcholu až ke konci téhož roku. Nejen policejní úřady, ale i ruské armádní jednotky a carská svobodná kozácká garda se také zúčastnili pronásledování roznašečů fám. V srpnovém čísle Gercenova *Колокол* se objevuje novinová poznámka, že „*se trest smrti nyní ukládá nejen na vůdce povstaleckých oddílů, ale i (...) prostých roznašečů brožur a lživých fám.*“⁵⁶ Potvrzuje to cirkulární

⁵³ „Распоряжение правительства“ in Vilěnskije gubernialnyje vědomosti, část oficialnaja, č. 11 (16. 3. 1863), s. 93

⁵⁴ „Обнародованіе указа 1 марта.“ In Sěvěrnaja pčěla, č. 87 (04. 4. 1863), s. 436.

⁵⁵ „О за́казу мѣстному обывателству без офици́альнаго позволенія опоу́штѣт своѣ обѣе на vzdálenost do 30 verst.“ in Vilěnskije Gubernskije vědomosti, část oficialnaja, č. 19 (11. 5. 1863), s. 164-165.

⁵⁶ „Казни и пытка.“ In *The Bell (Колокол)*, č. 168 (01. 8. 1863), s. 1386.

nařízení velitele ruské armády v litevských guberniích o preventivních opatřeních proti všem, kdo činí škodu ruské vládě: „*nařizuje, aby po zadržení povstalců, obzvláště statkářů, šlechty a kněží, bylo okamžitě provedeno jejich vydání polnímu trestnímu soudu a během 24 hodin byl nad nimi vykonán rozsudek trestu smrti*“ (Milovidov 1915, s. 237-238). Lze tento přechod k tvrdým trestům objasnit jedině strategickým krokem a zároveň strachem z vymknutí situace zpod kontroly a vzplanutí revoluce v celém Ruském impériu (srov. Delumeau 1999, s. 217).

Fámy byly kolektivním dílem nejen těch, kteří mezi důvěrnými informacemi a výmyslem nebyli schopni vidět žádnou dělicí čáru a jejich víra v pravdivost u nich nevyvolávala žádné pochybnosti, ale i těch druhých, kteří ve fámě viděli určitý vztah k moci a strach z ní, a také čekali na to, aby úřady zaujaly postoj (srov. Kapferer 1992, s. 19). To, že fámy zesilovali víru těch prvních, můžeme pokládat za téměř zaručené. Aby ruská vláda měla pod kontrolou chaoticky šířené fámy a zvěsti kolem rolnické otázky, ruský car Alexandr II rozhodl, že se na svých neoficiálních cestách po impériu (např. cesta do Krymu⁵⁷) bude zastavovat v různých újezdech, setkávat se se starosty selských obcí a rozjasňovat jim podstatu „*Reformy 19. února*“ a připomínat jim jejich povinnosti vůči carovi a zákonu.⁵⁸

Z policejních výslechů rolníků Mohylevské gubernie lze objasnit nejen působnost fám v prostoru ve velkém, tj. mezi guberniemi, ale i to, jak se měnily způsoby, jak vláda čelila jejímu šíření. V dubnu 1864 se mezi obyvatele Rohačevského újezdu začaly šířit fámy o příliš nadsazených výkupních cenách na pozemky, které nebyly podle rolníků v souladu se zákony, bylo potřeba se domáhat zavedení nového carského patentu (Moročověc 1931b, 92). Přitom, jak popsal dopad této fámy na rolníky velkostatkář Minské gubernie kníže Radziwill, „*rolníci odmítali platit obrok, bez souhlasu valili les, zuřili a neuznávali nad sebou moc vrchnosti, a místní velitelství*

⁵⁷ Ruský historik konce 19. století se zmiňuje o několika Alexandrových cestách po venkově Ruského impéria (Ivaňukov 1903, s. 58).

⁵⁸ O dějstvijach Vilěnskogo gubernskogo po křesťjanskim dělam prisutstvija. In *Vilěnskije gubernialnyje vědomosti. Neoficialnoje priloženije*, 13. 1. 1862, s. 6.

nepřijalo žádná příslušná opatření“ (ibid., 93). Z šíření takovýchto fám byl obviněn šlechtic z Minské gubernie, který, jak dosvědčují dobové prameny, byl tajemníkem-písařem v policejním zastupitelství jednoho z újezdů.⁵⁹

Strach ruských vládních úředníků z možnosti ztracení kontroly nad tímto územím byl zároveň živnou půdou pro uvolnění napětí mezi venkovany, kteří odmítali přijmout zrušení nevolnictví jako skutečnou svobodu. Proto postupováním v duchu přijatých řešení místní vlády už nehodlaly trestat rolníky za šíření nepravdivých informací tak, aby vyvolaly ještě více rozhovorů a podezření, ale snažili se přesvědčit je, že to, co mezi nimi koluje, nemělo nic společného s oficiální pravdou. Rolnictvo nedůvěřovalo žádným oficiálním zprávám v novinách, které jim četl volostní písař, protože se šířila fáma, že noviny vydává šlechta, a šlechta přece je schopna všeho (ibid.). Proto vedoucí guberniálního policejního ředitelství nařídil svým újezdním zástupcům, aby představitelé selských stavů od každé volosti povinně navštívili hlavní město gubernie, kde měli obdržet poučení o aktuálním stavu věcí a vrátit se zpátky do svých vesnic a následně poučit a uklidnit své rodáky. V případě Pinského újezdu to nebylo zapotřebí, protože tuto povinnost zde vykonávalo ruské úřednictvo (NGAB, f. 242, op. 1, d. 177, l. 11.).

Po uplynutí čtyř let, po prvních neklidných letech od prvních reakcí rolníků na zrušení nevolnictví, v červenci 1868, Minskou gubernií znovu otřásly lidové nepokoje a potyčky s policejními a armádními oddíly. Policejní důstojník donášel, že rolníci projeví připravenost se vystěhovat pryč do vzdálených a málo osídlených koutů Ruska. Nejprve přestali vykovávat své každodenní roboty v polích, rozprodávali svůj majetek, odmítali jednání s ruským a nemístním smírčím vyjednavatelem a chystali se na odjezd. Tajná policie zadržela a obvinila z podvodu dva místní volostní písaře a rolníka-uprchlíka. Mohla za to fáma o tzv. „*oficiálním vládním nařízení k stěhování*

⁵⁹ *Памятная книжка Минской губернии за 1864 год.* Минск 1864, s. 93.

rolníků a přidělení jim nových pozemků s úrodnou půdou“ (Morochovec 1931 b, s. 147).

Zprávy a zvěsti z doslechu, z nichž se pravidelně rodily fámy, byly základem všedních verbálních komunikací, jakýmsi jazykem tradiční společnosti. Fámy nejsou lži ani pravda, nýbrž informacemi nezbytnými pro formování kolektivního vědění o aktualitách vlastního dění. Dynamika fám tak měla přímou souvislost s tím, co se odehrávalo na denním pozadí, kdežto jejich životnost se určovala významem jejich obsahu pro každého jedince. Právě zrušení nevolnictví, které se týkalo všech obyvatel venkova bez rozdílu, splňovalo tyto dva požadavky.

Fámy kolem zrušení nevolnictví lze považovat za nejvíce rozšířené v Minské gubernii v polovině 19. století. Fámy se rodily v důsledku pravidelného narušování venkovského všedního dne a to různými sociálními katastrofami jako války, nepokoje a následky přírodních kataklyzmat, a také mimořádnými událostmi jako smrt panovníka a nástup nového, hospodářskými změnami jako úlevy a nové závazky, apod. Také nelze vyloučit i podvodnickou činnost některých osob. Šíření fám se obecně v dané době považovalo za vlastnost lidových vrstev, které se kvůli absenci výchovy a vzdělání ve vlastním životě řídily převážně pověrami, předsudky a stereotypy. I když se podle trestního řádu Ruského impéria šíření fámy považovalo za verbální újmu, trestalo se za její šíření jenom v takových případech, kdy došlo k závažným následkům pro společenský klid a smír.

Zrušení nevolnictví se v roce 1861 odezvalo prudkým vzestupem šířících se fám a výskytu lidových nepokojů. Minská gubernie netvořila výjimku, v níž byl vyhlášen válečný stav kvůli šířícím se fámám a výskytu nepokojů. Obsahem většiny těchto fám byly lidové představy osobní svobody a pozemkového vlastnictví, způsobů přerozdělování pozemků a nové úlevy. Kancelář minského gubernátora viděla problém bezkontrolního šíření fám nejen v negramotnosti lidových vrstev, ale i v osobních očekáváních a nadějích a také neporozumění jednotlivým ustanovení reformy ze strany

všech účastníků procesu zrušení nevolnictví. V neposlední řadě se také kladla vina za šíření fám na osoby, které se uchýlovaly k podvodům.

Jestli na začátku šíření fám mezi lidovou vrstvou se považovalo za jakýsi „klacek pod kolami“ zrušení nevolnictví, k jistému přelomu v chápání fám jako překážky dochází v okamžiku, kdy v běloruských zemích stoupne politické napětí a nevraživost mezi zastánci odtržení od Ruska běloruských (litevských) zemí a jejich nezávislost v rámci obnovené Rzeczpospolitej. Tento zápas o nezávislost byl ruskou vládou považován za vzpouru proti nadvládě Ruska nad (bělo-) ruskými zeměmi, a produkování a šíření fám za skutečnou zbraň politických nepřátel ruské monarchie, která v případě Minské gubernie už střílela směrem do existujícího společenského řádu. Kromě přísného dohledu za šířením fám na venkově a ve městech, jak za projevy na veřejnosti, tak i písemných výtvorech všeho druhu, ústřední vlády vlastní neúspěchy v provedení reformy v Minské gubernii přenesly na místní (polskou) vrchnost. Vytvoření obětního beránka z polskojazyčné vrchnosti, který mohl za dosavadní neúspěchy reformy, způsobilo v gubernii novou vlnu fám a zavinilo řadu nepokojů a útoků na vrchnostenský majetek dokonce i těch statkářů, kteří vykazovali svou loajálnost Ruskému carovi.

KAPITOLA IV

SMÍRČÍ VYJEDNÁVAČI PINSKÉHO ÚJEZDU PRVNÍ VLNY

Ani historický materialismus 20. století ani současná historiografie toto téma zprostředkující úlohy smírčího vyjednaváče v kontextu vyjednávacích aktivit skoro neřešily, veškeré nezdary a problémy spojené s procesem zrušení nevolnictví v Minské gubernii sváděly na sociální nepokoje, antagonismus tříd a národotvorné procesy. Stejně tak se nepřihlíželo ani k místním sociokulturním podmínkám selské většiny a osobnostem smírčích vyjednaváčů. Ale když se zaostříme na dějinné pozadí, tj. na dobové kulturní kategorie vnímání, jež byly popsány v druhé kapitole a způsoby chování aktérů jednání, které bude zevrubně popsáno v páté kapitole, převládající vize událostního pole mezi oficiálními univerzitními historiky bude zcela mylná. Proto se zde pokusíme přiblížit k osobnosti smírčího vyjednaváče, který žil a působil v Pinském újezdu v prvních letech zrušení nevolnictví mezi lety 1861-1863.

4.1. SMÍRČÍ VYJEDNÁVAČ VE STRUKTUŘE OBECNÝCH USTANOVENÍ MANIFESTU O ZRUŠENÍ NEVOLNICTVÍ

Dne 19. února roku 1861 ruský car Alexandr II v přítomnosti všech představitelů Petrohradského dvoru podepsal „*Manifest o zrušení nevolnictví v Ruském impériu*“. Z osobních důvodů oficiální zveřejnění tohoto dokumentu bylo odloženo až na 5. března, na poslední den postní doby. Po oficiálním zveřejnění Manifestu byly jeho kopie rozeslány do všech gubernií a následně do újezdních center a velkých selských obcí. Na veřejných místech (náměstí, tržnice, kostel, obecný úřad apod.) se konala oficiální čtení Manifestu. Následně oficiální kopie Manifestu musely být rozeslány zvlášť na každé panství. Jak vzpomíná ve svém deníku dobová pozorovatelka z panství Ruchča,

v polovině března 1861 na panství dorazil z újezdního města Pinsk úředník zemského soudu a dovezl na panský statek kopii Manifestu o zrušení nevolnictví: „*Následně jsme poslali naše služebnictvo do kostela, aby se tam zúčastnilo nedělní bohoslužby a poslechlo a seznámilo se s podmínkami jejich osvobození. Stojíc v přeplněném kostele selský lid mlčelivě a pokojně poslouchal*“ (Zaleski 1876, s. 95-96).

Kromě vylíčení hlavních důvodů zrušení nevolnictví a budoucích perspektiv vývoje společenského řádu Ruského impéria, poměrně krátká úvodní část Manifestu obsahovala schéma realizace nových prozatímních struktur státního zřízení na venkově (Čišťakov 1989, s. 27-31). Na úrovni gubernie se zřizoval „*krajský úřad pro rolnické záležitosti*“, jehož úkolem bylo spravování záležitostí selských občin, které se nacházely na vrchnostenských pozemcích. Pak následoval „*institut smírčího vyjednávače*“, jehož prvotním úkolem bylo vykonávat arbitráž v situacích nedorozumění, řešit stížnosti a spory mezi vrchností a „*dočasně-povinnými*“⁶⁰ rolníky. Smírčí vyjednávače tvořili prozatímní vládní zastoupení vysoké úrovně a pravidelně svolávali „*sjezd smírčích vyjednávačů*“. Pod správu smírčího vyjednávače spadaly „*volostní a obecné úřady*“ v čele kterých stál volostní starosta a volostní rada.

Kromě funkce administrativní a policejní, které před zrušením nevolnictví vrchnost měla nad svými nevolníky, hlavním úkolem smírčího vyjednávače bylo dohlédnout na správné sestavení, ověření a schválení zakládacích listin podle každé selské obce. Tento oficiální dokument měl zahrnovat přesně vypočítanou velikost pozemku, který dočasně-povinný nevolník obdržel v trvalé vlastnictví od své vrchnosti, a také výměr povinností mu předepsaných, které bude vykonávat vůči své bývalé vrchnosti, a to jak za pozemky, tak i za další výhody. Arbitráž, kterou měl vykonávat smírčí vyjednávač, byla omezená přesně vymezeným polem jeho kompetence: 1) Spory, stížnosti a nedorozumění mezi statkáři a osvobozujícími se nevolníky či služebnictvem, jež vznikaly v důsledku uplatnění ustanovení Manifestu,

⁶⁰ Podle obecných ustanovení Manifestu, dokud bývalý nevolník nevyrovnal s vrchností veškeré účty, měl status *dočasně-povinného*.

a také stížnosti rolníků a obcí na rozhodnutí volostních shromáždění a volostních soudů; 2) Ověřování aktů mezi statkáři a osvobozujícími se rolníky a služebnictvem; 3) Ověřování nařízení v rolnických záležitostech osvobozených rolníků; 4) Dohled za projednáním trestních případů (Čiř'akov 1989, s. 187).

Podle reglementu obecných ustanovení „*O osobách, které mají právo ucházet se o pozici smírčího vyjednavče*“ kandidát měl splňovat dvě podmínky: být držitelem šlechtického rodového titulu a být vlastníkem půdy nejméně 500 desjatin⁶¹. Při nesplnění výše zmíněného cenzu, kandidát musel disponovat alespoň více než 150 desjatin, a to s podmínkou, že je držitelem diplomu univerzitního typu. V případě nedostatku kandidátů z řad rodové šlechty, obecné ustanovení určovaly jiné možnosti: kandidátem mohl být i držitel doživotního šlechtického titulu, ale za podmínky, že je vlastníkem dvojnásobného pozemkového cenzu, tj. více než 1000 desjatin (ibid., s. 184-185).⁶²

Na rozdíl od obecné představy o posloupnosti procesu zřízení instituce smírčího, proces jmenování smírčích vyjednavců v Pinském újezdu probíhal souběžně a neoddělitelně od procesu členění újezdu na smírčí obvody, tzv. „*мировые участки*“ (Korělin 1979, s. 181). Po seznámení se s obecnými ustanoveními Manifestu, dvorský maršálek Pinského újezdu kníže Edwin Druckij-Lubieckij nařídil svému tajemníkovi Valentu Třet'ákovovi sepsat seznam osobních charakteristik a životních stylů všech újezdních šlechticů na základě shromážděných osobních údajů z archivu újezdního dvorského shromáždění, kteří splňují podmínky uchazeče o pozice smírčích vyjednavců.⁶³ Za účelem obeznámení všech představitelů rodové šlechty újezdu se sestaveným seznamem, ujasnění nejistých informací, korektury a doplnění chybějících údajů, újezdní maršálek svolal mimořádné újezdní shromáždění, na kterém byl

⁶¹ Desjatina – stará ruská jednotka měření velikosti pozemků, která se rovnala 1,09254 ha.

⁶² Třeba také dodat, že nešlo o prokázání osobního vlastnictví uvedené v ustanoveních velikosti pozemků, stačilo však doložit na papíru souhrnný majetek rodu anebo rodiny uchazeče včetně manželky a jejích rodičů.

⁶³ Újezdní dvorský maršálek měl za povinnost dohlížet a zodpovídat za chování každého jednotlivce, který patřil mezi šlechtické stavy (*Svod zakonov Rossijskoj imperii* 1857, hl. I, par. 166, čl. 8, s. 39).

prodiskutován a schválen definitivní seznam navrhovaných kandidátů.⁶⁴ Poštovním kurýrem byl seznam odeslán do kanceláře Minského gubernátora Eduarda Kellera a následně do Senátu v Petrohradě, který odpověděl schválením kandidátů na pozice obvodních smírčích vyjednávačů. Okamžitě bylo dvorským maršálkem oznámeno o řádném újezdním shromáždění šlechty, během něhož byli z řad pozemkové šlechty na tříleté období jmenováni újezdní smírčí vyjednávači. Seznam zvolených smírčích vyjednávačů byl zpětně odeslán gubernátorovi na podpis, který ho následně, a to spolu s pracovním plánem a odznaky smírčího vyjednávače, odeslal zpět do újezdního centra Pinsk.

Tak během několika jarních měsíců roku 1861 bylo zvoleno 6 smírčích vyjednávačů a podle článků 2 a 5 „*obecných ustanovení o krajském úřadu pro rolnické záležitosti*“ byl Pinský újezd rozčleněn na 6 obvodů (Volostnyje, staničnyje, gminnyje pravlenia a upravlenia, a takže policejskije stany vsej Rossii s oboznačenijem města ich nachoždenija 1913, s. 148). Návrh na členění újezdu na obvody se sestavoval v kanceláři dvorského maršálka, projednával se s konkrétními kandidáty na pozice smírčího vyjednávače konkrétního obvodu a byl schválen za tajného hlasování shromáždění a zpětně potvrzen gubernátorem a úřadujícím Senátem. Vzhledem k nepříznivým zeměpisným podmínkám Pinského újezdu k zemědělství, struktura obvodního uspořádání postrádala rovnoměrnost, proto se obvody zpravidla lišily rozměry a počtem usazených selských obyvatelů v hranicích jednotlivých obcí. Každý obvod se členil na volosti, kdežto každá volost' se členila na selské obce. Hranice jednotlivých obvodů však byly určeny podle zeměpisné mapy újezdu, a to tak, aby usnadnily práci konkrétního smírčího vyjednávače, jehož sídlo se nacházelo na hranicích obvodu a bylo spojené s volostní centry pozemními cestami.

⁶⁴ Držitelé doživotního šlechtického titulu neměli právo na představitelskou činnost v újezdním shromáždění šlechty, proto byli zbaveni veškerého hlasování o osobě smírčího vyjednávače (*Svod zakonov Rossijskoj imperii* 1857, hl. I, par. 187, s. 39-40).

Obvodní struktura Pinského újezdu mezi lety 1861-1864				
№ Obvodu	Hlava obvodu	Počet volostí	Celkový počet selských obcí	Celkový počet obyvatel mužského pohlaví
1	Jerzy Osmołowski	7	78	6892
2	Michał Świeżyński	5	53	6171
3	Alexandr Czechowski	6	57	4291
4	Wincent Terlecki	5	32	4564
5	Jan Nielubowicz-Tukalski	6	48	3397
6	Kazimierz Skirmuntt	10	69	5388
Celkem		39	337	30703

Tabulka 1. Obvodní struktura Pinského újezdu mezi lety 1861-1864⁶⁵

Za obyvatele, kterých se přerozdělování vrchnostenských pozemků bezprostředně týkalo, se považovaly všechny osoby nesvobodných selských stavů výlučně mužského pohlaví. Proto právo zastupovat obec či rodinnou usedlost (hospodářskou jednotku) ve všech záležitostech uplatnění jednotlivých ustanovení Manifestu bylo ponecháno výhradně mužům (Čiřakov 1989, s. 122). Ženy byly zbaveny jakéhokoliv práva rozhodujícího hlasu, a proto se zpravidla vylučovaly z procesu přerozdělování vrchnostenské půdy a smírčích jednání.⁶⁶

⁶⁵ Přehledová tabulka sestavena na základě oficiálně zveřejněných údajů za rok 1861. Oficiálně vydávaná Pamětní knížka Minské gubernie za rok 1861 obsahuje několik málo důležitých informací o všech smírčích vyjednávacích pro Pinský újezd, schválených guberniální ústřednou a úřadujícím Senátem. Podle seznamu smírčími vyjednávači v obvodech byli: 1. obvod – Jerzy Osmołowski (18?? - 1879); 2. obvod – Michał Świeżyński (1821-1898); 3. obvod – Alexandr Czechowski; 4. obvod – Wincent Terlecki (1829-1883); 5. obvod – Jan Nielubowicz-Tukalski; 6. obvod – Kazimierz Skirmuntt 1824-1893, (srov. Pamětní knížka Minské gubernie za rok 1861, s. 174, 219-222).

⁶⁶ Nicméně etnograf Dovnar-Zapolskij, který se 70. letech 19. století zabýval rodinnými vztahy, způsoby dědění majetku a vlastnictvím na venkovu Pinského újezdu zaznamenal, že v případě nedostatku dospělých mužů v rodině lze v Pinském újezdu v čele rodiny potkat ženu. Tato žena musela disponovat mimořádnými osobnostními kvalitami a mít respekt u ostatních (Dovnar-Zapolskij 1897, s. 17-18).

Oficiální oznámení o rozhodnutí vládního Senátu ve věci jmenování osob na pozice smírčích vyjednávačů a osob je nahrazujících v Pinském újezdu bylo zveřejněno na stránkách celostátních novin *Северная пчела*.⁶⁷ Ze zprávy se dozvídáme, že smírčími vyjednávači Pinského újezdu byli jmenování Jerzy Osmolowski, Michał Świeżyński, Alexandr Czechowski, Wincent Terlecki, Jan Nielubowicz-Tukalski a Kazimir Skirmuntt. Osobami je nahrazujícími byli jmenování Gerard Korsak, Stanislaw Skirmuntt, Gustaw Kurzeniecki, Ludwig Kraszewski, Wladislaw Nielubowicz a Kesar Olesz.

Jak již bylo na začátku poznamenáno, majetkový cenzus pro kandidáty na smírčího vyjednávače byl nesmírně veliký a odpovídal výše majetku velice bohatých statkářů. Za nejbohatšího a vlídného se považoval smírčí vyjednávač 6. obvodu *Kazimierz Skirmuntt*, jehož pozemkové vlastnictví činilo přes 11 000 ha. Navíc tento smírčí byl majitelem továrny na stearinové svíčky a mýdla, a také architektem a mecenášem výstavby vzdělávacích institucí v Pińsku a Pinském újezdu (Iljin, Ignatjuk 2013, s. 196-197). Ještě dlouho před zrušením nevolnictví se Skirmuntt podílel na skupinových debatách dvorských shromáždění, kde se rozpracovaly místní ustanovení pro litevské gubernie, a také byl jedním ze signatářů výzvy litevských statkářů k carskému dvoru o definitivním vyřešení rolnické otázky a předčasném zrušení nevolnictví v tomto kraji (Zaleski 1876, s. 75-76, 95).

O nic méně vážená byla osobnost guberniálního tajemníka Jerzyho Osmołowského, který byl majitelem několika menších panství. Sice nebyl dostatečně majetným statkářem, zastával ale vysoký úřad v újezdním soudu.⁶⁸ Mezi státní úředníky patřili také středně majetní statkáři s univerzitním vzděláním kolegiální

⁶⁷ „По опре́вленіямъ правительствующаго сената утверждаются въ должностяхъ мировыхъ посредниковъ кандидатомъ въ чинъ“. In *Северная пчела*, č. 145, 01. 07. 1861, s. 590.

⁶⁸ Více o jeho osobnosti v kontextu biografie jeho syna, který byl slavným politickým činitelem meziválečného Polska. [cit. 25. 02. 2014]. Dostupné z: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/index.php/a/jerzy-marcin-osmolowski>.

registrátoři Czechowski⁶⁹ a Terlecki⁷⁰. Kromě civilních úředníků byli mezi smírčími osoby s vojenskými tituly, jako vysloužilí vojenští důstojníci, poručík Nielubowicz a plukovník Świeżyński, kteří byli v různé míře slavní svou mecenášskou činností (Iljin, Ignatjuk 2013, s. 127).

Pozice smírčího vyjednavče první vlny nebyla vůbec placená ani jinak hodnocená dalšími odměnami, totiž nikdo z nich neměl od státu nárok na žádné finanční odškodnění ani veřejné pochválení. Podle obecních ustanovení roční provozní náklady obvodního smírčího úřadu stanovily 1500 rublů. Tato částka se hradila nikoli ze státního rozpočtu, nýbrž se odváděla jako daň z desjatiny vrchnostenských a rolnických pozemků (Čist'akov 1989, s. 186).⁷¹ Tato částka se měla vydávat jednou ročně, nepodléhala kontrole žádného úřadu a byla zbavena jakékoliv podrobné zprávy o výdajích (Zělěnskij 1864 b, s. 647-648). Vzhledem ke skutečnosti, že statkář i nadále dohlížel na daňové povinnosti všech dočasně-povinných rolníků usedlých na jeho panství, smírčí vyjednavče rozdělil tuto částku mezi všechna panství obvodu včetně svého. Změna v této záležitosti nastala až na podzim roku 1862, kdy byl schválen předběžný rozpočet výdajů na provoz guberniálního úřadu pro rolnické záležitosti, újezdního smírčího vyjednavče a újezdních smírčích sjezdů (ibid.). A vzhledem k tomu, že smírčí vyjednavči první vlny byli poměrně bohatí statkáři a neměli potřebu finančního ohodnocení, stížnosti smírčích vyjednavčů z pozdějších let dosvědčují, že na úrovni gubernie vždy existovaly jisté potíže se včasným uhrazením nákladů smírčího vyjednavče včetně pozdějších zákonů o měsíční gáži platu.⁷²

⁶⁹ Souhrnné pozemkové vlastnictví statkáře Czechowského tvořilo zhruba 680 ha (636 desjatin) panství Rudzk a 430 ha (400 desjatin) panství Lyšče (patřilo jeho manželce Paulině Polchovské) (Iljin, Ignatjuk 2013, s. 80).

⁷⁰ Více o původu tohoto smírčího vyjednavče v LGIA, f. 1269, op. 1, d. 24. l. 7. (Lugovcova 2012, s. 125-128).

⁷¹ Kromě toho je třeba upozornit na to, že panství smírčích vyjednavčů neměli žádné daňové úlevy.

⁷² Na podzim roku 1863 byla zavedena změna počtu smírčích vyjednavčů z 6 na 3, a namísto místních představitelů rodové šlechty byli na pozici smírčího vyjednavče přivoláni úředníci z ruského vnitrozemí centrálních gubernií. Na rozdíl od svých předchůdců, kteří na státní podporu moc nespolehali, vyslané ruské úřednictvo na služební cestu do Pinského újezdu je nutně potřebovalo, proto sepisovalo prosby a stížnosti ve skutečnosti, že jejich úřady nedostávají žádné finanční podpory ani osobní gáže (NGAB, F. 242, op. 1, d. 177, l. 19-21).

Oficiálně se tak mohli ujmout své funkce smírčí vyjednávači poté, co obdrželi z guberniální kanceláře rekvizity pravomoci a potřebné instruktáže a pracovní dokumenty pro oficiální provedení reformy. K rekvizitám pravomoci patřila například uniforma policejního typu (Korělin 1979, s. 180), jež každý představitel vyšší provinciální šlechty měl k dispozici jako parádní oblek nejen pro slavnostní příležitosti uvnitř dvorské společnosti, ale jako dojem budící vážnost a důležitost budoucích jednání pro všechny zájmové strany. Mezi další rekvizity patřil poměrně velký odznak smírčího vyjednávače v pozlaceném provedení a razítko smírčího úřadu. V případě oficiálních dokumentů a úředních listin, smírčí vyjednávači obdrželi kopie obecných ustanovení Manifestu, revizní a evidenční karty knihy, prázdné formuláře smírčích jednání a zakládací listiny.

Než došlo k prvnímu jednání o podepsání zakládací listiny mezi statkářem a rolníky sedícími na jeho pozemku prostřednictvím smírčího vyjednávače, musel smírčí vyjednávač iniciovat organizaci nové struktury orgánů selské samosprávy ve svěřeném obvodu, dohlédnout za jejím správným fungováním a rozpracovat plán jednotlivých činností těchto úřadů v otázkách zlepšení životních podmínek selské společnosti. Proto mezi prvními nařízeními smírčího vyjednávače bylo zřízení zastupitelstev smírčího úřadu na všech panstvích, potvrzení selským obcím statusu oficiální nejnižší jednotky selské samosprávy a předání pravomoci policejního dohledu na starosty těchto selských obcí. Dalším krokem byla organizace volostí a volostních úřadů, a také voleb do těchto nově zřízených struktur. Ve velkých selských obcích byly otevřeny volostní úřady a ve vzdálených místech, kde selské obce byly zpravidla rozptýleny a byly příliš malé, bylo nařízeno sjednotit je pod správu jednoho vlastního úřadu. Proto již na první schůzi se zastupiteli selských obcí smírčí vyjednávač musel vysvětlit selským starostům nové právní poměry všech obyvatelů venkova bez výjimky včetně jejich hlasovacího práva v samosprávě a také práva účastnit se voleb selských starostů a volostních zastupitelstev (Sofroněnko 1954, s. 45). Již koncem července minský gubernátor Nikolaj Jafimovič hlásil ministru vnitra Petru Valujevu zprávu, že většina

úřadů selské samosprávy ve všech sedmi újezdech jemu svěřené Minské gubernie byla otevřena, konaly se volby do zastupitelstev a úřadujícím rolníkům byly objasněny jejich nové povinnosti (Valk 1950, s. 57).

Vzhledem k tomu, že organizace struktury obecní a volostní samosprávy v počáteční etapě probíhala bez výstavby odpovídající infrastruktury, prozatímní volostní úřady se umístily zpravidla v místech, které byly vhodné pro rychlé schůze se smírčím vyjednávačem a s jeho zástupci, představiteli samosprávy a zástupci jednotlivých rodin. Statkářům, na jejichž území se nacházelo volostní zastupitelstvo, byla svěřena jejich finanční údržba. Dokonce se vyskytovaly případy individuální či skupinové iniciativy statkářů přidělit bez finanční náhrady místnosti pro obecné a volostní úřady a dřevo z panských lesů k vytápění.⁷³ Například se souhlasem statkáře a zároveň smírčího vyjednávače Konstantina Skirmuntta, prozatímní zastupitelství Vidiborské volosti šestého obvodu Pinského újezdu se rozmístilo v sousední krčmě (NGAB f. 534, op. 5, d. 1335, l. 1-2.). Šlo o malou místnost v budově krčmy, ve které probíhala zasedání selské samosprávy a uschovávaly se zde úřední dokumenty a rekvizity.⁷⁴ Také při každém volostním úřadu mělo být otevřeno i smírčí zastoupení. V jiných místech se kancelář či zastupitelství smírčího vyjednávače zpravidla nacházela přímo na panském statku, totiž v panském sídle, které se umístilo ve středu vesnice.⁷⁵ Nejednalo se o pouhé sídlo smírčího vyjednávače jakožto jednoho ze statkářů, kterých se toto přerozdělování pozemků týkalo, nýbrž po dohodě se statkáři,

⁷³ O požertvovanijach v polzu volostnych pravlenij. In *Vilěnskija gubernskija vědomosti*, č. 5 (03. 2. 1862), s. 36). Ze zprávy o požáru ve Vidiborské krčmě v noc na 26 prosince 1861 se dozvídáme o obsahu kanceláře smírčího zastoupení: formuláře a dokumenty nezbytné pro sepsání zakládacích listin, majetkové a pozemkové inventáře, revizní seznamy a peníze (NGAB f. 534, op. 5, d. 1335, l. 1-45).

⁷⁴ Ze zprávy o požáru ve Vidiborské krčmě v noci na 26. prosince 1861 se dozvídáme o obsahu kanceláře smírčího zastoupení: formuláře a dokumenty nezbytné pro sepsání zakládacích listin, majetkové a pozemkové inventáře, revizní seznamy a peníze (NGAB f. 534, op. 5, d. 1335, l. 1-45).

⁷⁵ Kopie stížností dvorského maršálka na chování vojenských oddílů v panské usedlosti, ve které došlo ke vraždám šlechtice, rolníků a bylo zničeno oficiální zastupitelství smírčího vyjednávače (The Bell (Kolokol), № 160, l. 4. 1863, s. 1321-1322).

s nimiž se smírčí vyjednávač dobře znal, byla skoro v každém panství smírčímu vyjednávači přidělena místnost v obytných prostorech hlavního sídla (ibid). V případě, že smírčí jednání vyžádalo několikadenní přítomnost smírčího v konkrétní obci, majitel panství jakožto šlechtic šlechticovi byl nucen zajistit smírčímu a jeho pomocníkům pití a stravu, přidělit pokojové místnosti k odpočinku a ložní prádlo ke spaní apod.⁷⁶

Co se týče uplatnění hlasovacího práva rolníků, proces volby stařešin selských a volostních úřadů se nekonal bez dohledu a vlivu ze strany místního statkáře či smírčího vyjednávače.⁷⁷ Tuto skutečnost lze snadno ověřit jednak dobovými charakteristikami a statistikami o selském stavu Pinského újezdu, které poukazují na totální ngramotnost selských stavů včetně části pozemkové šlechty, jednak dobovými policejními a soudními zprávami, které hlásily výskyt nepoměrně velké míry delikvence na vsi, obzvláště kolem otázek přerozdělování pozemků a výkupních povinností, čímž naznačovaly o absolutní nekompetenci rolníků v záležitostech reformy a nemožnost jejich včasného dovršení podle původního plánu na tři roky (srov. Zělenskij 1864 b; Morochovec 1931a). Proto, aby proces zrušení nevolnictví v obvodech nenarážel na potíže spojené s přítomností zástupců rolnické vrstvy neschopných čtení ani psaní v čele selských úřadů, smírčí vyjednávači se snažili přesvědčovat rolníky a prosazovat na volná místa své kandidáty z řad svého služebnictva, gymnazisty, studenty a absolventy univerzit, kteří byli schopni ujmout

⁷⁶ O vztazích mezi smírčím vyjednávačem a statkářem se dozvídáme ze stížností smírčího vyjednávače druhé vlny z roku 1864-1866, který byl poslán do jižních částí Minské gubernie z centrálního Ruska za účelem nahrazení místního smírčího vyjednávače (srov. Polěvoj 1910, s. 6-7).

⁷⁷ Některá dobová periodika, jako například Věstník Jihozápadního Ruska, se proto pohoršovala z této skutečnosti a vznášela obvinění proti takovému nehoráznému přístupu smírčích vyjednávačů Minské gubernie k záležitostem reformy, a navíc v tom viděla spiknutí smírčích a místní vrchnosti *Polák-katolík* proti rolníkům *Rus-pravoslavní* (viz. Věstník Jugozaadnoj i Zapadnoj Rossii. Mart 1864, s. 361-363).

se samosprávy selských obcí a jednat spolu se smírčím vyjednávačem.⁷⁸ Nelze přehlížet ke skutečnosti, že se dočasně-povinné rolnictvo bránilo své účasti a vlastnímu zvolení na neplacené pozice do volostních úřadů.⁷⁹

Statkáři a smírčí vyjednávači byli představitelé jednoho stavu, jejich postavení bylo dobovými zákony uznané jako nadřazené neurozeným stavům. Chovali se a jednali podle předpisů šlechtického stavu, účastnili se salonních schůzí a dvorských shromáždění, navštěvovali soukromé a společenské slavnosti, udržovali mezi sebou přátelské vztahy a vzájemně si dopisovali. S čím počítal a jakou měl strategii ten či onen statkář vůči svému majetku v otázce povinného předání části svých pozemků ve vlastnictví osvobozujícím se nevolníkům a také jak na tom byl smírčí vyjednávač, o tom neexistují žádné prameny. Nicméně dobové záznamy obsahují zajímavé informace kontrolujících orgánů v záležitostech provedení reformy v Minsku, ve kterých se vznášely obvinění proti statkářům a smírčím vyjednávačům Pinského újezdu, kteří sledovali ekonomické výhody šlechtického stavu a jednali ve prospěch statkářů, nikoli rolníků (NGAB, f. 242, op. 1, d. 187, l. 4255.). Bez uvádění konkrétních příkladů ze strany krajského úřednictva, smírčí vyjednávači museli čelit různým obviněním, jako například zneužívání své pravomoci a maření činnosti selských samospráv (ibid., 69-70).

⁷⁸ Protlačení svých kandidátů na vedoucí pozice v selských úřadech na počátku reformy vyvolalo ze strany některých vládních úředníků kritiku práce smírčích vyjednávačů. Posedlost vykonávajícího úřadu Minského gubernátora Andreja Koževnikova odjakživa představou spiknutí rodové šlechty Minské gubernie proti všemu ruskému, ho donutila počátkem roku 1862 přisvědčit generál-gubernátora Severozápadního kraje, aby byla smírčím vyjednávačům odebrána policejní moc nad rolníky a také přímý vliv účasti na jmenování zástupců selských úřadů (Milovidov 1913, s. 19-21). Kromě kritiky smírčích vyjednávačů a statkářů, za nespravedlivého využití dočasně zbylých funkcí dohledu a trestu selských stavů, dávalo se jim za vinu i dohled nad penězi selských obcí a nakládání s nimi bez svolení selského shromáždění (Věstník Juzozapadnoj i Zapadnoj Rossii. Mart 1864, s. 361).

⁷⁹ O absenci zájmu mezi rolníky a pokusech se vyhnout úřadování v samosprávě (NGAB, F. 242, op. 1, d. 177, l. 55ob.).

4.2. POKUS O JEDNÁNÍ: KRČMA, OBECNÉ SHROMÁŽDĚNÍ A SMÍRČÍ VYJEDNÁVÁNÍ

Odhlédneme-li také od zobecňujících představ o nekompetenci smírčích vyjednávačů první vlny, o nichž se myslelo, že hleděli jen ve vlastní prospěch nebo prospěch své vrstvy/třídy, a také o jejich představách o osvobozujících se selských vrstvách, jejichž analfabetismus a schopnost rozhodovat individuálně byla přinejmenším sebeničivá, můžeme s jistotou konstatovat – a to jak již bylo uvedeno výše o důvodech rezignací všech smírčích vyjednávačů Pinského újezdu najednou v roce 1863 – že přechodové období disponovalo většími kauzálními souvislostmi, než si kterýkoliv badatel minulosti dokáže představit. Už víme, že smírčí vyjednávači ve svých rezignacích z obdobných zastupitelských pozic uváděli jeden společný bod: dočasně-povinné rolnictvo odmítá jednat s úřady smírčích vyjednávačů, bouří se a projevuje svévoli v chování. Že by důvodem tohoto odmítavého postoje rolníků k jednání o záležitostech vlastního osvobození byly jenom řeči místního pravoslavného kléru? To sotva.

Jak již víme, zvěst o „carské vůli“ dorazila do Pinského újezdu rychleji, než poštovní dostavník s její kopií dorazil k jeho hranicím. Brzo po seznámení se s obsahem carského výnosu ve městě, zpráva o něm se rozšířila i po všech okolních vesnicích nedostupného v tomto sezonním období tzv. oblasti *Zařečje*. Oficiální šíření ověřených kopií Manifestu o zrušení nevolnictví bylo pověřeno úředníkům zemského soudu, kteří jezdili od panství k panství i předávali kopie „vůli“ pod podpis majitele či jeho oprávněného zástupce. Kopie Manifestu obsahovala hlavní část a část o místních ustanoveních. Oficiální čtení Manifestu o zrušení nevolnictví selským vrstvám bylo provedeno duchovenstvem během nedělní bohoslužby. Okamžik, kdy se vrchnost vlastním podpisem zavázala neklást carské vůli překážky, naopak podpořit a podílet se na úsilí panovníka, kdy dočasně-osvobozené rolnictvo odposlechlo pilíře hlavních částí základních ustanovení Manifestu a bylo srozuměno s novou situací, lze považovat za začátek jednacího procesu.

Po oficiálních čteních hlavní části manifestu následovala reakce ze strany selských vrstev. V některých částech Pinského újezdu se konaly společné modlitby či

žhavé debaty, v jiných nadšené oslavy s doprovodem rvačky, a v dalších někdy i lhostejnost a nezáměr. Celkově byla první reakce na carskou vůli ve výsledku klidná. Březnové a dubnové zprávy ministerstva vnitra tuto skutečnost vesměs potvrzují.⁸⁰ Nicméně také doplňují, že kromě několika málo projevů nespokojenosti v různých částech Minské gubernie, jejichž dozvuky docházely až do Pinského újezdu, a kde bylo pro dodržení společenského klidu nutno použít síly, mnoho dočasně-povinných rolníků – a to dříve než jejich vrchnost – se zapojili do jednání podle nového právního řádu (Valk 1950, s. 25-45).

Zásadním pilířem ustanovení bylo nabývání práva držitele vrchnostenské půdy na její odkup. Jednalo se o pozemek, který byl zmíněn v inventáři panství, nebo jeho velikost byla určena osobními dohodami. Proto není divu, že první stížnosti padly právě na obsah inventářů, na nesprávnost deklarované velikosti pozemků či nadsazenými robotami. Nelze podcenit i to, že stížnosti rolníků byly způsobeny jednak neporozuměním jednotlivým ustanovením, jejich perverzními interpretacemi a chybnými vysvětleními, které byly produkovány rolnickými představami o spravedlnosti a přesvědčeními o vlastní pravdě anebo tíž od nájemných předčitatelů, jednak šířícími se fámami a zprávami z doslechu (Morochovec 1931 a, s. 13-14).

Podle obecných ustanovení Manifestu nebyla potřeba arbitra, tj. smírčího vyjednávače, nezbytnou nutností. Jak dočasně osvobozeným, tak i vrchnosti, bylo umožněno provádět svobodné jednání a uzavírat dobrovolné dohody a smlouvy, aniž by do toho musel zakročit stát. Zákon uznával svobodné jednání mezi rolníky a vrchností bez účasti smírčího vyjednávače termínem do jednoho roku. Po uplynutí této doby již nebylo jednání platné a musel povinně nastupovat smírčí vyjednávač. Proto první etapa jednání mezi vrchností a dočasně-povinnými selskými vrstvami spočívala

⁸⁰ Takže o absenci zjevných nepokojů v Pinském újezdu v roce 1861 a 1862, kde byla potřeba použití vojenských oddílů (Dělo po předpisaniju Zěmskogo otděla MVD o dostavlěniij svěděnij o količestvě krěštjanskich vystuplěnij v iměnijach Minskoj guběrnii za 1861-1863 goda, dlja překraščěnija kotorych trěbovalos vvěděnije voinskich komand, i o količestvě něřěšonnych v Prisutstvii děl k 1 janvarja 1864 goda“, NGAB, F. 242, Op. 1. D. 71, l.). Nicméně stížnosti majitele panství Pogost tuto skutečnost vyvracejí (NGAB F. 242, Op. 1, D. 346, l. 13).

v dobrovolných dohodách a smlouvách. Tyto zákulisní schůzky se konaly podle potřeby a zpravidla neoficiálně. Smírčí vyjednávač pouze dohlížel a poskytoval poradenské služby všem účastníkům dobrovolného jednání. Obvykle majitel panství k sobě svolával zástupce všech domácností, aby se k věci vyjádřili, uposlechli plán a popřípadě složili návrh. Svědkyně shromáždění v domě smírčího vyjednávače v jeho sídle Kolodno takto popisuje skutečnost: „*Ve velkém počtu se scházejí do Kolodna pro různé rady v těch záležitostech s panem Kazimírem, který již nějaký čas úřaduje smírčím vyjednávačem*“ (Zaleski 1876, s. 103). Před rokem 1861 panství Kolodno plnilo funkci ústřední kanceláře velkostatkáře Kazimíra Skirmuntta, kde se scházelo rolnictvo pro rady, návrhy a řešení, prosby a stížnosti a další možné záležitosti. Statkář neplnil funkci majitele panství, na němž seděli nevolníci, nýbrž dohlížel nad životem svých nevolníků a vykonával policejní a soudní moc. Proto delikventní chování vůči své vrchnosti nebylo přípustné. Spolumajitelka tohoto panství Helena Skirmunttová si do svého deníku zaznamenala změnu, k níž došlo po zrušení nevolnictví: „*To, čeho si nevolník dovolit nikdy nemohl, umožnilo mu zrušení nevolnictví. ... Zklamání, mezi nejstaršími nadáváním a nevráživostí, to všecko neodpovídalo prvotnímu humanitnímu významu, který mizel v drsnosti venkovského člověka ... mám vůči všem těm konfliktům jistý odpor*“ (ibid.). Podobně se konaly schůzky na všech panstvích újezdu. Tak například, majitel panství Porzecze a velkopřemyslník Aleksandr Skirmuntt, který byl také zplnomocněným zástupcem na vládních jednáních kolem otázek rolnické reformy a aktivním účastníkem prací redakčních komisí, pokusil se udělat z vlastního panství vzorové pro ostatní statkáře. Ihned stejný měsíc založil na svém panství kancelář pro záležitosti rolnické otázky, pravidelně svolával schůzky s hlavami jednotlivých domácností a s většinou z nich se mu podařilo podepsat dohodu (Korzon 1913 a, s. 402). Ale než k tomu došlo, vzal si rok před zrušením nevolnictví ve státní pokladně půjčku na založení cukrovarského průmyslu, dovezl ze západní Evropy nejnovější stroje a technologické vybavení. Zrušení nevolnictví tak jeho záměrům přinejmenším napomohlo. Před ním pro svůj největší cukrovar v carském Rusku používal místní suroviny, které se pěstovaly na rolnických pozemcích jeho panství. Ale po zrušení

nevolnictví a uzavření dobrovolných dohod s každou domácností, za každý odebraný kilogram surovin nechal rolníkům zaplatit, a také za veškeré jejich služby, které byly potřebné pro výrobní proces (Zělenskij 1864 b, s. 247-252). Tento případ je ale spíše výjimka než pravidlo. Na většině panství si vyjednávání vyžádalo zákrok smírčích úřadů a kontrolních komisí.

Aby jednání nabývalo oficiálního rozměru, pro začátek byla potřeba zřídit selskou správu. Na zřízení orgánů selské správy se dávalo obyčejně osm měsíců. Podle nových ustanovení, účastnit se voleb zástupců a rady obecných a volostních úřadů mohl jeden představitel od domácnosti, která disponuje pozemky, a v případě těch, kteří nedisponovali pozemky, ale patřili do vrstvy služebnictva a lidí nezemědělského povolání (čeledín, pacholek, podomek, nádeník), jednalo se o jednoho představitele od každých dvaceti osob.⁸¹ Podobná pravidla platila i pro účast na obecných a volostních shromážděních. Tyto skupinové aktivity za účelem obecních a volostních záležitostí se konaly jenom o nepracovních a svátečních dnech. Volby zařizoval a pak nad nimi dohlížel místní statkář či představitel okresního policejního komisařství (*становый пристав*). První volební aktivity se konaly v každé obci zvlášť. V případě, že se jednalo o blízko stojící ale příliš nepočetné obce nebo rozptýlené samoty (*застенки, однодворное хозяйство, застенки*), zřizoval se okres obcí se společným centrem. Volby představitelů obecných zastupitelství proběhly bez potíží, jediným cenzem pro uchazeče byla schopnost číst a psát. Situace s gramotností mezi selským lidem v Pinském újezdu byl průměrně 1 gramotný na 100 selských obyvatel. O něco jiná byla situace s volbami volostního zastupitelstva, na které se scházeli představitelé obecných zastupitelství za účelem zvolení volostní rady, která pak volila volostní zastupitelstvo.

Mnohdy, a to ihned po volbách, obyvatelé jednotlivých obcí a volostí odmítali podřizování se zvoleným osobám, plnit a vykonávat jejich rozkazy (NGAB, F. 242, Op. 1, D. 187, l. 69, 83, 89ob.). Podle zprávy vyšetřovacích komisí Minské gubernie byly volby selských zastupitelství zmanipulovány představiteli správy panství ve

⁸¹ *Pribavlěnij k Sěvěrnoj pčělě, Sěvěranaj pčěla*, 1861, № 291, 30 prosince, s. 3.

prospěch jejich majitelů. „V prvních letech po zrušení nevolnictví v Pinském újezdu byly na pozice starostů zvoleny nesprávné osoby, které jednali zpravidla nezávisle, nepodřizovaly se jiným úředníkům a neuznávaly ducha ustanovení Manifestu, jehož podstatou bylo zlepšení životních podmínek „ruského člověka“. Tyto starostové se držely požadavků svých bývalých nadřízených, všemi snahami usilovali o dvojitou ekonomickou výhodu jak pro majitele panství, tak i pro sebe, proto prosté rolnictvo nemělo žádné šance na zlepšení mezi ostatními“ (NGAB, F. 242, Op. 1, D. 187. l. 42-43). Ještě dlouho před zrušením nevolnictví tuto představu o možnostech přímého zásahu do volebního procesu selských zastupitelství a manipulace s výsledky ze strany majitelů panství a místního úřednictva sdílely redakční komise. Problém však spočíval v tom, že na úplném počátku smířčím vyjednávačům zabralo spoustu času a úsilí vysvětlit to všechno, co se po osvobozujících selských vrstvách chtělo, totiž jejich práva a povinnosti podle obecných a místních ustanovení, a pak je přesvědčit, aby selský lid dodržoval veřejný klid a pořádek. Proto na mnoha místech – jak ještě uvidíme – majitelé panství ztratili naději, že najdou pochopení ze strany osvobozujících rolníků, kteří zpravidla sabotovali vykonávání robot, proto je nutili přestoupit na daně a vrchnostenské dávky nebo bezodkladně zahajovali jednání a uzavírali dohody (Kornilov 1905, s. 173-174). Mnoho rolníků proto nechtělo slyšet o žádném jednání. Podat vysvětlení v záštitu takových zákroků ve všech újezdech Minské gubernie se odvážil člen rady gubernátora plukovník Chomentowski, který vyčítal selským vrstvám jejich odmítavý postoj vůči soukromému vlastnictví, ba i postrádání hodnot (Polěvoj 1910, s. 15-16). Na obranu místní vrchnosti se postavili i její kritikové z řad ruských úředníků, kteří v jednání poměščíků shledávali racionální obranu svých příjmů z panství vůči rolnickým záběhům z extrému do extrému v otázkách chápání pojmů „individuální“, „soukromé vlastnictví“, „osobní svoboda“ apod. (NGAB, F. 242, Op. 1, D. 187, l. 69-69 ob.).

Problém fungování selské správy spočíval i v tom, že zastupitelství potřebovala trvalá sídla. Před rokem 1861 nezávislá selská správa neexistovala. Venkov byl

parcelován podle panství a malého počtu osobního hospodářství. Centrem selské správy bylo panské sídlo. Proto kde bude rozmístěná nová selská správa, záleželo jednak na majitelích panství, jednak na vztazích mezi majitelem a rolníky. Na některých panstvích sídlo selské správy zůstalo na panském pozemku, někde se přemístilo buď do nejbližší krčmy anebo byla postavena úplně nová budova. Navíc, práce písařů a volostních zastupitelství byla také financována z rozpočtu panství (NGAB, F. 242, Op. 1, D. 187, l. 124-125.).

Dalším pilířem ustanovení Manifestu bylo nejen osvobodit rolníky s přidělením každé hospodářské jednotce půdu v soukromé vlastnictví, ale založit počátky procesu odstranění negramotnosti na vsi. Negramotnost se považovala za jediného protagonistu kolapsu práce selských zastupitelství. Proto mnozí z újezdních statkářů i za podpory smírčích vyjednávačů přispívali pokladnám selských obcí na výstavbu budovy selských škol počáteční úrovně. Například počátkem roku 1862 v šestém smírčím obvodu byla za peníze selské obce postavena budova školy ve vsi Chvědory (Jankauskas 2011, s. 16-17). Majitel panství na severu Alexandr Skirmuntt a majitel panství na jihu újezdu Konstantin Skirmuntt na výstavby selských škol a správ přispívali stavebním materiálem a dřevem na topení, platili ekonomům, písařům a zeměměřičům.

Jakmile ve všech obvodech proběhla restrukturační selské správy, smírčí vyjednávači se pustili do práce. Jejich pomocnou silou byla vzdělaná vrstva, která vykonávala práci osobního písaře, tajemníka a účetního. Většina z těchto vzdělanců pocházela z místních šlechtických rodin, byla polského původu a katolické víry (NGAB, F. 242, Op. 1, D. 187, l. 153.). Proto kromě představitelů selských vrstev ve volostních zastupitelstvích nacházíme i představitele různých šlechtických stavů, obzvláště nemajetných nebo disponujícími dědičnými tituly, mající univerzitní vzdělání a zkušenost ve státní správě. Od selských úřadů se očekávala pomoc ve shromažďování všech potřebných informací pro smírčí jednání a také organizace nových životních podmínek. Donucovacím a zastrášovacím prostředkem pro selské

stavy byly zpravidla vojenské jednotky, které se umístily na panských pozemcích. Údržba těchto jednotek se financovala z rozpočtu selských zastupitelství.

Prostory před volostním úřadem se staly místem neformálních shromáždování, debat a diskusí kolem otázek rovnoměrného rozdělení pozemků a stanovené částky k úhradě (respektive velikost robot a peněžní částky). Obyvatelé různých obcí pravidelně dojížděli do volostní ústřední kanceláře, aby se poradili a také přihlásili k jednacímu procesu. V každém volostním úřadě se rozmístila kancelář smírčího. Tyto kanceláře nebyly smírčím vyjednávačem pravidelně navštěvovány, pouze v případech nutného jednání se selskými starosty či obyvateli obcí. Shromáždění se nekonala pravidelně, pouze v nutných případech ke všeobecnému sdělení, projednání informací či v případě podepsání zakládací listiny. Na rozdíl od selského starosty, který měl právo na svolání selského shromáždění jenom o nepracovních a svátečních dnech, smírčímu vyjednávači se podle obecných ustanovení udělovalo výjimečného práva svolávání selského shromáždění kdykoli a podle kterékoliv potřeby (Čiř'akov 1989, s. 47). Právo účastnit se na shromáždění (jako kontrolující a poradenský orgán) a podílet se na rozhodování, měli i členové různých kontrolujících komisí. Jenže, jak je vidět z úřednické korespondence, se to nikdy nestalo. Úřad pro rolnické záležitosti tuto záležitost odůvodňoval tím, že kvůli zeměpisným podmínkám většina volostí Pinského újezdu nebyla přístupná (NGAB, F. 242, Op. 1, D. 187, l. 118.).

Hovoříme-li o volostní samosprávě jako o zdroji výkonné moci včerejších nevolníků nad sebou, všichni smírčí vyjednávači Pinského újezdu nahlíželi na jejich stávající role převážně skepticky a měli proti tomu řadu výčitek.⁸² Tak například, ze všech újezdů Minské gubernie od smírčích vyjednávačů či újezdních správních jednotek doráželi stížnosti na volostní samosprávu, a to ve věci, že písaři nevypadají náležitě a jsou neustále ve stavu opilosti (NGAB, F. 242, OP. 1, D. 388, l. 4-5.). Jinde, jako například na panství poměščíka Jana Ordy, selské úřednictvo předstírá svou

⁸² Smírčí vyjednávači si stěžovali na selskou samosprávu, která zpravidla nerozuměla úřednímu jazyku a zákonů (NGAB, F. 242, Op. 1, D. 177, všechny listy).

nadřazenost nad druhými rolníky a provokuje je k protiprávním činům (NGAB, F. Op. 5, D. 1346, l. 74.). Nespokojenost a nedůvěra v selské samosprávě se také projevovala v tom, že se majitelům panství nelíbily jakékoliv úřední styky s újezdními a guberniálními úřady, aniž by o tom předem dali vědět (srov. Zaleski 1876, s. 104). Proto, i když nástup zvolených selských úředníků do jejich funkcí byl doprovázen vysvětlením jejich služebních povinností, újezdní velitelství považovalo za nutnost, že by se mělo dohlížet za takovou selskou samosprávou a výjimečně také přebírat vedení (NGAB, F. 242, Op. 1, D. 187, l. 154-154 ob.).

Přihlédněme také na rozbor stížností a sporů mezi místním statkářem a rolnictvem, usazeným na jeho pozemku.⁸³ Jednalo se o správní řízení ve věci úmyslné škody na panském pozemku, kterou zavinilo rolnictvo, a které probíhalo na území Pohost-Zahorodského volostního zastupitelství několik let. Majitel panství a dědičný držitel šlechtického titulu Anton Nielubowicz podal stížnost na obyvatele obcí Pohost a Čuprovo, kteří bez povolení chodili do panských lesů, káceli les a odváželi dřevo, a také úmyslně škodili panským loukám, které se staly nepoužitelnými pro odběr sena pro panský dobytek, a polnostem, které byly zasety ovsem. Stížnost byla doplněna výpověďmi od čtyř místních rolníků, kteří se na učinění škod podíleli, a přímými důkazy, které zaznamenal okresní policejní komisař (ibid., s. 3). Poměščík odůvodnil chování rolníků vágním chápáním ustanovení Manifestu. Rolníci byli přesvědčeni, že selský lid měl právo na všechno a majitel panství jim překážel dosáhnout naprosté svobody, která jim byla slíbena carským výnosem (ibid., s. 13). Poměščík byl neúprosný a žádal po rolnících odškodnění. Řízení v této správě se protahovalo, až do chvíle, kdy ho převzal ruský smírčí vyjednávač Petr Brjancev, který se okamžitě postavil na stranu obviněných. Jednání probíhalo dva měsíce, přemístilo se do újezdního centra a skončilo trestním řízením proti smírčímu vyjednávači, který byl obžalován z poskvrnění cti poměščíka Nielubowicze (ibid., s. 22-23). Napětí a osobní

⁸³ Protokol o správním řízení ve věci sporu mezi statkářem a rolníky vznikl až v roce 1864, nicméně se týkal událostí, které vznikly mezi léty 1861-1863. (NGAB, F. 242, Op. 1, D. 346).

nesnášenlivost mezi všemi účastníky byly součástí každého smírčího jednání. Pokud vrchnost vyhrožovala rolníkům právním postihem anebo v rámci své pravomoci jim udělovala pokuty a tresty, smírčí vyjednávač jednal zcela stejně. Majitel panství Otton Korsak podal stížnost na smírčího vyjednávače Vistinkofa, který se podle poměščíka předváděl před rolníky, přijímal od rolníků stížnosti o fyzickém násilí nad nimi ze strany majitele panství, převzal roly smírčího soudce a bez náležitého soudního řízení vyměřoval pokuty ve prospěch rolníků (NGAB, F. 242, Op. 1, D. 324, l. 2-2 ob.). V případech, kdy předmětem jednání nebyla půda ani osobní nároky a zájmy, ale například zlepšení kulturního života selské obce, mezi selskými úředníky a vrchností existoval klid a porozumění. Kupříkladu z dopisu v zastoupení gubernátora Minské gubernie generál Koževnikov k ministru vnitra Valujeva se dozvídáme, že většina osvobozujících se rolníků gubernie se vyjádřila pro zbudování památníků či křížů s nadpisem „*A. II února 19. dne 1861*“, zatímco jiní souhlasili s nabytím svatých obrazů pro místní kostely, v nichž každý rok budou probíhat slavnostní liturgie s následujícím křížovým průvodem a bohoslužbou ve jménu císařova zdraví (Valk 1950, s. 114). Smírčí vyjednávač 6. obvodu Kazimír Skirmuntt a ostatní statkáři podpořili iniciativu rolníků a ústřední vlády a za podpory obyvatel vsi v listopadu 1862 byl krucifix nainstalován (Zaleski 1876, s. 104-105).

Přestože smírčí vyjednávači Pinského újezdu byly současně jeho obyvatelé, byl to pro ně velice obtížný úkol vysvětlit všem účastníkům smírčího jednání o jejich právech a povinnostech podle nových ustanovení, přisvědčit je a nadále vykonávat své povinnosti a také ubezpečit je v pravdivosti vlastních slov.⁸⁴ Bránilo tomu svévolné chování rolníků a statkářů, které znemožňovalo chod procesu osvobození. Lze však předpokládat, že již samotný fakt, že půda musí být znovu přerozdělena, rozrušilo to všechny, kteří přirozeně usilovali o zachování toho nejlepšího a nejvýnosnějšího pro

⁸⁴ Velice dobře postřehl tuto skutečnost dobový ekonom a historik Kornilov Alexandr, který na základě práce se záznamy osobní povahy, popsal a vysvětlil různé potíže, s nimiž se smírčí vyjednávače pravidelně setkávali po celou dobu svých práce (Kornilov 1905, s. 174-175).

sebe. Pro statkáře, kteří se z hospodaření ve velkém živili, udržovali obchod s mnohými obchodními městy západní části Ruského impéria a měli vůči obchodním smlouvám jisté závazky, bylo naprostým úbytkem s mimořádně vysokými náklady na restrukturuaci jejich hospodářství. Za druhé, Podobně na tom bylo i rolnictvo, které se snažilo vyjednat to nejlepší, a nejen od své bývalé vrchnosti, ale také uvnitř svého stavu. Za třetí, dotklo se to i zájmů městského obchodnictva, které mělo smlouvy na pronájem polností a udržovalo obchod s budoucností, tj. mělo zapláceno i za budoucí úrodu (Zělěnskij 1864 b, s. 381-382; také Jason 1869).

4.3. PRÁCE SE ZAKLÁDACÍMI LISTINAMI

Ručně sestrojené nebo vytištěné formuláře zakládací listiny byly součástí rekvizitáře kanceláře smírčího. Také ho měli i statkáři, kteří do roka od vyhlášení Manifestu hodlali dobrovolně vyjednat s rolníky stav jejich budoucího hospodářství a stanovit si tak výkupní povinnosti. Nehledě na to, že se vzhled formuláře zakládací listiny lišil podle gubernií, jeho struktura byla jednotná. Hned na první stránce titulní části listiny smírčí vyjednávač/statkář uváděl název gubernie, újezd, název vesnice a údaje o panství a jeho majiteli. Pak následoval rozpis vesnice a jejích obyvatel podle aktuálních revizních záznamů osob a majetku.

Základním pilířem hlavní části listiny bylo zevrubně zaznamenat dosavadní majtkové poměry hospodářské jednotky a povinnosti členů jednotky vůči panství a následně navrhnout podmínky výkupu těchto pozemků. Aby se stanovením velikosti pozemků nedocházelo k jistým omylům a podvodům, byla potřeba zaručit se přesnými daty. Tato data měla poskytnout inventární mapa panství, na jejíž přesnosti se ale nikdy

netrvalo.⁸⁵ Nicméně v případě Pinského újezdu tomu tak nebylo, poněvadž pozemkové mapy jednotlivých panství téměř všude chyběly.⁸⁶ Proto obecné ustanovení pro přesnost nových inventárních map panství a rolnických hranic se doporučovaly uchýlit k službám odborného zeměměřiče či řádného měřiče hranic pozemků (*межевальщик*).⁸⁷ Právě v tuto chvíli do této souhry vstupoval smírčí vyjednávač, který dohlížel za správnosti měření a řešil potíže, o nichž se pravidelně dozvídal z ústních či písemných připomínek ze strany statkářů a rolníků. V případě, že žádná z jednajících stran nevyslovila žádné připomínky o práci zeměměřiče, nově aktuální údaje o velikosti budoucího přídělů se zapisovaly do zakládací listiny. V opačném případě měření přídělů mohlo končit stížnostmi a soudními spory anebo i kolektivní rvačkou. Tak například u újezdního soudu končil spor statkářů o stanovení přesných hranic mezi dvěma panstvími (NGAB, f. 534, op. 5, d. 1457.). Jinde například majitel panství Pare statkář Jan Orda si stěžoval u újezdního soudu na zeměměřiče Ivana Ajšmanta, který 23. března roku 1863 podnítl 40 rolníků na sestavení mapy panství bez oznámení majiteli a přehlédnutí k jeho osobním zájmům. Navíc zeměměřič

⁸⁵ V poznámce pod čarou k paragrafu 95 oddílu II „O procesu jednání a schválení výkupních transakcí“ se připouští skutečnost, že mapy panství mohou být sestavené s chybami a neodpovídat reálnému stavu věci. Proto se smírčímu vyjednávači dávalo za úkol dosvědčovat pravdivost zaznamenaných informací (Čist'akov 1989, s. 140-141).²⁶ Začátkem roku 1864 kontrolní komise úřadu pro rolnické záležitosti Minské gubernie hlásila ukončení vyšetřování práce smírčích vyjednávačů první vlny. Komise přišla k závěru, že vzhledem k nepříznivým a neustále se měnícím zeměpisným podmínkám Minské gubernie obzvlášť v jižních újezdech (vč. Pinského) a také absencí map jednotlivých panství a špatně vypočítaným údajům, došlo k jistým potížím a podvodům. Závažným problémem byla skutečnost, že měření rolnických pozemků probíhalo zpravidla v období (jaro a podzim), kdy docházelo k rozlivům místních řek a dlouhotrvajícím povodním (NGAB, f. 242, op. 1, d. 187. l. 1-14).

⁸⁶ Začátkem roku 1864 kontrolní komise úřadu pro rolnické záležitosti Minské gubernie hlásila ukončení vyšetřování práce smírčích vyjednávačů první vlny. Komise přišla k závěru, že vzhledem k nepříznivým a neustále se měnícím zeměpisným podmínkám Minské gubernie obzvlášť v jižních újezdech (vč. Pinského) a také absencí map jednotlivých panství a špatně vypočítaným údajům, došlo k jistým potížím a podvodům. Závažným problémem byla skutečnost, že měření rolnických pozemků probíhalo zpravidla v období (jaro a podzim), kdy docházelo k rozlivům místních řek a dlouhotrvajícím povodním (NGAB, f. 242, op. 1, d. 187. l. 1-14).

⁸⁷ Podle člena kontrolní komise dvorní radního Siniavskogo, který objel všech 6 újezdů Minské gubernie, činnost zeměměřičů v rolnických záležitostech v předchozích letech nebyla placena, s výjimkou dvou zeměměřičů, kteří bohužel neměli odpovídajícím zeměměřičům kvalifikaci a byli závislí na alkoholu (NGAB, f. 242, op. 1, d. 187, l. 151).

úmyslně porušil hranice panství uvedené v inventáři z roku 1804 a přidělil část lesů rolníkům, kteří rychle les pokáceli (NGAB, f. 534, op. 5, d. 1346, l. 74-78 b). Většina takovýchto sporů o přesnosti hranic končila v kanceláři smírčího vyjednaváče.

Součástí ústavní listiny byla i položka, kde se zapisovaly náležité informace o stavu nemovitosti, jež neměla podléhat žádným povinným dávkám ve prospěch vrchnosti. Podle obecných ustanovení dočasně-povinný rolník měl za povinnost nahlásit smírčímu vyjednaváči vlastní nemovitost, která byla získána za vlastní peníze (zákon však připouští, že povinnost mohla být získána i na jméno statkáře), za účelem vydání odpovědného potvrzení, že uvedená nemovitost není součástí přidělu a nevyžaduje vykonávání žádných povinností (Čist'akov 1989, s. 83). V případě, že mezi vrchností a osvobozujícími se obyvateli došlo ke sporu o podléhající osvobození nemovitosti, smírčí vyjednaváč zaznamenal svědectví všech stran a zapisoval je do protokolu, který následně předával k rozhodnutí újezdního sjezdu smírčích vyjednaváčů.

Dalším úkolem ústavní listiny bylo stanovit výši všech povinností, které rolník měl vykonávat jako finanční náhradu výkupní částky za obdrženy přiděl od statkáře. Pod těmito povinnostmi se rozuměly povinnosti naturální, tj. pravidelné vykonávání robot na vrchnostenských pozemcích a odvádění naturálních dávek. Tento druh naturálních povinností se evidoval jako povinnosti úkolové, které se ukládaly na muže a ženy a dělily se na letní a zimní (ibid., 228). V případě peněžních povinností, ty se dělily na základní peněžní *obrok*, který byl uložen na přiděl před vyhlášením Manifestu, a přechodný obrok, který se vybíral v přechodném období.

V poslední části listiny se stanovila celková hodnota (cena v rublech) rolnického přidělu a usedlosti, která byla součtem naturálních a peněžních povinností. V případě podepsání ústavní listiny všemi stranami a její schválení krajským úřadem byla tato částka oficiálně určena k úhradě.

Podle původního plánu revizních komisí, které připravovaly reformu, konečné datum ukončení sestavení a schválení všech zakládacích listin v celém Ruském

impériu byl konec roku 1863 (Kornilov 1905, s. 173). Situace s oním schválením v centrálních ruských guberniích tomu přímo nasvědčovala. Podstatně jiná byla situace v Minské gubernii. Dokonce, i když koncem roku 1861 ministr Vnitra Petr Valujev podával zprávu, „že proces sestavování ústavních listin v Minské gubernii je v plném proudu a počítám s jejich valným zaváděním tak nějak v lednu 1862“ (Valk 1869, s. 93, 129), první výkaz demonstrující naplnění konečných cílů se objevil teprve v polovině dubna 1862. Příčinou zpoždění byly jisté potíže spojené s konzultacemi velitele Zemského oddělení s představiteli gubernie a členy úřadu pro rolnické záležitosti a také organizační potíže s guberniálním sjezdem smírčích vyjednávačů (ibid., 135). Nicméně stav k 1. červnu 1862, smírčími vyjednávači Minské gubernie bylo podáno ke schválení úřadu pro rolnické záležitosti 1246 ústavních listin, z nichž pouhých 99 byly akceptovány jako vhodné k zavedení (ibid., s. 167-168). Během další letních měsíců bylo schváleno kolem 418 ústavních listin s celkovým počtem osvobozujícího se rolnictva kolem 15 %, kdežto na podzim roku se smírčí proces úplně zastavil.⁸⁸

V posledních několika měsících roku 1862 a v polovině roku 1863 nebyla v Pinském újezdu podepsána žádná ústavní listina. Přestože se Ministr Valujev domníval, že hlavní příčinou zastavení smírčího procesu byl nárůst nepokojů uvnitř selských stavů, jež byly vyvolány pro-polskými silami v boji za samostatnost a sociální propagandu, rozhodl se pro přímý zákrok (Valk 1950, s. 246247). Jednak šlo o stanovení přísného dohledu nad činností místních smírčích vyjednávačů jakožto statkářů, o nichž se rozšířily fámy a předsudky, které byly spojeny s jejich polskou identitou a katolickým vyznáním. V tomto smyslu byla jejich identita považována za

⁸⁸ Kromě typického objasnění běloruského, polského a ruského národovtorného dějepisu o tom, že se na podzim roku 1862 nořil Pinský újezd do hlubin budoucích selských nepokojů a povstání za osvobozením od nadvlády ruského cara nad územím bývalé Rzeczpospolitej, lze připustit podstatně jiné vysvětlení, které nám poskytují záznamy dobových pozorovatelů, kteří nějakou dobu strávili v Pinském újezdu. Tak například Jurij Jason poukazuje na skutečnost, že veškeré aktivity ve městě Pinsk, jakožto centru újezdu a obchodního střediska na vodních cestách od Černého moře k Baltskému, utichají v letním a zimním období, kdežto na jaře a podzim je město Pinsk plné obchodníků a okolních rolníků, kteří týdny tráví svůj čas na tržištích a výročních jarmarcích a smlouvají s obchodníky a majiteli panství (Jason 1869, s. 1-7).

něco, s čím carská administrace měla problémy v sousedícím carství Polském, v němž se rozpoutal neúprosný boj o samostatnost (srov. Golavočev 1872, s. 163-164; Ivaňukov 1903, s. 86, 304-306; Kornilov 1905, s. 186). Proto ministr vnitra Valujev nařídil zřídit ve všech újezdech kontrolní komise, jejichž úkolem bylo prověřit stávající a přepravující ústavní listiny za účelem potlačení nespokojenosti mezi rolníky. Také se ministr pokusil přesvědčit Alexandra II o tom, že rolnictvo v Litevských guberniích musí být okamžitě zbaveno statusu dočasně-povinného před svou vrchností, vyhlásit rolnictvu absolutní svobodu, výkupní transakce převést na státní banku a výši výkupních částky snížit na 20 % (Zajončkovskij 1958, s. 365-367).

4.4. REZIGNACE SMÍRČÍCH VYJEDNAVAČŮ PRVNÍ VLNY⁸⁹

Začátkem roku 1863 otrásly Pinský újezd první ozbrojené střety mezi povstalci za nezávislost Polských a Litevských zemí od Ruského impéria. Hned poté bylo v újezdu vyhlášeno stanné právo a z ruských gubernií byly přemístěny vojenské oddíly (NGAB, f. 295, d. 1517a, l. 27, 27ob.). Generál-gubernátor Hrodnenské, Kovenské a Vilenské gubernie Vladimir Nazimov rozkázal všem vojenským jednotkám vzít pod ochranu pozemní cesty a poštovní úřady a prohlížet každého, kdo bude budít podezření z účasti na polském spiknutí (Milovidov 1915, s. 61-62). Spokojenost ústřední vlády v Minsku s kvalitou práce provedené smírčími vyjednavací se proměnila na konci roku 1861 na všeobecné pobouření a kritiku (Valk 1950, s. 73).

Útok na smírčí vyjednaváče ze strany ústřední vojenské administrace ve Vilně, městské nepokoje a masové porušení obecných ustanovení mezi rolníky donutilo smírčí vyjednaváče k odstoupení od svých pozic. Tuto skutečnost potvrzuje hromadná rezignace všech smírčích vyjednaváčů během ledna a dubna 1863. Jako svou první

⁸⁹ Podle historika-archiváře Petra Zajončkovského, důvodem rezignace smírčích vyjednaváčů Minské gubernie byla jejich reakce na carské nařízení o povinném výkupu přidělu a zrušení veškerých povinností rolníků vůči své vrchnosti od 1. května 1863. Sotva by se s tím dalo souhlasit, a to vzhledem k archivním pramenům jiné povahy než dobové korespondence mezi vládními úředníky apod. (Zajončkovskij 1958, s. 366-369).

rezignaci podal smírčí vyjednávač 4. obvodu Wincent Terlecki, který na své místo nabídnul kandidaturu svého bratra Jerzyho Terleckého.⁹⁰ 23. března podal smírčí vyjednávač 6. obvodu Kazimír Skirmuntt, který požádal gubernátora o okamžité schválení jeho žádosti a jako důvody uváděl domácí a rodinné záležitosti a také osobní neschopnost k dokončení započaté práce. Také doplnil, že *„práce se zakládacemi listinami byla téměř ukončena a veškeré chlebné zásoby selských obcí byly předané pod vedení volostních úřadů“* (NGAB, f. 242, op. 1, d. 177, l. 3.). Podobně ale s uvedením důvodů těžké nemoci 15. dubna 1863 podal výpověď druhý smírčí 4. obvodu Jerzy Terlecki (ibid., s. 4). Více fakty vyčerpávající důvod své výpovědi podával gubernátorovi dne 22. dubna a také 21. května smírčí 5. obvodu Jan Nielubowicz-Tukalski: *„nenávisti plné poučení vůči statkářům a projevy místních duchovních pravoslavné církve natolik vyvedly z míry rolnictvo v tomto kraji po 19. únoru 1863, že veškeré snahy smírčích vyjednávačů přišly mě být úplně nazmar. Selské úřednictvo, které dosud slušně vykonávalo své povinnosti, podstoupilo vlivu nesmyslných fám, začalo sabotovat provedení jednotlivých ustanovení reformy a usilovně získávat jakousi absolutní svobodu tím, že se uchvacovalo cizích pastvin, lesů a také veškerého majetku statkářů. Předpokládám, že zvolení nového zastupitelstva do selských a volostních úřadů, které se bude skládat z negramotných a konfliktních osob, kteří se snaží dosáhnout svých cílů všemi dostupnými prostředky nevzdělanému člověku, podkopává důvěru ke smírčímu vyjednávači a znemožňuje jeho práci. Proto z důvodu těchto vnitřních přesvědčení žádám o schválení mé rezignace“* (ibid., 5-6). Ve stejnou dobu s obviněním proti vměšování do vnitřních záležitostí provedení reformy ze strany pravoslavné církve rezignoval ze své pozice smírčí 3. obvodu Alexandr Čechovský: *„po 19. únoru 1863, kdy se konaly slavnostní akce na počest výročí podepsání carem Alexandrem II Manifestu o zrušení nevolnictví, pravoslavní duchovenstvo se pustilo cílevědomě vykládat reformu po svém, proto rolnictvo přestalo být poslušné zúčastňovat se řádných jednání smírčího vyjednávače, dopustilo*

⁹⁰ O mírových posřednících i ich kandidatach. In *Sěvěrnaja pčela*, č. 71 (15. 3. 1863), s. 282.

*se svévolného uchvacování pozemků, kácelo les a ničilo majetek, přitom všem tvrdíc, že jsou svobodní a mají na to nárok“ (ibid., 10-13). Na místní podmínky odkazoval i smírčí 2. obvodu Michał Świeżyński, když uváděl, že *velice těžká práce v rolnických záležitostech v místních podmínkách znemožnila provedení reformy natolik, že nedokážu to vše dělat podle zákona, a proto vykonávat úřad* (ibid., s. 15). Nedlouho vydrželi na těchto pozicích i prozatímní smírčí z řad místních statkářů, kteří nevydrželi ani měsíc a žádali o zproštění ze služby (ibid., s. 14, 1718). Jak se dozvídáme ze zprávy zemského maršálka z 31. května 1863, v Pinském újezdu nezbylo žádného smírčího vyjednaváče: „*31. května 1863 kolem 21:30 jsem převzal od všech smírčích vyjednaváčů jejich dokumentace, papíry, odznaky a razítka“ (ibid., s. 20). Na rozkaz Vilenského generál-gubernátora Michaila Muravjova, jemuž byla svěřena veškerá pravomoc nad územím litevských gubernií, většina smírčích vyjednaváčů Pinského újezdu byla obviněna z protivládní činnosti a finanční a materiální podpory povstaleckých oddílů putujících gubernií.**

Tak v seznamu obviněných z velezrady cara a Vlasti se ocitli smírčí vyjednaváči Michał Świeżyński, Aleksander Czechowski, Jan Nielubowicz, Kazimierz Skirmuntt (Pawłowicz 1887, s. 205). Obdivuhodný byl případ smírčího Kazimíra Skirmuntta, který se kvůli rezignaci zastavil osobně do gubernátorovy kanceláře v Minsku, aby objasnil svou demisi a byl okamžitě uvězněn (Zaleski 1876, s. 121). Brzy tato zpráva dorazila do Pinsku a zřejmě vystrašila ostatní, kteří se snažili vyhýbat se výzvám Minského gubernátora k okamžité návštěvě Minsku a psali prosby o slitování a porozumění jejich zdravotnímu stavu (Ludvík Kraszewski) a zdravotním problémům blízkých příbuzných (matka smírčího Jana Nielubowicza).⁹¹ Jak vzpomínala manželka smírčího vyjednaváče, po manželově uvěznění na jejich panství vkročil malý vojenský oddíl, který spolu s místními rolníky plundrovaly jejich usedlost a veškerý majetek

⁹¹ Může se zdát, že jde o snahu vyhnout se zatčení, ale v tomto roce se v Pinském újezdu rozšířila epidemie cholery, která se velice často, ba i pravidelně vyskytovala na tomto území. Vojenský velitel Pinského újezdu proto podával gubernátorovi hlášení o tom, že existují jisté potíže s dopravou vážně nemocného smírčího Čechovského, který by při cestování přišel o život (NGAB, f. 242, op. 1, d. 177, l. 23 - 25ob., 54).

(Zaleski 1876). Přestože se násilné rabování vrchnostenských pozemků přísně trestalo, bylo to součástí strategie Vilenského generál-gubernátora Vladimira Nazimova, který dne 18. ledna 1863 vydal nařízení o zákazu veškerých shromáždění a schůzek v otázkách zrušení nevolnictví na vrchnostenských pozemcích. Součástí tohoto cirkulárního předpisu bylo i nařízení, že v případě konání těchto shromáždění a schůzek, vojenské oddíly za účelem utlumení jakéhokoliv projevů nepokojů vstupovaly na vrchnostenské pozemky a veškeré výdaje na jejich pobyt hradila vrchnost, a to i ve způsobu exekucním.⁹² Policejní šetření a soudní líčení nad smírčím vyjednavatelem Skirmunttem trvalo zhruba 6 měsíců a neprokázalo žádnou vinu ve smyslu jeho protivládní činnosti. I když byl obvinění zproštěn, bylo mu (a to stejně i ostatním) a jeho rodině rozkázáno opustit Pinský újezd za účelem nuceného pobytu ve vzdálených guberniích (Zaleski 1876, s. 121). Ovšem jinak skončil smírčí vyjednavatel Vincent Terlecki, kterému byl zabaven šlechtický titul, panství bylo zkonfiskováno a byl poslán na Sibiřské galeje (NGAB, F. 295, Op. 1. D. 1522, l. 27-28, (rukopis, originál)).

Po společné rezignaci smírčích vyjednavatelů ze svých úřadů bylo smírčí jednání zcela zastaveno. Tomu napomohlo také to, že nově zvolení kandidáti podávali demisi ještě před nástupem. Situace se stabilizovala ve chvíli, kdy se vedení smírčího jednání ujalo městské úřednictvo a osoby *ex fo*, totiž osoby jmenované v kanceláři velitele Vilenského generál-gubernátorství. V období mezi rezignacemi smírčích vyjednavatelů první vlny a nástupem též druhé vlny, stálo v čele smírčího procesu vedení vojenské administrace újezdu. Kancelář vojenské administrace začala zcela neoprávněně přijímat a projednávat návrhy, prosby a stížnosti, které na jméno vojenského velitele podávalo rolnictvo (NGAB, F. 242, Op. 1, D. 388). Pozoruhodné bylo i to, že rolníci považovali vojenské velení za nadřízenou instanci smírčím vyjednavatelům, proto většina stížností směřovala proti smírčím a jejich činnosti. Nový smírčí vyjednavatel 5.

⁹² Cirkularnoje predpisanije Vilenskago vojennago, grodnenskago, mnskago i kovčenskago gčnčral-gubčrnatora ot 11 janvarja 1863 goda. In *Sčvčrnaja pččla*, č. 27 (28 janvarja 1863), s. 105.

a 6. obvodu Běřadský si stěžoval na vojenskou administraci, že ta prozkoumává záležitosti rolnických stížností, čímž se vměšuje do smírčího jednání a podkopává autoritu smírčího úřadu (ibid.). Kdežto vojenský velitel odpověděl na tuto kritiku, že smírčí vyjednávači nedisponují dostatečnou kompetencí a jako příklad uvedl, že v obsílkách neuváděli důvod předvolání ani jeho naléhavost, čímž komplikovali dostavení se poměščíků v určitou dobu (ibid.). Do konfliktu se zapojil další smírčí vyjednávač 1. a 2. obvodu Petr Brjancev, který si stěžoval na vojenské velitelství, že nutilo rolníky držet střídavě stráž na provinčních cestách a v lesích a požadovalo po nich vojenské kontribuce (ibid.). Tento správní nesoulad se pokusil vojenský gubernátor Minské gubernie ukončit rozkazem k vojenskému velitelství Pinského újezdu, kterému zakázal přijímat odpovědnost za rozbor rolnických stížností na úřad smírčího, čímž ponižují důstojnost smírčích a vtahuje je do boje s vrchností.

KAPITOLA V

HÁDKY, RVAČKY A VZPOURY: ZPŮSOBY CHOVÁNÍ OBYVATEL PINSKÉHO ÚJEZDU

Po formální stránce je forma jednání, jakožto oblast sociální interakce odlišná od fyzického pohybu, vždy konstantní, nikoli však její obsah, na jejímž vývoji se podíleli všichni účastníci najednou. Je to proto – jak již jsme se od Ricoeura poučili -, že veškeré jednání mezi osobami zahrnuje cíle, motivy, činitele, určité okolnosti, interakce a výsledek (Ricoeura 2000, s. 91-92). Aby jedinec něco vyjednal, vždycky musel konat. Tento pohyb, jemuž se říká „chování“⁹³, je způsob, jak se naplňuje každá z charakteristik jednání. Samozřejmě je důležité mít na zřeteli, že každé takové jednání předpokládá účast celé řady účastníků, kteří sami o sobě nebyli samostatní jednatele. Všichni účastníci jednání zastupovaly větší skupinové útvary jako rodina, ulice, obec, oblast, etnikum, a také povolání, profese, a v neposlední řadě stavy a administrativní kanceláře. V tomto ohledu lze hovořit o jakémisi kolektivním jednatele (srov. Bourdieu 1998, s. 94-103). Ale kdo tedy jednal jménem skupiny?

Mluvit jménem skupiny – a to bez ohledu na čas a prostor – vždy znamená ji zastupovat, starat se o její provoz, a zároveň hájit cíle a požadavky všech účastníků skupiny. Výhradní právo jednat jménem skupiny měl pouze jeden její představitel, ale i několik najednou, ale to jen ve výjimečných případech. Obvykle jménem skupiny mluvila hlava rodiny, rodinný zástupce, starosta vesnice, představitel stavů apod. A přihlížíme-li k dobovým poměrům poleské vesnice 19. století, ženy se zpravidla

⁹³ Zde třeba připomenout, že součet jednotlivých aktů chování všech jedinců tvoří jakousi společnou kulturu chování, která z logického hlediska není jednotná, nýbrž mnohotvárná. Proto se zde lze domnívat, že výsledek jednání je tvořen určitým množstvím aktů fyzického chování, a to jak z povahy verbálních, tak i neverbálních. Verbální a neverbální praktiky chování lze snadno zaměnit na upřesňující pojmy násilného a nenásilného chování, které lze také rozložit na pojmy druhé úrovně jako násilné a nenásilné násilí stejně tak i nenásilné a násilné nenásilí.

jednání přímo neúčastnily, protože právo jednat měli výlučně muži. Sice muž jako hlava rodiny byl oprávněn nakládat s majetkem podle vlastní vůle, tj. prodávat, půjčovat nebo pronajímat, nicméně jeho vůle byla omezená jednak místními zvyky, mravy a představami jako například dbaní nad celistvostí rodiny, jejím majetkem a počestností, jednak kulturou vztahů uvnitř rodiny, kde jednotlivé části vítězili nad celkem. Přece ani výsledek jednání se záporným výsledkem nebyl mezi členy skupiny *a priori* přípustné, protože by to mohlo poskvřnit počestnost rodiny mezi příbuznými a rodáky, což by pak vedlo k jejímu rozkladu.

Jak již bylo poznamenáno s odkazem na Tillyho konstrukci kolektivního násilí⁹⁴, každý jedinec či skupina jedinců dosahují svých cílů pomocí násilných a nenásilných způsobů chování. Nenásilné chování zpravidla předchází chování násilnému a pak ho znovu nahrazuje. Nebylo-li možné se domluvit či dohodnout nenásilnou cestou, pak se jednání transformovalo na „zápas“ násilných střetů, které samozřejmě i pod tlakem ze strany ostatních účastníků bylo vystřídáno zápasy *nevraživosti*. Proto celkový průběh procesu jednání ve věci pozemků a povinností zpravidla kolísal mezi střídáním verbálních a fyzických útoků navzájem. V tomto střetu nebyl protivník pojímán jako strana výlučně opoziční, postava protivníka se mohla vyskytnout i uvnitř skupiny, např. nespokojená manželka, děti či bližší a vzdálení příbuzní apod.

Hovoříme-li o venkovském nedisciplinovaném prostředí, které na rozdíl od prostředí městského, kde míra dodržování právního řádu byla mnohem větší, a veřejný klid byl podmínkou klidného soužití, je třeba mít na vědomí, že dosahování cílů uvnitř tradiční (předindustriální) selské společnosti probíhalo především cestou násilí.⁹⁵ Zavedení nových forem organizace společenského života doprovázela intervenci do

⁹⁴ Zde není kladen důraz nejen na Tillyho dílo o politice kolektivního násilí, nýbrž na jeho publikaci o selských rebéliích s titulem *The Vendeé* (1964) a mnoha díla Edwarda Thompsona o selských rebéliích v různých evropských zemích.

⁹⁵ Více o příčinách takového chování v předindustriálních společnostech v behaviorálních konceptech lidského chování Pitirima Sorokina (2003), disciplinačních trendech Norberta Eliase (2006), pobytech na francouzském venkově u Fernanda Braudela (1979) či venkovská mentalita násilí u Roberta Muchembleda (2012).

každodenního života společnosti (Tilly 2006, s. 176). Starý řád je zrušen, nový zatím není kompletně nastolen. Spontánní a na konkrétno nezaostřené násilí nikdy nebylo afektivní reakcí na náhlé a nečekané změny, které v raném novověku s jistou mírou opoždění ohromovalo venkovské prostředí. Podle Charlese Tillyho kolektivní násilí v důsledku reakce na změny je výsledkem spouštění obranného mechanismu proti narušení řádu (ibid., s. 36). Proto se hojně zaznamenávaly případy, kdy se rolnictvo vrhávalo k sabotážím, posměškům a záměrné loudavosti (srov. ibid, s. 174).

5.1. OD NÁSILNÝCH RITUÁLŮ K NENÁSILNÝM ÚTOKŮM: SPORY A HÁDKY

Změny, které probíhaly v oblasti kolektivních představ o osobní svobodě a soukromém vlastnictví, se dotkly i sféry individuálního a kolektivního chování. Logika této skutečnosti není tak těžká k pochopení: včerejší zákazy dnes už neplatí. Je pravdou, že po proklamaci osobní svobody a práva na soukromé vlastnictví, včerejší nevolník už nemusel dodržovat jemu předepsané normy chování vůči své vrchnosti, státním úředníkům a důstojníkům v podobě zdvořilých pozdravů a přivítání s poklony. Stejně tomu včerejší pán ani kterýkoliv jiný státní úředník či důstojník už neměli právo nakládat s bývalými nevolníky jako s živým majetkem nebo podřadnými lidmi. Ovšem mnozí z poleských rolníků si všimli této změny a snažili se jednat s urozenými stavy jako se sobě rovnými. Takto selským lidem pojímaná *carská vůle* nebyla poměščíky vůbec akceptována a brána vážně, a to vzhledem k tomu, že se podle dobového diskurzu ve vyšších kruzích carského dvoru měnila pouze lokální státní správa a udělovala se nezbytná základní občanská práva pro hospodářský vývoj Ruského impéria, nikoli že by se rušily odvěké mravní základy a kultura vztahů mezi nižšími a vyššími stavy.

Jak již bylo poukázáno v kapitole o šířících se fámách a zvěstích v Pinském újezdu kolem záležitostí zrušení nevolnictví, první reakce na příchozí změny spočívala v náhlém nárůstu a nekontrolovaném šíření různorodých informací. Zpravidla tyto informace měly povahu neoficiálních informací z neoficiálních a

neověřených zdrojů, což jednak produkovalo mezi rolníky kolektivní nejistotu, jednak přímo zasáhlo vztahy mezi všemi účastníky procesu. Jednalo se o jakýsi kotel, v němž se vařily útržky oficiálních zpráv a informace z doslechu, místní legendy a pověsti, fámy a klevety, představy a přesvědčení, stereotypy a předsudky atp. Jak již bylo doloženo v kapitole o fámách, právě tyto polopravdivé ba i zcela vymyšlené informace určovaly podobu smírčího jednání a zároveň jedním z faktorů jeho přerušení.

Ihned na začátku bude předmětem naší badatelské pozornosti dobové svědectví majitelky poměrně obrovského panství v Pinském újezdu šlechtičny Heleny Skirmunttové, která jako zúčastněný pozorovatel bez zjevného příkrášlování a překrucování zaznamenávala dění rolníků usedlých na jejím panství. Tato dobová intelektuálka, o jejíchž vzpomínkách už mnohokrát bylo zmíněno v podkapitole „O průběhu smírčího jednání“, zevrubně postřehla dynamiku změn chování obyvatel pinského venkova od prvního setkání s rolníkem jménem Tomáš, kterému s potěšením oznámila, že má v ruce carský výnos, který *Vám poskytne svobodu a rovnost*, na což rolník skepticky odpověděl *„nač je potřebujeme milostná Paní, svobodni budeme pouze na onom světě“* (Zaleski 1876, s. 96). Podle Heleny Skirmunttové, rolnictvo usedlé na jejím panství a stejně jak venkované Pinského újezdu udržovali klid a spokojenost během čtení carského výnosu, nebyly žádné náznaky rozrušení či nepochopení tomu, co po nich vyžadovalo hlavní ustanovení Manifestu.

Od okamžiku, kdy se počátkem března roku 1861 v mnoha kostelech a vesnických náměstích Pinského újezdu konala oficiální čtení obecných ustanovení Manifestu o zrušení nevolnictví, uběhne skoro 6 měsíců, než dojde k prvním náznakům, že smírčí jednání tak či onak bude posléze přerušeno. Když se vrátíme zpět, první polovina roku 1861 byla úrodná na násilné konflikty uvnitř venkovských komunit. Avšak jednalo se o konflikty s použitím násilí za zdmi domácností a také ojedinělé, a i v hojném počtu hádky a rvačky na veřejnosti. V protokolech újezdního soudu a policejních hlášení se jako nejběžnější důvody většiny aktů násilí uváděla vzájemná nesnášenlivost mezi rodáky či zápasivá soupeřivost mezi vesnicemi.

Obecní ani volostní volby, které se konaly v letních měsících roku 1861, nebyly výjimkou z pravidla místní kultury řešit vnitřní spory násilnou cestou, buď cestou nenásilného násilí v podobě verbálního vyhrožování příležitostným násilím ze strany vyhrožujícího či přivolání magických sil na svou stranu, nebo násilným násilím v podobě fyzických útoků na osoby a majetek protivníka. Jak hojně dokazují policejní hlášení o volebním procesu v Pinském újezdu, jehož průběh nebyl nějak zvlášť hodný zaznamenat, který se konal bez významných excesů a rozmíšek.⁹⁶ Ojedinelé případy rvaček a hádek mezi rolníky, které se vyskytovaly v tých době a na témže místě, patřily všednímu životu na venkově, nikoliv vyjednávacím aktivitám selského lidu.

Po obecních a volostních volbách následovaly úvodní smírčí jednání, která se zpočátku konala neoficiálně a končila zpravidla nulovým výsledkem pro obě strany. Kterákoliv další oficiální smírčí jednání se konala na půdě rolnických úřadů i za přítomnosti představitelů každé rolnické rodiny či skupiny bezzemkových vrstev. Kromě těch, co projevíli zájem o získání pozemků do soukromého vlastnictví, se smírčích jednání zúčastnila celá vesnice. Řešení ledaskterých otázek v záležitostech provedení reformy končilo slovními přestřelkami, většina z nich spočívala v útoku na osobnost, osobními urážkami, nadáváním a potloukáváním apod.

Jak bylo nastíněno výše o práci smírčího vyjednavče a jeho úřadu, mezi smírčími jednáními byly zpravidla dlouhé pauzy.⁹⁷ Během těchto pauz měli rolníci připravit jejich návrhy, dohodnout se mezi sebou a s vrchnostenskými zástupci a

⁹⁶ Protokoly zasedání újezdního soudu za rok 1861 neobsahují žádný případ konfliktních situací, v jehož centru staly obecní či volostní volby.

⁹⁷ Stavíme-li do centra historického výzkumu způsobů lidského jednání během vyjednávacích aktivit, je třeba si uvědomit, že lidské jednání se skládá ze dvou částí: oficiální a neoficiální část. Každá z těchto částí obsahuje svůj vlastní soubor způsobů, které ten či onen člověk nebo skupina lidí využívají pro dosahování cílů. Oficiální část jednání (formální) je vždy určena souborem pravidel a normami chování, které jsou nezbytné pro dosahování hlavního cíle. Neoficiální část jednání je vždy neformální, připravuje půdu pro formální jednání. Ať již vnímáme a členíme lidské jednání jakkoli, je potřeba mít na zřeteli, že podoba lidského jednání je určena základními lidskými zkušenostmi (např. rodina a domácnost, gramotnost a vzdělání, povolání a práce, vlastnictví a teritorium apod.) a kontextem (např. soukromí vs. veřejnost).

udělat definitivní rozhodnutí. To vše bylo proto, aby smírčí vyjednávač dokončil sestavení zakládací listiny a odeslal je na schválení do Minsku. Tato neoficiální část smírčího jednání probíhala zpravidla v kostelech a krčmách, zřídka na panském statku či v prostorách obecného a volostního úřadu. Nejednalo se o naplánované či načasované schůzky s předem promyšlenými otázkami, nýbrž o spontánní rozhovory a neformální diskuse. Průběh většiny těchto neoficiálních jednání není zatím známý. Nicméně o některých z nich se dozvídáme z protokolů policejního vyšetření nebo soudního řízení ve věci úmyslného či neúmyslného zločinu. Tak například 11. listopadu 1861 skončila smrtí hádka mezi synem drobného šlechtice Věřeníčem a mladým rolníkem Vasilijem ze vsi Stachovo (NGAB, F. 534, Op. 5, D. 1240, L. 1-6 ob.). Závažná a smrtelná zranění utrpěl pouze mladý rolník Vasilij. Policejní vyšetření prokázalo, že žádní svědkové nejsou a že *„výpověď obžalovaného bude zároveň podkladem jak pro obvinění, tak i svědeckou výpověď“*. Otec nebožtíka se domníval, že se jednalo o úmyslnou vraždu jeho syna, kterou zavinil dlouholetý pozemkový spor, který se pravidelně vynořoval na povrch mezi dvěma rodinami. Tyto dvě rodiny měly za úkol v pauze mezi smírčími jednáními dohodnout se o hranicích budoucích předělů. Lze se jenom domnívat, co bylo terčem střetnutí mladých lidí z těchto dvou rodin – náhoda či nevraživý úmysl. Jak prokázalo policejní šetření, *„oběť utrpěla smrtelnou ránu žerdí po hlavě“*. Nicméně stížnost, která byla podaná k soudu otcem obětí, se netýkala vraždy, nýbrž skutečnosti propuštění obžalovaného a rekvalifikace případu smrti z úmyslné na neúmyslnou vraždu. Také se v této stížnosti uvádělo, že propuštění vězně na záruku bylo protiprávní, a to vzhledem k údajné skutečnosti, že *„osoby, které se za syna zaručily, tvořily s místními policejními důstojníky „společnou záruku“*.

Nakonec se dostáváme ke konkrétním případům neformálního jednání ve věci výnosu, které se pravidelně konaly ve vesnických krčmách. Krčma nikdy nebyla pouhým místem odpočinku a trávení volného času s požíváním alkoholu, ale i místem, kde se uzavíraly dohody, a smlouvalo se, sháněla se práce, účtovalo se atd. Jednou z příležitostí sejít se pohromadě v krčmě bylo také sváteční posezení. Na jednom místě

se sešli rolníci nikoli z jedné vesnice, ale ze všech okolních vesnic dohromady. Kromě svátečního pozadí v této běžné skupinové interakci bylo o čem promluvit, co probrat a vyřešit. Dopad jednoho vánočního posezení se tak dostal před újezdni soudní porotu. Jednalo se o událost, která se odehrála ve večerních hodinách 26. prosince 1861 v krčmě nedaleko vesnici Vidibor. Tato krčma sdílela prostory spolu se smírčím úřadem. Na vánoční oslavu a posezení se sešlo mnoho mužů a žen z okolních vesnic. Mezi prostými lidmi bylo několik představitelů spodních vrstev šlechtického stavu a poměščík Wincent Małoszczycki. Jak ukázali svědkové, hojně se rozlévala kořalka a všichni probírali budoucí smírčí shromáždění, které bylo naplánováno na konec ledna roku 1862, a záležitosti, které se tam budou řešit. Všechny zajímal proces osvobození a zrušení povinného odvádění naturálních a peněžních dávek a robot. „*Všichni křičeli, někteří se mezi sebou hádali a navzájem si také nadávali a ponižovali se, dělali narážky na osobnost hádajícího se a na jeho rodinu a příbuzné, vykřikovala se sprostá slova*“. Svědek, který byl soudem požádán povyprávět o tom, co se v ten večer odehrálo v krčmě, odpověděl, že „*se nevšiml, ve který okamžik propukla rvačka a návštěvníci krčmy po sobě začali navzájem házet nábytkem a skleněným nádobím. Ani vznik požáru, který během několika vteřin zachvátil budovu*“. Také poměščík ve své odpovědi rezignoval, že *nestihl postřehnout, co se stalo*. Nicméně dodal, že *po vypuknutí požáru, rolníci úmyslně sabotovali jeho hašení a vykřikovali směrem k hořící krčmě „nám to nepatřilo, co je nám do toho*“. Pak z jeho výpovědi vyplývá, že se pokusil rolníky donutit k hašení požáru, ale rolníci ho začali urážet, pak na něj zaútočili a vyprovokovali další rvačku (NGAB, F. 534, Op. 5, D. 1335, vše listy).

Vraždou končila také hádka mezi několika rolníky vesnice Berežnoje, kteří se rozhádali kvůli dědictví a nárokům na polnosti, které majitel stejnojmenného panství Cesar Oleša nechal rozhodnout o tom, kdo a který pozemek si konkrétně hodlá vzít na starost, tj. obdělávat a následně ho odkoupit (NGAB, F. 534, O. 5, D. 1242, L. 65-65 ob.). Podle výpovědi svědka rvačky rodáka Ignata Jermolova, jehož svědectví bylo potvrzeno devíti drobnými šlechtici účastnými schůzky, „*u domu rodáka Karla Vasečky se sešlo mnoho místních rolníků a bezzemků, aby si navzájem poradili a*

dohodli se o budoucím jednání“. Na začátku schůzky se všichni bavili klidně, neuráželi se navzájem ani si nenadávali. „*Najednou jsem uviděl, jak nebožtík spadl na zem a všichni ho začali mlátit“*, začal svou výpověď Vasečka. Další svědkové tvrdili, že „*Dorofej Romaniuk byl pijákem, jako první rozpálil hádku, protože byl specialistou na rvačky“*. Obžalovaný z vraždy, Matfej Griško, veškerá obvinění kategoricky zamítnul. Po několika výsleších však dodal, že „*se s nebožtíkem znal osobně, neměl proti němu nic a nekladl nároky na žádnou půdu a že za jeho vraždu mohla солдатка*⁹⁸ *Olena Gusova“*, která – a to i podle svědectví ostatních – „*donesla na schůzku vidle a po celou dobu rvačky je měla při sobě“* (NGAB, F. 534, Op. 5, D. 1242, L. 100-101). Soudu se však nepodařilo zjistit, jestli to byla úkladná vražda nebo náhodná smrt. Výpovědi svědků a dalších účastníků potvrzují, že všichni byli v alkoholickém opojení a přechod od klidného rozhovoru ke rvačce byl způsoben výbuchem individuální agrese, která byla vyprovokovaná rozhádanými účastníky schůzky.

O zklidnění situace v některých vesnicích Pinského újezdu se pokusila administrace Minského gubernátora a guberniální kancelář pro rolnické záležitosti. Za tímto účelem byl do Pinského újezdu (a také do všech ostatních újezdů) poslán zvláštní důstojník, který měl objet všechny smírčí obvody a promluvit k selskému lidu na smírčích jednáních. Po návratu z Pinského újezdu ve své zprávě dozorčí úředník podal hlášení, že uvolněnější chování selských vrstev nemá žádné meze. „*Smírčí vyjednavací a místní dozorčí orgány přemlouvají rolníky k tomu, aby se chovali poslušně, vysvětlují rolníkům jejich práva a povinnosti, snaží se je přesvědčit, že krádež je ohavný zločin, ale rolníci se jim smějí do tváře, infantilně poskakují a vykřikují nemravná slova, rady nadřízených neberou vážně a jsou přesvědčeni, že vláda v těchto věcech nemyslí nic vážně. Smírčí vyjednaváč nemůže nikoho potrestat. Uložit někomu z rolníků trest znamená vyvolat na jejich straně pobouření, hádky, které snadně přerůstají ve rvačky a útoky na úředníky a vrchnostenský majetek. Žádná disciplína“* (NGAB, F. 242, Op. 1, D. 187, l. 158-163).

⁹⁸ Zastaralý obrat *manželka vojáka* či *vdova*.

Jinde ze stížnosti rolníků, která samozřejmě byla sepsaná rukou smírčího vyjednavče, se dozvídáme o výskytu násilných střetů mezi poměščikem a jeho služebnictvím na jedné straně a rolníky a smírčím vyjednavčem na straně druhé. Například poměščik Daškěvič zabavil rolníkům část jejich pozemků, louky a obecní zásoby obilí a odůvodňoval své jednání neschopností rolníků k samostatnému hospodaření. Samozřejmě tento poměščikův závěr nelze bohužel prokázat jako hodnověrný, že by se rolnictvo nedokázalo o sebe postarat. Další rolníci uváděli, že s použitím násilí byli přestěhováni na nová místa hospodaření bez nároků na návrat do svých původních sídel. Patrně tímto rozhodnutím poměščik hodlal vyřešit otázku spravedlivé parcelace panství, odsunout nenáviděné rolníky co nejdál od vlastního sídla. Když do konfliktu vstoupili smírčí vyjednavči, kteří se z důvodu „obrany ruského lidu“ postavili na stranu rolníků, ti byli s kletbami a nadáváním a s použitím síly vyhoštěni z panské usedlosti (NGAB, F. 242, Op. 1. D. 257.).

Zhroucení vztahů mezi bývalými „pány a nevolníky“ dokládá také další soudní záznam o masové rvačce na okraji poleské vesnice Paré, která propukla mezi služebnictvem stejnojmenného panství a na něm usazenými rolníky. Během soudního jednání se zjistilo, že příčinou rvačky byl mnoholetý spor o hranice obecných a vrchnostenských pozemků. Spor o delimitaci pozemků byl v kompetenci smírčího vyjednavče, který hodlal tento problém vyřešit na újezdním smírčím shromáždění. Ale podrobnosti tohoto sporu se nějak dostaly k uším židovského zeměměřiče Ivana Eišmanta, který přesvědčil rolníky o tom, že území obecních pozemků jsou mnohem větší, než je tomu uvedeno v gruntovní knize. Jednalo se o pás lesa, který odděloval vrchnostenské a obecní pozemky. Rolníci se nedočkali rozhodnutí smírčího shromáždění a pustili se do kácení tohoto lesa. Když se o tom dozvěděl správce majetku, požádal rolníky, aby vrátili skácené stromy, na což rolníci odpověděli odmítnutím, přitom sprostě nadávali a uráželi ho. Majitel pozemků Ivan Orda, který disponoval vyhrazeným právem na vykonání policejní moci nad rolníky, rozhodl, že stromy budou zabaveny násilnou cestou. Jakmile rolníci spatřili majitele panství spolu s jeho sluhy blížícího se k vesnici, seběhli se a připravili se klást odpor. Pokus zabavit

stromy okamžitě přerostl ve rvačku s neblahými následky pro statkáře i jeho služebnictvo (NGAB, F. 534, Op. 5, D. 1346, l. 74).

5.2. OD SPONTÁNNÍCH HÁDEK A RVAČEK KE KOORDINOVANÉ DESTRUKCI

Na podzim roku 1862 se v litevských guberniích rozjela protipolská a protikatolická kampaň. Především se na pěstování těchto nálad podílely přísně cenzurované oficiální periodické tiskoviny, z nichž se zprávy v podobě fám dostávaly do rolnických uší. Politické angažmá některých vysoce postavených úředníků ve výkonných sborech ministerstva vnitra nutilo tiskoviny stát se „donucovacím“ prostředkem v různých krajích Ruského impéria, obzvlášť těch, kde místní elity propagovaly částečné osamostatnění od Ruska.

Kromě stigmatizace⁹⁹ jinakosti s důrazem na etnické a politické rozdíly mezi „cizí“ polskou vrchností, která popírala svrchovanou moc ruského cara, a „odvěkým“ „ruským“ obyvatelstvem, které polští poměščíky chtěli „zotročit“, se místní administrace v hlavním městě generál-gubernátorství v čele s hrabětem Michailem Muravjovym rozhodla stigmatizovat náboženskou příslušnost místních stavů. Účelem této kampaně bylo nejen potlačit katolicismus v rolnickém prostředí tím, že se budou zavírat kostely a kláštery, nebo právní cestou dohlížet na správnost sňatkové aktivity svých poddaných, ale využít místní pravoslavní duchovenstvo k propagaci protipolských a protikatolických nálad.¹⁰⁰

V době před zrušením nevolnictví byla valná většina spodní vrstvy pravoslavného duchovenstva tvořena duchovními z řad nevolníků. Stejně tak jako ostatní, většina z nich neuměla číst ani psát a měla stejný životní styl, jako jejich „ovečky“. V dobových dokladech hlavního četníka minského oddělení třetí kanceláře se o pravoslavném duchovenstvu vyskytují výrazy jako náchylné ke zločinům,

⁹⁹ K problematice stigmatizace příslušnosti k jiné skupině Irving Goffman (2003), s. 123-144.

¹⁰⁰ Trestní řád Ruského impéria z roku 1845 přísně zakazoval pravoslavnému obyvatelstvu konvertování ke katolictví.

nemravné a ziskuchtivé osoby (Sidorova, Ščěrbačková 2006, s. 660). Disponovalo právy a vykonávali povinnosti stejně jako jejich sousedé z ostatních selských vrstev. Na rozdíl od svých kolegů z katolického „cechu“, kteří žili v celibátu, pravoslavní kněží měli „starorežimní“¹⁰¹ velké rodiny, které se museli živit z toho, co vydělali na svých pozemcích a prodali na městských trzích. Strategii, kterou si popové volili, aby stejně jako jejich sousedé, získali pozemkový příděl s nejlepší půdou a louky, ne vždy byla tatáž.

Svého důležitého postavení jakožto jakési „*pravé ruky ruské vlády na tomto území*“ si všimli ve chvíli, když se s podporou administrace generálního-gubernátorství rozjela tato protipolská a protikatolická kampaň. Práce mnohých historiků tuto skutečnost potvrzují, ale jejich tvrzení se zakládají na pouhé analýze korespondence mezi guberniálními kanceláři v Minsku a Vilně a ústřední vládou v Petrohradu. Z jednoho soudního sporu ohledně tělesné a verbální újmy mezi správcem panství Serniky Maximem Poljučovskim a farářem Michailem Vosinskim se dozvídáme, jak kněz, který řídil farnost na území volostí Morozoviči, rozhodl, že se zmocní kusu panské půdy. Vosinskij přesvědčil selského starostu, aby vydal oficiální usnesení v této věci. Druhého dne ráno, 3. prosince 1862 kněz dorazil na panství Serniky a oznámil správci, že nikdo nesmí vkročit na jeho pozemek. Začala tak slovní hádka, která posléze skončila rvačkou. Podle prvotního obvinění, fyzickou újmu utrpěl správce Maxim Poljučovskij, který byl drobným šlechticem a spravoval několik panství. Avšak podle doznání pod přísahou se prokázalo, že tělesnou újmu utrpěl pop. Místní obyvatelé, kteří byli přivoláni k soudu jako svědkové, potvrdili, že pop Vosinskij byl piják a velice provokativní osobnost (NGAB, F. 534, Op. 5, D. 1346, l. 118-119). Pop veškerá obvinění odmítl a trval na tom, aby jeho protivník dostal co nejpřísnější trest za to, že pocházel z polské šlechtické rodiny a byl katolíkem, který si dovolil pozvednout ruku na pravoslavnou církev a Boha. Šlechtic Poljučovskij jako protiargument uvedl, že pop Vosinskij hanebně nadával na šlechtický stav a choval se

¹⁰¹ K pojmu „starorežimní“ rodina Jan Horský a Marketa Seligová (2002).

s despektem (ibid.). Nicméně v podobné situaci majitel panství Vulka-Lubešovskaja Ludvig Korsak využil své dočasné pravomoci dozorcího nad rolníky, sedícími na jeho panství, a rozkázal svým podřízeným přivést pravoslavného popa a potrestat ho rákoskou za jeho řeči před rolníky (ibid.).

Na rozdíl od názoru panujícího mezi současnými historiky – mnozí z nich ve svých závěrech vycházejí z pouhé reinterpretace malého počtu dobových vzpomínek – o tom, že pravoslavné duchovenstvo, které podle nich bylo hlavním „nástrojem“ rusifikace litevských zemí, beztrestně podněcovalo rolníky ke vzpouře proti své polské vrchnosti, dobové soudní zdroje snadno vyvracejí tato tvrzení.¹⁰² Mnoho pravoslavných (a někteří katoličtí) představených z vlastní vůle pobuzovali rolníky k protiprávnímu jednání, nebylo jim však ani odpuštěno viny ani zproštěno trestu. Tak například dvěma soudními jednáními (újezdním a konzistorním) museli projít dva pravoslavní kněží z Bučinské a Juraševské vesnické farnosti, kteří čelili obvinění z podněcování rolníků k tomu, aby se všemi způsoby vzpírali a odmítali jednat s vlastní vrchností a smírčími úřady ve věci sestavení zakládací listiny a mírového dohody bez donucení ze strany ústředních úřadů (NGAB, F. 534, Op. 5, D. 1242, l. 46-47.).

Na druhé výročí zrušení nevolnictví 19. února 1863 se v mnoha pravoslavných kostelech Pinského újezdu konaly slavnostní mše. Na těchto mších „*v proslovu k lidu pravoslavní kněží znovu přesvědčovali rolníky k odporu a sabotážím proti poměščíkům a jejich majetku, chopit se jejich majetku a modlit se za pana císaře*“ (NGAB, F. 242, Op. 1, D. 177, l. 5-6; také srov. Pawłowicz 1887, s. 76). Zatím není prokazatelně jasné, zda tento děj nabyl masového rozměru v jiných újezdech, ale místní rolnictvo zpravidla nezachovalo klid a masově útočilo na panské pozemky, které posléze rabovalo. Například majitelka panství Kolodnoje ve svém zápisníku k tomu poznamenala: „... *někteří vládní činitelé podněcují u rolníků nejnižší touhy a vášně jejich lidské přirozenosti*“ (Zaleski 1876, s. 121). Ale zajisté bylo, že se smírčí

¹⁰² Avšak této představě by šlo důvěřovat, kdyby skutečnost již byla popsána v podtitulu o příčinách rezignace smírčích vyjednávačů, nekorespondovala s tím, co dosvědčují soudní prameny.

vyjednávači přemlouvali rolnictvo k zachování klidu a trpělivosti, dohodnout se na přidělech a výši výkupní částky, sestavit zakládací listiny jejich obecných a volostních obvodů a počkat na schválení ústřední kanceláře pro rolnické záležitosti.

Za zmínku stojí – alespoň mimochodem – že s podobnými potížemi se setkali nejen ti, na koho venkované zaútočili, ale i ti, kdo je k tomu pobízeli.¹⁰³ V záznamech soudních líčení za červenec roku 1863 lze najít velice zajímavý případ venkovského „oportunismu“ vůči úředníkům, kteří jim dali svolení k protiprávnímu jednání vůči své bývalé vrchnosti. Rolníci vsi ... (*nečitelný údaj v archivním pramenu*) nesouhlasili s nařízením vojenské administrace vykonávat neplacené roboty na vrchnostenských pozemcích a ke všemu se starat se a živit kozácký oddíl rozmístěný v jejich vesnici. Úředník přečetl rozkaz a rolníci „*okamžitě zareagovali vrhnutím se na něj s obviněními, slovními urážkami a nadávkami*“. Večer téhož dne „*se rolníci sešli u volostního úřadu, aby se vzájemně poradili o tom, co budou dělat v případě, že budou nadále trvat na nevykonání rozkazu vojenské administrace. Ke schůzce rolníků se přiblížil alkoholem opojený kozák Afanasií Možachov, který začal nadávat, obviňoval rolníky z rebelantských počínání proti vládě ruského cara. Agresivně chovající se kozák umlátit k smrti jednoho z rolníků a zranil mnoho dalších*“ (NGAB, F. 534, Op. 5, D. 1346, l. 1-1 ob.).

Mnozí z venkovských obyvatel reagovali na ztrátu nadřazeného postavení vrchnosti nad nevolníky a na dočasnou absenci konstantního dohledu ze strany újezdních úřadů útokem na vrchnostenský majetek. Neútočili, protože aspoň jeden z dvou těchto důvodů byl v trendu, útočili, protože věděli, že proti jejich statkářovi bylo vedeno soudní řízení, byl zatčen nebo odsouzen k vystěhování do vzdálených gubernií

¹⁰³ Přejít od příležitostných hádek a rvaček ke koordinované destrukci a oportunismu vůči existujícímu sociálnímu řádu lze snad vysvětlit jedině náhlými změnami, o kterých dobový svědek sotva mohl vědět i které pozměnily kulturní a sociální modely interpersonálního chování. Proto se původně koordinovaná destrukce postupně proměnila v oportunismus vůči všemu, co podlého této náhlé transformaci. Všeobecně řečeno, zde by se dalo hovořit o dočasném shluku tradiční kultury sociálních vztahů jako přímý výsledek deformujícího se společenského řádu v důsledku ztráty kontroly vládními institucemi nad všemi záležitostmi všedního života osvobozujících se venkovanů.

východní části Ruského impéria. Proto selští obyvatelé mohli pociťovat v útocích na vrchnostenský majetek jakousi zdánlivou spravedlnost. Tuto skutečnost potvrdil rolník z vesnici Osovcy, když *„musel u soudu podat vysvětlení krádeže docela velké částky peněz v sumě 400 rublů z panské usedlosti, která patřila poměščíkovi a zároveň předsedovi okresního soudu Petru Kallaurovi“* (NGAB, F. 534, Op. 5, D. 1240, l. 33-34.). Jinde, jako například na panství Stachovo, se útočníci zorganizovali do skupin, které se spokojily s krádežemi potravin z vrchnostenských sklepů, domácích zvířat a skotu, a koní ze stáje pro dobytek (NGAB, F. 534, Op. 5, D. 1240, l. 35). U jiného soudního líčení útok na vrchnostenský majetek obhajovali jeho záchranou před případnými lupiči (Zaleski 1876, s. 125-126). Možná proto jeden z dobových očitých svědků si v deníku poznamenal, že *„pěstování protipolských nálad v kraji selhalo, když rolníci začali rabovat a přivlastňovat si majetek a pozemky i proruských úředníků a statkářů“* (Pawlowicz 1887, s. 79).

Nejen místní vrchnost spatřovala negativní změny v chování rolníků, kteří podle nich společenský klid a smír spíše rozkládaly, ale i úřednictvo v Minsku a Petrohradu, které v tom viděli hrozbu pro vztahy v celém Ruském impériu. Jestli na začátku zhoršení vztahů mezi vrchností a rolníky za to mohla nedokonalost a nepřesnost ustanovení reformy, které udělily vrchnosti výjimečné právo rozhodovat ve věcích smírčího jednání, po uplynutí třech let už za to mohlo ruské úřednictvo, které bylo posláno z centrálních Ruských gubernií do Minské gubernie za účelem nahrazování místního úřednictva a rusifikace kraje. Jak je vidět z hlášení jednoho loajálního úředníka z kanceláře civilního gubernátora ruskému carovi, *„místní smírčí vyjednavací byli nahrazeni novými ruskými, kteří nebyli schopni ani hodni svých funkcí, nebyli obeznámeni s duchem místního obyvatelstva, jejich kulturou a všedním životem. Tito noví smírčí ze všech sil povzbuzují aktivity místních rolníků, ale rolník*

nezná meze svým nárokům a požadavkům, nerozumí, co je svoboda a kde jsou hranice svého úplného svobodného konání“ (NGAB, F. 242, Op. 1, D. 187, l. 151.).¹⁰⁴

Dokonce velmi často mezi místními a příchozími docházelo k otevřené nevraživosti. Právě skutečnost, že ruští úředníci pocházeli z městských spodních vrstev a dosáhli svého společenského postavení službou v carské armádě, se stala předmětem několika významných sporů mezi místní vrchností a smírčími vyjednaváči. Tak například u soudu končil spor o „přednosti“ urozených a neurozených vrstev mezi místním statkářem a přesídleným smírčím vyjednaváčem z centrálního Ruska. Statkář naléhal na to, aby ruští smírčí vyjednaváči a dozorčí úředníci neposlouchali rozkazy svých nadřízených, ale původem nadřazených. Podle statkáře, selské neurozené stavy jsou určeny k tomu, aby se postarali o život a potomky urozených „lidí“. Svědkové z řad nižších úředníků vyprávěli, že „*statkář mluvil pouze ve zvýšených tónech, nereagoval na poznámky civilních úředníků a přerušoval je, přikrášloval skutečnost a zveličoval problémy*“, které podle něj „*byly nebo budou způsobené přirozenou neurozeností a hulvátstvím selského stavu*“ (NGAB, F. 242, Op. 1, D. 132, l. 63-65.).

5.3. OD KOORDINOVANÉ DESTRUKCE K ROZPTÝLENÝM ÚTOKŮM

Zajisté, řešit nesnáze mezi vrchností a rolníky soudní cestou nebylo pravidlem, spíše výjimkou. Byla to cesta, jak donutit strany jednat podle právního řádu.¹⁰⁵ Proto docela

¹⁰⁴ Není pravděpodobné, že by ruští smírčí vyjednaváči nemohli vědět, co je čeká a nerozuměli dobové situaci v západních částech impéria, zejména v Polském carství a litevských guberniích. Podle názorů jednoho smírčího vyjednaváče druhé vlny, který již byl zmíněn v předchozí kapitole, mnozí z těch, kdo přicházeli do Minské gubernie z centrálního Ruska na pozice smírčího vyjednaváče, „neměli žádnou zkušenost a šlo jim pouze o získání zabaveného majetku různými podvody a následného využití tohoto majetku pro odběr bankovních úvěrů“ (Polěvoj 1910, s. 3-25). Byli to dobří finanční podvodníci, nikoli experti na reformu státní správy.

¹⁰⁵ Soudních líčení v různých záležitostech sporů mezi představiteli vrchnosti a rolníky v Pinském újezdu je příliš málo na to, aby byl zaznamenán přechod od přímého násilí k řešení nesnází a rozmišek cestou soudního zprostředkovatele.

jiné řešení, jak nenásilnou cestou donutit rolníky jednat podle plánu, byla manipulace s robotním rozvrhem ze strany jednoho z poměščíků. I když bylo vrchnosti upřeno právo rozhodovat ve věci všedních hospodářských záležitostí nevolníků, kteří byli usedlí na vrchnostenských pozemcích, nebylo jim zabaveno právo určovat místo a čas vykonání robotních povinností, které stanovila zakládací listina. Tak například tajemník guberniálního úřadu pro rolnické záležitosti v jedné stížnosti poznamenal, že *„rozdělení prací se dělá schválně proti vůli a zájmům rolníků, kteří z nedostatku peněz jsou nuceni vykonávat naturální robotní povinnosti. Vrchnost a jejich služebnictvo úmyslně a za účelem msty a trestu za to, že se rolnictvo odvažuje s nimi hádat, posílají rolníky vykonávat tyto práce do různých koutů újezdu“* (NGAB, F. 242, Op. 1, D. 187, l. 156-157.).

Jako doklad přechodu k nenásilnému násilí mohl posloužit právě dopad dlouhotrvajícího soudního řízení mezi majitelem panství Planta Murowana a rolníky z obcí Pogost a Čuchovo (NGAB, F. 242, Op. 1, D. 346). Poměščík Anton Nielubowicz měl námitky jak proti rolníkům usedlým na jeho pozemcích, tak i proti smírčímu vyjednaváči. Ve své stížnosti uváděl, že po seznámení se s Manifestem rolníci pravidelně činili škody na majetku svého pána. Spočívalo to v úmyslném ničení luk, nepovoleném kácení lesu a lovu zvěří v panských lesích, šíření různých ohavných pověstí o soukromém životě jejich pána a sprostém chování. Poměščík svá slova doložil přiznání od čtyř rolníků, kteří podle jejich slov, úmyslně přiváděli vlastní krávy a kozy na panské pastviny a louky, aby jim učinili škodu, čímž pak „štvali“ svého bývalého pána. Než tato stížnost na rolníky dorazila k soudu, musela být projednána na smírčím shromáždění mezi všemi stranami. Smírčí vyjednaváč se postavil na stranu rolníků, obvinil poměščíka z toho, že se nechoval slušně, nadával v polštině a předstíral skutečnost, že špatně rozumí ruskému jazyku. Zato poměščík nechal využít vlastního společenského postavení a známosti v újezdním soudu, který posléze zahájil trestní řízení ve věci veřejného ponížení a obrany cti šlechtice (NGAB, F. 242, Op. 1, D. 346. L 23-23 ob.).

Poté, co se mnozí rolníci otevřeně postavili na obranu svých požadavků, došlo k dalšímu prudkému rozmachu rozptýlených útoků mezi osvobozujícími se venkovany, představiteli vrchnosti a vládními úředníky. Příčinou této vlny násilného chování byla – avšak na tuto dobu nikoli – představa „o teritorialitě“, respektive představa o hranicích soukromého vlastnictví. Lze se domnívat, že tato představa se zrodila v důsledku toho, že držitelé moci zavedli nové podmínky společenského soužití, které měnily formu a obsah kultury organizace skupinového soužití směrem k post-feudálním způsobům vlastnictví. Ale jak již víme, dobová vesnická kultura v tomto kraji ještě neznala pojetí individuálního a soukromého v plné míře, jak tomu už dávno bylo ve městské společnosti. Jenže venkované rozuměli tomu, jak se určovaly hranice pozemkového vlastnictví a jakými prostředky a způsoby bylo potřeba tyto hranice bránit (srov. Lefebvre 1959; Skott 1987, s. 269-270).

Pro začátek porovnáme na jedné straně výpovědi rolníků z panství Stošany a jeho majitele šlechtice Ottona Korsaka a služebnictva na straně druhé. Ze slov poměščíka, *„ti rolníci samovolně vtrhli na můj pozemek, tam kosili louku a pak po mně umíněně vyžadovali okamžitě zaplatit za odvedenou práci. Tak jsem na ně zařval a vyhodil je pryč z mého sídla. Zanedlouho se ke mně do sídla stavil volostní starosta, který mi donesl od těchto rolníků stížnost a řekl, že rolníci mě obvinili ze svévolnosti a způsobení těžkých tělesných újem. Pak mi starosta začal vyhrožovat případným stáním u soudu, které, jak znělo z jeho slov, Já můžu snadno zamezit tím, že se odkoupím od nich ¼ vědra vodky a několika rubli.¹⁰⁶ Načež jsem odpověděl odmítnutím a poprosil starostu přizvat pravoslavného kněze, aby rolníci odpřisáhli před Bohem, že jsem jim ty újmy opravdu způsobil. Když to udělají, okamžitě zaplatím 25 rublů každému z nich. Ale rolníci odmítli odpřisáhnout a dali se na útěk (NGAB, F. 242, Op. 1, D. 324, L. 1-3.)*. Rolníci odmítli poměščíkovu verzi a stěžovali si na to, že hospodářský správce panství vyhlásil nabídku práci na seně, kam se pak přihlásili a šli tam pracovat, nikoli se zlým úmyslem, aby kradli cizí seno. *„Nás začali pohánět*

¹⁰⁶ Staroruská míra objemu „vědro“ se rovnala 12,299 litrům.

do práce, honili nás sem a tam. Tak jsme požádali ekonoma, aby nám neprodleně zaplatil. Ten to ale odmítl udělat. Tak jsme se vydali za poměščíkem, který nám nadával, chytal nás za vlasy a mlátil hlavou o zed' a pak vyhodil za práh“ (NGAB, F. 242, Op. 1, D. 324, L. 4-5.). Tento případ pak pokročil do kanceláře smírčího, který rozhodl poslat poměščíkovi obsílku k smírčímu jednání, které mělo rozebrat celý případ znovu. Poměščík osobně obsílku neobdržel, poněvadž byl na útěku od vojenské administrace, která na něj vydala zatykač za podporu a účast v politických demonstracích proti ruské nadvládě (NGAB, F. 295, Op. 1, D. 1522, L. 27-28, rukopis originál.). Smírčí vyjednaváč využil této situace a před rolníky prohlásil, že shledává poměščíka vinným a uděluje dotčeným rolníkům kompenzaci v rozměru 6 rublů a 60 kopejek a taky 3 rubli ve prospěch smírčího úřadu za ignorování obsílky (NGAB, F. 242, Op. 1, D. 324, L.).

Tajemník krajského úřadu pro rolnické záležitosti, který začátkem roku 1864 navštívil Pinský újezd s inspekcí stavu věci v jednotlivých smírčích obvodech, popsal vztahy mezi rolníky a vrchností jako vysoce napjaté, jeden krok od rvačky. *„Vrchnostenské služebnictvo a rolníci se navzájem podezírají, „špehují“, dohlížejí na to, aby domácí zvířata „protivníka“ nevšpochila na jejich pole, nevskočila za plot, nevletěla do zahrady apod. Mnoho z nich se zapojili do hry se stavbou důmyslných odvetných opatření, které by poškozovaly cizí zvířata a případného útočníka. Rolnictvo si stěžovalo na vrchnost, že ta provokuje hádky a rvačky tím, že za to nejmenší a neúmyslné překročení hranic ze strany rolníků skládá stížnosti, uděluje peněžní pokuty a tělesné tresty“* (NGAB, F. 242, Op. 1, D. 187, l. 151-153.).

Neúčinnost zákroků proti rolníkům a jejich snaze nastolit hranice podle svých představ o svobodě a vlastnictví, využilo mnoho místních statkářů naplno vlastního postavení ve společenské hierarchii, kontakty a příbuzenské vztahy v orgánech újezdni samosprávy a guberniálních úřadech. Příkladem by mohl posloužit případ majitele panství Novoje Berežnoje šlechtice Cezara Olešy, který se pro udržení klidu a smíru na svém panství rozhodl využít vlastní hodnosti vysoce postaveného úředníka v armádě, což mu bez jakýchkoliv potíží umožnilo přesvědčit újezdniho policejního

presidenta Andreja Bubnova, aby vydal oficiální nařízení, že „*se rolníkům zakazuje pást dobytek na pozemcích panství a kosit panské louky bez povolení majitele panství Oleško*“ (NGAB, F 534, Op. 5. D 1432., vše listy).

Někteří poměščíky proto nechali najmout a vystavět v lesích a polích hlídače, kteří strážili hranice jejich statků a hlásili správci či policejnímu úředníkovi všechny „protiprávní“ delikty proti soukromému majetku. Zpravidla se tato stráž skládala z vysloužilých vojáků, kteří se toulali od města k městu a živili se případnými výdělky. Mezi stráží a místními rolníky pravidelně vznikaly konflikty a urážky, vyhrožování násilím bylo dokonce bráno jako něco běžného. Nezřídka stráž zneužívala svého postavení a po místních obyvatelích vymáhala vydíráním peníze či alkohol a jídlo. O dalším případě vyhrožování násilím se dozvídáme ze stížností rolníka ze vsi Sudča Nikity Kušněruka, který měl od volostního úřadu povolení k porážení několika stromů ve státních lesích. Na zpáteční cestě domů byl rolník zastaven stráží v čele s vysloužilým poddůstojníkem Chomičem, kteří ho obvinili z vloupání se na panský pozemek a z krádeží několika stromů. Podle rolníka mu stráž okamžitě zabavila sekeru, vůz a voly a nabídli ho zaplatit výkupné z počátku 15 rubli, pak navýšili o 10 rublů, a nakonec přidali i polovinu *garnece*¹⁰⁷ vodky. *Začali mi vyhrožovat potahováním po soudech a nevyhnutelným uvězněním, proto jsem se rozhodl, že jim to všechno zaplatím. Předstíral jsem, že jdu pro peníze a vodku. Jednal jsem bez otálení. Běžel jsem za volostním starostou a rychtářem, vysvětlil jsem jim, co se odehrálo u lesa. Potom mi s vyhrůžkami, že za to zaplatím životem, vrátili voly i vozy v přítomnosti starosty* (NGAB, F. 534, Op. 5, D. 1240, l. 59-60.). Vysloužilý voják Ivan Šujskij, který se nechal najmout jako strážný na panství poměščíka, za to na volostním shromáždění nadával a urážel před rolníky volostního starostu Franca Omelkoviče (NGAB, F. 534, Op. 5. D. 1475).

¹⁰⁷ Středověká a novověká míra objemu z doby před zavedením metrického standartu. „Garnece“ (гарнец) se rovnala 3,84375 litrů.

Souhrnně lze konstatovat, že každodenní život na pinském venkově v námi zkoumaném období – pokud hovoříme o povaze mezilidského soužití ve smyslu dosahování osobních a kolektivních cílů (v našem případě jde o získání pozemků a výkupních povinností) – se vyznačoval výkyvy k přímému a nepřímému násilí. Na tyto výkyvy mezi násilnou a nenásilnou interakcí mají velký vliv změny v nejistotě ohledně interakce přes zavedené hranice mezi „my“ a „oni“ (Tilly 2006, s. 222). Když doboví intelektuálové v Petrohradu a Moskvě připravovali reformní ustanovení Manifestu, „naivně“ počítali s tím, že zrušení nevolnictví proběhne jak za starých časů (například jako ve 20. letech 19. století na východním Pobaltí), kde proces zrušení nevolnictví probíhal bez významných komplikací a nový sociální řád se nějak nastolí podle zamýšlených postupů. Právě v tom byl častý omyl historiků a sociologů a to, že hranice mezi „my“ a „oni“ se rodí v důsledku dlouhodobých procesů uvnitř společností a je dlouhodobě trvajícím trendem. Ale jak je vidět z rolnického prostředí Pinského újezdu, pro vznik těchto hranic stačilo pouze prohlášení o definitivním zrušení nevolnictví a oficiálním odnětí pravomoci statkářů nad rolníky usedlými na jejich pozemcích.

Z pohledu makroperspektivy: státní správa se skládala převážně z představitelů místních urozených elit, jimž zpravidla patřily pozemky spolu s těmi rolníky, kteří po vyhlášení Manifestu ztratili nevolnické postavení a přestali být osobním majetkem statkáře a v některém ohledu získaly více méně rovnoprávné postavení s ostatními sociálními vrstvami. Právě toto zrovnoprávnění zesílilo tzv. tlak „zdola“, který mohl za zhroucení „společenského smíru“ a výskyt násilí na pinských panstvích. Pro majetné nevládnoucí elity (statkáře) na jedné straně a pro rolníky na straně druhé se představitelé státní správy ocitli v postavení těch „druhých“, s nimiž už nebylo možno (ani nutno) jednat ve věci výkupních transakcí. Také k obecnému zesílení násilí v Pinském újezdu přispívá nejen ztráta dohledu nad provedením ustanovení reformy, ale i to, že již začátkem roku 1863 prošly pinským venkovem všemi směry desítky různých povstaleckých jednotek. A tak navzdory očekáváním, které vyplývaly z ustanovení rolnické reformy, průběh přerozdělování pozemků a jejich výkupu

přerostl jak v „divoký“ souboj za teritorialitu a majetek, tak v boj o naplnění politických požadavků místních elit z řad nevládnoucích etnických skupin.

Z pohledu mikroperspektivy: násilí na pinském venkově druhé poloviny 19. století mělo hluboké kořeny v dobovém stavu kultury venkovského obyvatelstva, kde prostředky násilného a nenásilného násilí vždy vítězily nad tím, co směřovalo k oboustrannému uspokojování potřeb právním jednáním. Analfabet neznající svět práva natož „zásad dobrých mravů“ nikdy nejedná s druhým jako se sobě rovným. Druh násilného a nenásilného násilí, který se prosadil během dosahování konkrétního individuálního či skupinového cíle na různých etapách uplatnění reformních ustanovení vždy na obecné úrovni jednak odpovídal samotné situaci, v níž se jedinec či skupina ocitla, nebo odpovídal spontaneitě výskytu dané situace v čase a prostoru. Čím prostorově dále od jedince či skupiny bylo řešení konkrétní situace, tím mírnější bylo jejich jednání a naopak. Proto, když se díváme na první období po vyhlášení definitivního zrušení nevolnictví, vidíme, že jednotlivé případy násilného chování se týkaly převážně lokálních rozmíšek a sporů uvnitř vesnic, nikoliv však výkupních záležitostí. V tomto časovém úseku rolnictvo vykazuje kolektivní jednotu: diskutuje, vystupuje s požadavky a vznáší návrhy. Prostředky, jimiž se v tomto období řídilo, byly nenásilné hádky a spory mezi rolníky na jedné straně a statkářem na straně druhé. Ovšem, jakmile se všem účastníkům reformních ustanovení přiblížil čas na přípravu dokumentů pro smírčí dohodu kolem oběma stranám, vyhovující parcelací pozemků a výkupních povinností za nich, rolnická kolektivní jednota se rozpadla. Policejní stanice a soudy zaznamenaly četné případy výskytu spontánních hádek, zpravidla přerůstajících v krvavé rvačky mezi rolníky a jejich rodinami, částmi jedné vesnice a vesnicemi, a také projevy násilného chování služebnictva panství vůči na něm usedlými rolníky a rolníků vůči újezdním úředníkům. Narůstající napětí, zapříčiněné povstaleckými aktivitami místních obyvatel z řad nevládnoucích etnických skupin, donutilo guberniální administrace zavést výjimečný stav, který jednu ze stran jednání (statkáři) postavilo mimo hru. Vojenská administrace využila rolnictvo pro boj proti povstalcům a to tak, že delegovala moc na násilí vůči místním statkářům a jejich

majetku. Koordinované útoky (ničení a rabování pozemků a majetku) na jednotlivá panství sice nebyly četné, ale dokázaly rozvrátit vztahy mezi všemi společenskými vrstvami na venkově. Pozdější změna některých reformních ustanovení směrem k okamžitému zrušení všech povinností vůči statkářům, značné výkupní úlevy a finanční podpora ze strany státu, zklidnila násilné chování rolnictva. Samozřejmě, že násilí kolem výkupních záležitostí nikam nezmizelo, ale změnilo se ve formě a obsahu směrem k rozptýleným útokům uvnitř selského stavu.

ZÁVĚR

ŽÁDNÁ TEORIE – NOVÁ HISTORICKÁ FIKCE

V současných elektronických análech historických zdrojů (byť přesněji v internetových skládkách informací), lze najít dobovou fotografii (je možné, že se jedná o jeden z nejstarších zachovaných snímků), která zachytila finální část jednoho ze smírčích jednání na konci 60. let XIX. století. Fotografický snímek zachycuje náměstíčko před obecním úřadem a jeho bezprostřední významné i bezvýznamné účastníky. Ovšem že tato fotografie vznikla o mnoho let později a stejně tak o mnoho set kilometrů na východ od Pinského újezdu, ale přesto by mohla něco napovědět o vnitřní a vnější podstatě běhu zrušení nevolnictví v Pinském újezdu, jehož podoba byla zcela stejná pro celé Ruské impérium: nově vzniklá budova volostního úřadu v pozadí, úřednictvo se znaky a odznaky jim svěřené pravomoci, náboženský představitel, seřazení zástupci jednotlivých domácností a vrchnostenských statků, a v neposlední řadě očití svědkové na pozadí. K velké lítosti tato fotografie zobrazuje smírčí jednání, které již prošlo habitualizací a ustálilo se do víceméně trvalé podoby. Navíc jsou na ní aktéři již bez pohybu, toto historické divadlo je pro nás ukončeno, a to, co snímku předcházelo, je pro nás nedosažitelné. Ale pokud nám historické dokumenty tuto skutečnost umožňují, tím pádem by šlo letmo nahlédnout do osudu těchto účastníků, pokusit se rozpoznat a porozumět jejich vnitřním idejím, které ovlivňovaly jejich účast během dlouhého období vyjednávání, způsobům chování, které byly uplatňovány v jednání s významnými a nevýznamnými druhými, a konstrukci osobních vztahů, která se ustalovala a znovu a znovu restrukturovala.

Jak již bylo naznačeno v první části této studie, je zcela marné pátrat ve starších vědeckých pracích (natož u současných badatelů) po odpovědích na otázky o tom, jak

zrušení nevolnictví „skutečně“ probíhalo. Slovo „skutečně“ zde poukazuje na konečné záměry badatelů, kteří se vždycky snažili pro zrušení nevolnictví v Ruském impériu vytvořit všezahrnující, na všechny otázky snadně odpovídající, kauzální výklad. Proto od začátku spor o „pravdivost“ poznání minulého byl zde tudíž zcela zbytečný. Stačilo by pouze naznačit, že veškerá teoretizace zrušení nevolnictví posunem nedozírného dějinného a z roviny nekonečného poznání k zjednodušené rovnici společenskovedních kategorií, která se redukuje na monokauzální výklad, v němž badatelé vždy rádi využívají paletu klasických koncepcí sociálních tříd a jejich věčný antagonismus, národotvorných procesů a jejich zákonitostí, procesu civilizace a modernizace, kulturních rozdílů a jejich interpretací, je nadměrně zavádějící, nedostatečná pro kterékoliv menší vystižení podstaty dějinného pole a nepřibližuje zájemce o minulost k jejímu jádru, respektive zápletky. Proto má pak badatel za úkol najít nové cesty k porozumění této události ve srozumitelnějších kontextech, odhalit skryté skutečnosti a rozjasnit doposud neobjasněné pozadí, které se skrývá za samotnou událostí, bez nadměrného redukování nalezených smyslu v událostním poli na zjednodušenost například společný čas a prostor, které, podrobíme-li je mikromizaci (redukované komplexitě), v žádném případě nejsou opakovatelné.

Jak si každý pozorný čtenář této studie všimnul, celé vyprávění bylo postaveno nikoli na pokusu vytvořit novou hypotézu či zkonstruovat novou teorii, nýbrž zachytit úsek zrušení nevolnictví ve zkoumaném časoprostoru skrze téma dynamicky jednajícího účastníka. Dresselovy, Ricoeurovy, Tillyho a Veynovy atd. teoretické úvahy o smyslu dějepisectví a poznámky o povaze historického vyprávění zde posloužily jako základ pro vznik pouze formy výkladu. Co do obsahu, předkládaný výklad se pokoušel poukázat, že o průběhu zrušení nevolnictví by bylo možno vyprávět vždy jinak, a to podle témat, které by shrnovaly a zároveň členily událostní pole. Bez dlouhých a opakujících se pojednáních o podstatě interpretačního konstruktů, o němž bylo již v detailech zmíněno, na začátku bylo ustanoveno, že porozumění zrušení nevolnictví jako historickému faktu ve vyznačeném časoprostoru

se neobejde bez porozumění dobovému každodennímu kontextu Pinského újezdu očima vnějších pozorovatelů, kteří poskytují nám přehlednou informaci o dějišti a o konaném. Tato svědectví představitelů mnohojazyčné intelektuální scény Ruského impéria poskytla výkladu důležité informace o povaze prostoru Pinského újezdu, který způsobil provedení reformy jisté komplikace a vyžádal pak zásadní úpravy v reformních ustanoveních pro tento region. Tak například v reformních ustanoveních nebyla podoba bažinaté a pro obdělávání půdy nevhodné krajiny Poleského regionu vůbec zachycena. Z toho pak vyplývá i první závěr, že těžkosti, na níž uplatnění reformních ustanovení narazilo, byly zakotveny nejen na kulturní a sociální úrovni, k nimž postupně dospějeme, ale na fyzickém prostředí, tj. zeměpisných podmínkách Pinského újezdu. Bažinatá a na močály a mokřadla hojná, převážně písčité půda nebyla nějak výnosná pro hospodaření, ale selským obyvatelům přesto stačila pro vlastní účely a drobné obchodování na říčním trhu v Pinsku. Hlavní výnos rolníka byl tvořen jednak obchodem s bažinným senem, říčními ryby a drobným řemeslem pro hospodářské účely měšťanů, jednak přivýdělkou na obchodních lodích, které se vykládaly a nakládaly v Pinském přístavu.

Jestliže podoba představ vnějších pozorovatelů o fyzickém prostoru Pinského újezdu byla ovlivněna způsobem, jak byla informace získávána, tj. od poučení od jiných návštěvníků až ke tvorbě vlastních dojmů a porovnání s již zažitými jinými částmi Ruského impéria a ostatního světa, jinak to bylo s představami o místních obyvatelích, o jejich kultuře a každodenním životě. Téměř všechny tyto představy se podařilo shrnout do několika oblastí, v nichž se vnější pozorovatelé rádi pohybovali. Za zmínku stojí, že tyto oblasti byly základními prvky dobového *polydiskurzu* jakožto narativní strategií vyprávějíciho o povaze kulturního a sociálního dění pozorovaných druhých, která se opírala o představy a znalosti z vlastního světa a zažitých zkušeností se světem pozorovaných (Georginova 2015, s. 74-77; k podstatě polydiskurzu Lenkova 2011). Každé takto vzniklé vyprávění začínalo pokusem stanovit „*národní příslušnost*“ prostoru Pinského újezdu a jeho obyvatel, a to z pohledu historických,

antropologických, etnografických, lingvistických a náboženských prvků jeho obyvatelstva. Polští cestovatelé tomuto kraji připisovali jeho odvěkou náležitost k Polskému státu, polskému jazykovému úzu a jedné z pradávných kolébek polské kultury. Proto hodně debatovali o znovunavrácení Polska do starých hranic a o osamostatnění z pod nadvlády ruského cara. Zcela jiného názoru se drželi ruští návštěvníci. Tito intelektuálové, z většiny guberniální úředníci, pokládali toto území za kraj s ruskou kulturou: pravoslavné náboženství a jazyková blízkost k ruštině. Proto přítomnost prvků cizí kultury zde byla pro tyto dva tábory rozhodujícím milníkem, a to v okamžiku, kdy bylo potřeba všechno, co nezapadalo do struktury představ o „*dobré venkovské společnosti*“, svěst na vliv primárně opoziční kultury (polské, ruské, židovské, a také evropské). Všechno, co se návštěvníkům nezalíbilo, bylo hodně kritizováno, resp. stereotypizováno a následně připisováno jejím protivníkům.

Význam stereotypizace jinakosti během pokusů vykreslit podstatu každodenní kultury Pinského venkova, ať to již bylo v předvečer anebo po zrušení nevolnictví, spočíval v tom, že intelektuálové, ztotožňující se s konkrétním etnikem či statním národem, mohli přikládat vinu za hospodářskou a kulturní zaostalost Poleského kraje jeden druhému. To samozřejmě nenapomáhalo ani konstelaci palety osobních a kolektivních identit vnějších pozorovatelů. Důležité bylo, že osobní zkušenosti vnějšího pozorovatele, jak před vstupem na území Pinského újezdu, tak i po odjezdu z něj, nelze považovat za zkušenost autentického rázu. Každé takové setkání s představitelem té či oné etnické skupiny místního obyvatelstva vždycky bylo přeplněno dohady, nadávky, předsudky a urážkami převážně etnického rázu (někdy kulturně a nábožensky). Jestliže polský návštěvník pokaždé našel poleského rolníka zatíženého ruským jármem a židovským lichvářstvím, které podle něj rolníka cílevědomě zotročili, aby na něm prosperovali, ruský návštěvník viděl zase ruku polsko-židovskou, která donucováním rolníka k „nespravedlivé“ tržní směně ničila odvěkou pravoslavnou zbožnost, dobré mravy a pokoru vůči panujícímu systému ruského carismu.

Mluvíme-li o průběhu reformy v Pinském újezdu, je třeba odpovědět na otázku: proč vůbec carská administrace rozhodla zrušit spoustu původních ustanovení Manifestu týkajících se Minské gubernie? Mohla za to kvalita půdy, kulturní a sociální nevyspělost místního obyvatelstva či to byl pouhý nástroj pro potlačení polských revolučních idejí ve prospěch ruské nadvlády a poruštění kraje? V odpovědi na takto postavenou otázku se valná většina historiků vůbec neshoduje, a to ani v jednom z názorů. Je zde pravý opak, a to z důvodů, že všechny tyto tři dějepisné názory byly v různé míře a v různých časových intervalech součástí dobového dění. To se potvrzuje tím, že původní reformátorské počínání a záměr v Petrohradu nepočítaly s kulturními a sociálními potížemi a pozdějšími politickými kolizemi, které začnou vznikat na cestě od prvního dne čtení Manifestu a budou je následovat.

Obyvatelé Pinského venkova ve valné většině nebyli zemědělci, neživili se vyloženě z půdy, poněvadž na to jim chyběla jednak vyspělý sociální řád zemědělské kultury a stejně tak uchopitelná kultura zemědělského života. Jedině bažinatý les a zamočené louky, močály a řeky jim poskytovaly prostředky pro obživu a drobné podnikání. V podmínkách nevolnického řádu neznali ani pojem osobní svobody, natož pak soukromého vlastnictví. Vedli hospodářský život svébytným způsobem, na tu dobu bez vyspělých technologií v zemědělství, spokojili se s drobným obchodováním na městských tržnicích a nechávali se najmout na obchodní *berlínky*¹⁰⁸ a nevykazovali žádné náznaky nespokojenosti s vlastním životem. Ani číst, ani psát ani počítat – nic nebylo na nějak vhodné úrovni, jak by se ruské administraci v minském kraje dalo počítat s rolníky o uplatnění reformních ustanovení natož s nimi vyjednávat o půdě, její ceně a stanovení výkupních povinností. Staré zvyky, předsudky a způsoby chování rolníků narážely na totéž ze strany vrchnostenských úředníků, do nichž začal pronikat administrativní neřád, a stejně tak i obvyklé normální ziskuchtivost ruského úřednictva stěhujícího se z centrálních gubernií do Pinského újezdu za účelem získání

¹⁰⁸ Berlínka (polsky: berlinka; rusky берлина, берлинка) - druh dřevěné nákladní lodi určený pro obchod po říčních cestách. Více o tom na [https://pl.wikipedia.org/wiki/Berlinka_\(statek\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Berlinka_(statek)).

pozemkového vlastnictví jako náhrady za jejich prací ve jménu Alexandrových reforem.

V podmínkách anumerické a analfabetické kultury selské obyvatelstvo Pinského újezdu získávalo veškeré informace výlučně z doslechu, prostřednictvím fám, které byly brány jako „*očividná pravda*“, která se v pozměněné podobě a nekontrolovaně šířila mezi dalšími a dalšími. Sám o sobě pojem *fáma* není jednoznačně uchopitelný, současní humanitní a sociální vědci si stále častěji hledají alternativní vysvětlení jeho podstaty. Většina z nich o fámě hovoří jako o jevu v plurálu, a také fámu neoddělují od událostí, mezi nimiž spatřují pevné interdependenční pouto. Na druhou stranu, badatelé přihlížejí k závažné skutečnosti, že vzhledem k příliš pomíjivé a střídavé povaze informací z doslechu, bylo potřeba vykonstruovat kulturní a sociální model fámy a odhalit její trvalé ustálené mechanismy, které stojí za ústními interkomunikačními kanály v pestré paletě předmoderních kulturních světů. Ale jak již víme, poplašné zprávy a nejisté informace z neověřených zdrojů byly v podobě fám součástí všedního dne obyvatele Poleského venkova. Vzhledem k celkovému analfabetismu selského lidu absolutní většina fám zmizela beze stopy. Jen pár z nich se proměnilo na tištěné příběhy v různých tiskovinách anebo byly zaznamenané v úřednických papírech jako pozoruhodný jev. V podmínkách analfabetismu a kulturní zaostalosti fámy budily u oficiálního úřednictva hrůzu, vyžádaly si dokonce i zvláštní paragrafy v trestním zákoníku. Jestliže na začátku 19. století se fámy zčásti podílely na stovkách lidových vzpour a povstání a zavinily několik vojenských porážek carské nevolnické armády, zvýšila se ostražitost vůči veškerým projevům nesouhlasu s ruskou politikou v tomto kraji na úroveň každodenního mobilizačního poplachu. V situaci, kdy ruské vlády pro své reformy potřebovaly udržet největší klid, fámy naopak ztěžovaly i ty nejjednodušší kroky, jako například veřejná proklamace Manifestu a prosby k selskému lidu, aby udržoval klid a pokoj a dodržoval stará zákonná ustanovení. Ovšem v případě Pinského újezdu se klid nijak dlouho neudržel, s příchodem fám se rozpoutal neřád v podobě sabotáží a útoků na majetky. Začalo to u

palety masových fám o absolutní svobodě, zrušení všech robotních povinností, o rovnosti selských a urozených vrstev, o právu na panskou půdu bez náhrady a svobodném pohybu a stěhování do vzdálených gubernií Ruského impéria, kde na rolníky čekala svobodná půda a příznivé klimatické podmínky. Skončilo to poplašnými zprávami o návratu nevolnictví a budoucích hrůzách života v nevolnickém stavu. Totéž platilo o lokálních fámách, které zatím nepřekročily hranice vesnic a jejich okolí, ale rozvrátily mezilidské vztahy a ubližovaly na majetku a zdraví a dokonce zabíjely.

Aby celkový běh reformy nenarážel na bariéru vnitřní nerovnováhy venkova, byla za tímto účelem zřízena instituce smírčího vyjednaváče. Neplacená, dobrovolná, bez jakéhokoliv uznání. Veřejná vyhláška, návrh kandidátů a čekání na schválení nezabralo příliš času a v květnu-červnu 1861 smírčí vyjednaváči nastoupili na své pozice. Každý smírčí vyjednaváč měl právní moc v otázkách přerozdělování pozemků a výkupní náhrady, a také byl držitelem prozatímní policejní moci nad osvobozujícími se rolníky. Měl na to pouhé tři roky. Ale jak je již známo z dějin Ruského impéria, institut smírčího vyjednaváče byl nedílnou součástí reformních ustanovení zrušení nevolnictví mezi léty 1861-1917. Smírčímu vyjednaváči byla svěřena zprostředkující úloha uplatnit ustanovení *Reformy 19. února* mezi rolníky a vrchností mírovou cestou. I když se na osobnost smírčího vyjednaváče nahlíží vesměs kontroverzně – z důvodů, že proces vyjednávání byl svěřen představitelům vrchnostenských stavů – nepřicházel odnikud, byl to obyvatel venkova, v němž žil a působil.

S povolením a pod dohledem smírčího vyjednaváče proběhl proces budování nové selské samosprávy v podobě volostních a obecních úřadů. Nebyla to pro smírčího vyjednaváče snadná situace, neměl z čeho vycházet a byl vesměs pod neustálým tlakem rolnictva a jeho měnících se představ o osobní svobodě a šířících se fám s

alternativní interpretací reformních ustanovení.¹⁰⁹ Spory a urážky, ničení vrchnostenského a státního majetku, masové rvačky jako nástroj vyjednávání, sabotáže – smírčí vyjednávač to vše musel zvládat a mocí mu svěřenou právem a odznaky pravomoci spravovat venkovskou společnost. Kromě všeho ještě hradil z pokladny vlastního panství veškeré provozní náklady nové selské samosprávy, platil pokuty a ručil se za svěřené rolníky a jejich rodiny.

Obecně řečeno, boj o politickou moc nad litevskými guberniemi se vyhroutil v konfliktní situaci mezi místní šlechtou, která se přikláněla k tzv. evropskému dědictví a toužila po osamostatnění a budování nové státnosti v bývalých hranicích polsko-litevského státu, a jejich odpůrci z řad ruského úřednictva a pravoslavného duchovenstva, které, jak to zaznamenaly dobové prameny, se drželo linie rusifikace a pravoslavizace těchto zemí. Rolnictvo bylo v tomto zápasu pouhou drobnou mincí v rukou obou stran, nevyznamenalo se ani v těch nejjednodušších idejích, které byly jimi prezentovány jako ideje lidové. Byl to jeden z důvodů, proč bylo v jeden okamžik veškeré vyjednávání přerušeno, a jak to pokaždé v dějinách bývalo, poražená strana musela ustoupit; všichni smírčí vyjednávači opustili své kanceláře z důvodů samo-prohlášené neschopnosti jednání ukončit, byli odporoučeni do vzdálených uralských a sibiřských gubernií jako arestanti, kteří, přestože to ani nebylo zjevné, byli odsouzeni za svá politická a národní přesvědčení k zákazu pobývání na vlastních panstvích po delší dobu.

Rozebíráme-li oblast chování, rozepře a rozpory mezi rolníky v otázkách nově získaných práv a povinností byly podmíněny pouze jejich neuvědomělé těžké ba i nechtěné adaptaci k novým podmínkám společenského života na venkově. Nezdá se, že by toto nechtění nebylo cílevědomým – žádným „alibi nepřítomnosti“ nemohli disponovat (zde se opírám o Bakhtina). Nikdo je nenutil k získání vlastnických práv,

¹⁰⁹ Také za reorganizaci samosprávy v obvodě se neplatilo a nedostávalo se žádného uznání. Zkrátka smírčí vyjednávač – na rozdíl od smírčích vyjednávačů pozdějších vln – jakožto poddaný cara vykonával svému panovníkovi laskavou službu bez zřetelného nároku na carskou odměnu.

tak či onak by nezůstali bez půdy a postavení nevolníka by bylo na věky zrušeno. Již od začátku jim bylo ponecháno právo jednat bez donucení, mluvit k věci a vznášet návrhy. Podmínkou bylo udržování veřejného klidu a kolektivní soudružnosti po celou dobu smírčího jednání. Jenže každý rozhodl sám za sebe a vrhl se do vzájemného soupeření s využitím všech možných nástrojů pro dosahování cílů.

Všeobecně platilo, že od veřejných čtení carského výnosu, kdy rolnictvo „ukázněně“ čekalo, až přijde na řadu, aby položilo otázky a žádalo podrobná vysvětlení, lze mluvit o rolnictvu jako o kolektivním vyjednavaci. To ještě neznamenal, že by rolníci vykazovali jednotu v názorech a přesvědčeních, ale spíše každý souhlasil s druhým a přitom „si každý hleděl svého“. Někdy ovšem v různých okamžicích vyjednávacího procesu jako např. v otázkách výkupních cen na půdu, rolnictvo skutečně vykazovalo příznaky kolektivní homogenity. Ale v zákulisích bylo právě naopak, rolník tam nebyl vůbec jednatel natož kolektivní, choval se samostatně tak, jak mu na to napovídala všední kultura a konkrétní situace a na první pohled bez cílů, bez pádných důvodů a bez zřetelně vykreslených motivů pro vnější diváky.

Jak již víme, dobové policejní a soudní prameny a svědectví vnějších a vnitřních pozorovatelů pravidelně zaznamenávaly akty násilí ve venkovském prostředí Pinského újezdu. Jednalo se o případy individuálního a skupinového násilí v podobě domácího násilí (mezi příslušníky jedné rodiny) či násilných rituálů v podobě kolektivních zápasů (uvnitř vesnice mezi rodáky, mezi vesnicemi) a obřadů zhanobení. Podle úředních záznamů byl přechod k otevřeným rvačkám zaznamenán teprve koncem listopadu a prosince 1861, když po sklizení úrody rolnictvo začalo trávit čas v krčmách. Tato skutečnost se prokazuje nárůstem případů fyzického násilí, které byly projednávány v újezdním soudu. Počet rvaček a vražd dosahoval vrcholu koncem roku 1862, kdy se do nich zapojili představitelé vrchnosti a administrativní úředníci. Rok 1863 byl poznamenán přechodem od vyhrožování a drobných případů fyzického násilí ke koordinovanému útoku na osoby a rabování jejich majetku. K uklidnění situace dochází na přelomu roku 1864, kdy v újezdu v plném proudu platí válečný stav,

obyvatelé byli donuceni neopouštět vlastní obce bez oficiálního povolení, střídavě držet stráž na polních cestách a lesích a živit vojenské kozácké oddíly. Toto období se poznamenalo přechodem od koordinovaného destruktivního násilí k rozptýleným útokům, nenásilnému domnělému násilí a soudním sporům a právním postihům.

Na rozdíl od ruských gubernií, kde proces zrušení nevolnictví probíhal velkými kroky a během dvou let byl v některých guberniích proces vyjednávání dovršen na 70 % až 100 %, v kontextu Pinského újezdu tomu tak vůbec nebylo.¹¹⁰

¹¹⁰ Historický antropolog Andrej Kim ve své knize *Historická antropologie v Německu: metodologické hledání a historiografická praxe (1996)* v jedné ze svých pasáží uvedl, že za velice pozoruhodný příklad úkolu historické antropologie může být příklad dvou průmyslových revolucí ve Francii a Německu a dobových dopadech na tyto společnosti: Francie prošla tuctem nepokojů a válek, kdežto Německo naopak. Zde by taky šlo se souhlasit s jeho dalším názorem na tuto věc, že úkolem historického antropologa je hledání a analýza sféry lidské subjektivity, která se nachází mezi materiálními podmínkami každého konkrétního jedince a způsoby společenského jednání. (tamtéž).

BIBLIOGRAFIE

SEZNAM PUBLIKOVANÝCH A NEPUBLIKOVANÝCH ARCHIVNÍCH PRAMENŮ

NEPUBLIKOVANÉ ARCHIVNÍ PRAMENY

Národní historický archiv Běloruska (NGAB)

NGAB, fond 242: „*Minskoje guběrnskoje po krěštjanskim dělam prisutstviye. 1861-1915 gg.*“. Opis 1: ex. 71, 177, 187, 242, 324, 346, 388, 346.

NGAB, fond 295: „*Fond organov administrativno-policějskogo upravlěnija, žandarměriiii, tūrěmnych učrěžděnij. Kancelarii graždanskich guběrnatorov. Minskaja guběrnja.*“. Opis 1: ex. 1522, 1517 a.

NGAB, fond 534: „*Fond organov suda, prokuratury, notarialnych učrěžděnij. Suděbnyje učrěžděnjija. Ujězdnyje sudy. Pinskij ujězdnyj sud.*“. Opis 5: ex. 1240, 1242, 1335, 1346, 1432, 1457, 1475.

NGAB, fond 1418: „*Slědstvěnnaja komissija učrěždjonnyje po dělam o vosstanii 1863-1864 gg.*“. Opis 2: ex.

Státní archiv Ruské federace (GARF)

GARF, fond 109/1 expedice: „*Osoběnnno važnyje doněšěnjija o sostojanii obsčěstvěnnogo mněnjija, ježědněvnyj obzor sobytij v Ruskoj impěrii, dozor za dějatělnostju gosudarstvěnnnych učrěžděnij, nabljuděnije i špionaž za poddanymi i inostrancami.*“

Litevský státní historický archiv (LVIA)

LVIA, fond 378: „*Kanceljarija Vilěnskogo, Kověnskogo i Grodněnskogo general-guběrnatorstva v 1768-1915.*“

DOBOVÁ A SEKUNDÁRNÍ LITERATURA

BADZEVICH, Dzmity. Člověk není loutka: několik úvah o aktuálních problémech aplikování historicko-antropologického přístupu studia pro historický výzkum. *Sborník z II. mezinárodní vědecké konference studentů doktorských studijních programů v oblasti společenských věd*, Olomouc, 15. října 2013. Praha: Epoque, 2013, s. 280-289. ISBN 978-80-7425-211-2.

BADZEVICH, Dzmity. Fáma jako verbální újma v trestním řádu Ruského impéria v letech 1845–1864. *Sborník ze IV. mezinárodní vědecké konference Studentů doktorských studijních programů v oblasti společenských věd. Olomouc, 6. května 2015*. Praha: Epoque 2015, s. 250-265. ISBN 978-807425-278-5.

BAĐZKIEWICZ, Antoni. Pińsk i Pińszczyzna. *Tygodnik ilustrowany*, 1863, VII (197), s. 206-263.

BAKHTIN, Mikhail. *Toward a philosophy of the act*. University of Texas Press Slavic series, 1999. ISBN 0-292-0805-X.

BARTKIV, V. P. *Miscevij děržavnij aparat Rosijskoj imperii i sel'anskaja reforma 1861 r. v Ukraini*. Avtoreferat. [online]. Charkiv 2002. [cit. 25. 03. 2014]. Dostupné z: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/33257.html>.

BĚSPALOV, Sěrgěj. Vopros ob istinnom značienii rěformy 1861 goda v rossijskich političeskich děbatach konca 19. načala 20. věka. In: V. S. KONOVALOV, ed. *Rěforma 1861 g. v istorii Rossii (k 150-lětiju otměny krěpostnogo prava)*. Moskva: RAN INION, 2011, s. 95-108. ISBN 978-5-24800565-9.

BOBROVSKIJ, P. O. *Matěrialy dlia geografii i statistiki Rossii. Grodněnskaja guběrnija*. Sankt-Petěrburg, 1863.

BOLĚBRUCH, A. G. Krěšt'janskij voros v zakonodatěl'stvě carizma konca XVIII – načala XIX věkov. [online]. *Pytan'na agrarnoj istorii Ukrajinny ta Rosii*. 1997, č. 1. s. 26–33. [cit. 20. 03. 2014].

Dostupné z: www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56d03824e8b86.pdf.

- BOURDIEU, Pierre, *La distinction: critique sociál du jugement*. Paříž, 1979. In: BURKE, Peter. *Žebráci, šarlatáni, papežové*. Praha: H&H, 2007. ISBN 97880-7319-069-9.
- BOURDIEU, Pierre. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum, 1998. ISBN 80-7184-518-3.
- BRAUDEL, Fernand. *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVeXVIIIe siecle. Tome 1, Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*. Paris: Armand Colin, 1979. ISBN 978-220037100-5.
- BRODSKIJ, N. L. Krěštjanskoja pravo v narodnoj poezii. In: A. K. Dživěľęgov, S. P. Meľgunov, V. I. Pičęta, eds. *Věľikaja rěforma. Russkoje obščęstvo i krěštjanskij vopros v prošlom i nastojaščęm*. Tom IV. Moskva: D. Sytin, 1911, s. 3-33.
- BRYHADZIN, Piotr et al. *Historyja Běľarusi u 2 častkach. Část druhaja. XIX – XX stahoddzi*. Minsk: RIVŠ BDU, 2002. ISBN 985-6299-68-3.
- BULGAKOVSKIJ, Dmitrij. *Pinčuki*. S.-Pětěrburg 1890.
- BURKE, Peter. *Žebráci, šarlatáni, papežové*. Praha: H&H, 2007. ISBN 978-80-7319-069-9.
- CAMPION-VINCENT, Veronique. From Evil Others to Evil Elites: A Dominant Pattern in Conspiracy Theories Today. In: Gary Alan Fine (ed.) *Rumor Mills: the Social Impact of Rumor and Legend*. New Brunswick 2005, pp. 103-122.
- ČISTOV, Kirill. *Narodnyje tradicii i fol'klor*. Moskva, 1986.
- ČIŠŤAKOV, Olęg. *Rossijskoje zakonodatěľstvo X-XX věkov. Tom 7. Dokuměnty krěštjanskoj rěformy*. Moskva: Juridičęskaja literatura, 1989. ISBN 5-7260-0170-2
- DELUMEAU, Jean. *Strach na Západě ve 14. - 18. století. Obležená obec. II. díl*. Praha: Argo, 1999. ISBN 80-7203156-2.
- DENNISON, Tracy a Staven NAFZIGER. Living Standards in Nineteenth Century Russia. *The Journal of Interdisciplinary History*. 2013, roč. 28, č. 3, s. 397–441. ISSN 0022-1953.

- DĚSJATNIKOV, I. V. Reforma 1861 r. ta formuvanňa vyrobnyčych vidnosyn u sil'skomu gospodarstvi Ukrajiny. *Problemy istorii Ukrajiny XIX – počatku XX st.* 2011, č. 18, s. 78–84. ISSN 0869-2556.
- DOLBILOV, Michail. *Zěmělnaja sobstvěnnost' i osvobožděnije krěštjan.* In: D. F. AJACKOV, ed. *Sobstvěnnost' na zěmliu v Rossii: istorija i sovrěmėnnost.* Moskva: ROSSPEN, 2002 a, s. 45-153. ISBN 5-8243-0363-0.
- DOLBILOV, Michail: Krěštjanskaja rěforma 1861 goda kak nacionalističeskij projekt. In: ZĚMSKOVA, Elena: *Nacionalism v imperskoj Rossii: iděologičeskije modeli i diskursivnyje praktiki.* In *Nězavisimyj filologičeskij žurnal (NLO)*, 2002 b, č. 57.
- DOLBILOV, Mikhail. The Emancipation Reform of 1861 in Russia and The Nationalism Of The Imperial Bureaucracy. In: Tadayuki HAYASHI, ed. *Construction and Deconstruction of Nationalism Histories in Slavic Eurasie.* The Slavic Research Center at Hokkaido University, 2003, s. 205-235. ISBN: 4938637294.
- DOLBILOV, Mikhail. Russian nationalism and the nineteenth-century policy of russification in the russian empire's western region. In: Kimitaka MATZUZATO, ed. *Imperiology: From Empirical Knowledge To Discussing The Russian Empire.* Sapororo: The Slavic Research Center at Hokkaido University, 2007, s. 141–158. ISBN 978-4938637415.
- DONIK O. M. Učasť dvorjan Ukrajiny v promyslovom vyrobnyctvi (počatok XIX-XX st.). *Problemy istorii Ukrajiny XIX – počatku XX st.* 2007, č. 13, s. 121–136. ISSN 0869-2556.
- DOVNAR-ZAPOLSKIJ, Mitrofan. Zamětki po bělorusskoj etnografii. *Živaja Starina.* 1893, roč. 3, č. 2, s. 283-296.
- DOVNAR-ZAPOLSKIJ, Mitrofan. *Pěsni Pinčukov.* Kiev, 1895.
- DOVNAR-ZAPOLSKIJ, Mitrofan. *Očěrki obyčnogo sěmějnego prava krěštjan Minskoj guběrnii.* Moskva, 1897.

- DRESSEL, Gert. *Historische Anthropologie: eine Einführung*. Böhlau Verlag Wien Köln Weimar, 1996. ISBN 3-205-98556-9.
- DUNIN-MARCINKĚVIČ. *Pinskaja šlachta*. Minsk: Mastackaja literatura, 2010. ISBN 978 985-02-1235-1.
- EASLEY, Roxanne. *The Emancipation of the Serfs in Russia. Peace arbitrators and the development of civil society*. NY–London: Routledge, 2009. ISBN 978-0-415-77639-4.
- EASLEY, Roxanne: Opening Public Space: The Peace Arbitrator and Rural Politicization, 1861–1864. *The Slavic Review*. 2002, roč. 61, č. 4, s. 707–731. ISSN 0037-6779.
- EKFOL, Ben. Worlds in Conflict: Patriarchal Authority, Discipline and the Russian School, 1861–1914. *The Slavic Review*. 1991, roč. 50, č. 4, s. 792-806. ISSN 0037-6779.
- ELIAS, Norbert. *O procesu civilizace, 2. díl: Sociogenetická a psychogenetická zkoumání*. Praha, Argo 2007. ISBN 978-80-7203-962-3.
- ENDERS, Jody. Dramatic Rumors and Truthful Appearances: The Medieval Myth of Ritual Murder by Proxy. Pp. 15-29 in: Gary Alan Fine (ed.). *Rumor Mills. The Social Impact of Rumor and Legend*. New Brunswick: Aldine Transaction. 2005 a.
- FARĚNIJ, I. A. Zarožděnnja spožyvčoj kooperacii u Naddniprojanskij Ukrajinii (1860–I-oj poloviny 1890 rr.). *Problemy istorii Ukrajinij XIX – počatku XX st.* 2006, č. 11. ISSN 0869-2556.
- FENSTER, Thelma, Daniel Lord Smail. (eds.). *Fama: The Politics of Talk and Reputation in Medieval Europe*. Ithaca, 2003. ISBN 978-0-8014-3939-1.
- FOUCAULT, Michel. *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin, 2000. ISBN 8086019-96-9.
- FRANK, Stephen. *Crime, Cultural Conflict, and Justice in Rural Russia, 1856–1914*. Berkeley: University of California Press, 1999. ISBN 978-0520-21341-8.

- GEORGINOVA, Natalia. Pragmatické aspekty funkcionování interdiskursivních vylučení v děektivní tětstě. *Filologické nauki. Voprosy tēorii i praktiki*. 2015, č. 9 (51), díl. II, s. 74-77. ISSN 1997-2911.
- GERASIMENKO, O. V. Sel'anskij duch v Ukrajině za period skasuvaňa kriposnoho prava (1861–1863): istoriografija problēmy. In: *Istorična nauka: problēmy rozvytku*. Materialy mižnarodnoj konfērēnciji. Lugaňsk, 2002, s. 25–29.
- GILLER, Agaton. *Historia powstania narodu polskiego w 1861-1864 r.* T. 1. Paryž 1867.
- GOLAVOČJOV, Anton. *Děsjať lēt rēformě 1861-1871*. Sankt-Peterburg: Věstnik Ěvropy, 1872.
- GOFFMAN, Erving. *Stigma. Poznámky o způsobech zvládání narušené identity*. Praha: SLON, 2003. ISBN 80-86429-21-0.
- HALUBOVIČ, V. I. *Ekanamičnaja historyja Bělarusi*. Minsk: Ekapěrspektyva, 1996. ISBN 985-6102-16-2.
- HARBAČOVA, Volha. Paustaně 1863—1864 gg. u řosě rymska-katalicka sviarstva Bělarusi. *Arche*. 2010, č. 12, s. 186–202. ISSN 1392-9682.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich. *Fenomenologie Ducha*. Nakladatelství Československé Akademie věd. 1970.
- HOCH, Stephen. Did Russia's Emancipated Serfs Really Pay Too Much for Too Little Land? Statistical Anomalies and Long-Tailed Distributions. *The Slavic Review*. 2004, roč. 63, č. 2, s. 247–274. ISSN 0037-6779.
- HORSKÝ, Jan a Markéta SELIGOVÁ. *Rodina našich předků*. Praha: NLN, 1999. ISBN 978-807106195-3.
- HROCH, Miroslav. *Národy nejsou dílem náhody*. Praha: Slon, 2009. ISBN 978-80-7419-010-0.
- HRUSKA, Anna. Love and Slavery: Serfdom, Emancipation, and Family in Tolstoy's Fiction. *The Russian Review*. 2007, roč. 66, č. 4, s. 627–646. ISSN: 1467-9434.

- CHRISTOFOROV, Igor. *Aristokratičeskaja oppozicija Vělikim rěformam (koněc 1850 – sěřědina 870-ch gg.)*. Moskva: Russkoje slovo, 2002. ISBN 5948530-17-5.
- CHRUŠČIOV, M. *Matěrialy dlia istorii uprazdněnja krěpostnogo sostojanija poměščičjich krěstjan v Rossii v carstvovanije Alěxandra II. Díl I*. Berlin: Ferdinand Schneider, 1860.
- CHULOS, Chris. *Converging Worlds: Religion and Community in Peasant Russia, 1861–1917*. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2003. ISBN 978-0875803173.
- IGGERS, G. George. *Dějepisectví ve 20. století*. Praha: Knížnice dějiny a současnost, 2002. ISBN 80-7106-504-8
- IGNATOVIČ, I. I. Krěstjanskije volněnija. In: A. K. Dživělěgov, S. P. Mel'gunov, V. I. Pičeta, eds. *Vělikaja rěforma. Russkoje občěstvo i krěstjanskij vopros v prošlom i nastojaščem*. Tom III. Moskva: D. Sytin, 1911, s. 44-65.
- ILJIN, A. L. a E. A. IGNATJUK. *Očerki istorii kultury Pinščiny (IX – nač. XX vv.)*. Pinsk: PolesGU, 2013. ISBN 978-985-516-269-9.
- IVANOVA, Alena (ed.). *Cesty k národnímu obrození: Běloruský a český model (2006). Sborník příspěvků z konference konané 4. – 6. 7. 2006 v Praze*. Praha: UK FHS, 2006. ISBN 80-239-8444-6.
- IVAŇUKOV, I. *Paděnije krěpostnogo prava v Rossii*. S. Pětěrburg: Obsčěstvěnnaja pol'za, 1903.
- JAKIMENKO, M. A. *Ekonomična efektyvnist' sel'anskogo (fermerskogo) hospodarstva Livoberežnoj Ukrajiny v epochu utvěržděňna i rozkvytku rynkových vidnosyn (1861–1917 rr.)*. *Ukrajinskyj sel'anin*. 2001, č. 3. s. 131–135.
- JANČUK, N. A. *Po Minskoj guběrnii (zamětki iz pojezdki v 1886 godu)*. Moskva 1889.
- JANKAUSKAS, Vidmantas. *Elena Skirmuntt – the first Lithuanian female sculptor*. *Acta Academiae Artium Vilnensis*. 2011, č. 62, s. 9-37. ISSN 1392-0316.
- JASON, Jurij. *Pinsk i jego rajon*. Sankt-Peterburg: Bězobrazov i ko., 1869.

- KAČMALA, V. I. Ekonomični čynnyky transformacii socialnogo stanovišča sel'anstva Livoberežnoj Ukrajinny na počatku XX st. *Problemy istorii Ukrajinny XIX – počatku XX st.* 2009, č. 16, s. 56–57. ISSN 0869-2556.
- KACHANOUSKI, Aliaksandr. Razhortvanne madernizacyjnych procesau u Bělarusi u XIX–XX st. *Pracy histaryčnaha fakulteta BDU.* 2009, roč. 4, č. 1, s. 218–228. ISSN 1955-5669.
- KACHANOUSKI, Aliaksandr. Šliachi sacyjalnaj mabilnasci nasělnictva Bělarusi u druhoj palově XIX. počatku XX st. *Pracy histaryčnaha fakulteta BDU.* 2010, roč. 5, č. 1. s. 48–56. ISSN 1955-5669.
- KACHNOVIČ, V. A. Asablivašci madernizacyi paměščyckaj haspadarki na Palessi u pareformenny peryjad Rasijskaj imperyji (1861–1914): regijanalnaja specifika. *Pracy histaryčnaha fakulteta BDU.* 2009, roč. 4, č., s. 20–25. ISSN 1955-5669.
- KAPFERER, Jean-Noël. *Fáma, nejstarší médium světa.* Praha: Práce. 1992. ISBN 80-208-0262-2.
- KARPOVIČ, O. V. Socialno-soslovnyj sostav učastnikov vosstanija 1830–1831 gg. v Minskoj guběrnii. *Věstnik Moskovskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo univěrsitěta im M. A. Šolochova. Istorija i Politologija.* 2012, č. 2, s. 22-31.
- KASCIUK, Michail et al. *Historyja Bělarusi.* Tom 4. *Bělarus u skladzie Rasijskaj imperyji.* Minsk: Ekapěrspěktyva 2005. ISBN 985-469-104-7.
- KASPERCZAK, Stanislaw, Alexander PAWLAK. *Oskar Kolberg: Białoruś–Polesie.* T. 52. Wrocław–Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1968.
- KATLJARČUK, Andrej. *Švedy u hystoryi j kultury bělarusau.* Minsk, 2002. [Cit.03.09.2013]. Dostupné z: http://kamunikat.org/usie_knihi.html?pubid=25430.
- KIM, S. G. *Istoričeskaja antropologija v Gěrmanii: mětodologičeskije izyskanija i istoriografičeskaja praktika.* Tomsk: Izdatěľstvo Tomskogo Univěrsitěta, 2002. ISBN 5-7511-1631-3.

- KISIALJOU, Henadz: *Sějbity věčnaha: artykuly pra bělaruskich pišměnnikau i dzějačau revalucyjnaha ruchu 1863 hoda. Skarynauskaja symbolika: vytoki, tradycyji, interpretacyji*. Minsk: Mědysont, 2009. ISBN 978-985-6887-47-8.
- KLUSÁKOVÁ, Luďa, Markéta KRÍŽOVÁ et al. Namísto úvodu: „My“ a „oni“ – náčrt teoretické reflexe problematiky. In: *Obraz druhého v historické perspektivě II. Identity a stereotypy při formování moderní společnosti*. Praha: Karolinum, 2003. ISSN 0567-8293.
- KOJALOVIČ, M. O. *O razsělenii plěmjon zapadnago kraja Rossii*. Moskva 1863.
- KONDRATIEV, Serguei. Otměna krěpostnogo prava. Rěforma 1861 goda v sovřeměnnom oficialnom diskursě i v oppozicionnych diskursach. *Revue de l'Institut des Langues et Cultures d'Europe et d'Amérique*. 2013, č. 17. ISSN 2101-0609. Dostupné také z: <http://ilcea.revues.org/1677>. [cit. 23. 03. 2014].
- KORĚLIN, Avěmir. *Dvorjanstvo v porěforměnoj Rossii 1861-1904. Sostav, čislěnnost, korporativnaja organizacija*. Moskva: Nauka, 1979.
- KORNILOV, A. A. *Krěstjanskaja rěforma*. Sankt-Pětěrburg: Wajsberg&Heršunin, 1905.
- KORZON, Tadeusz. *Pamiętniki Jakoba Gieysztora z lat 1857-1865. Tom I*. Wilno: nakł. Tow. Udz. "Kurjer Litewski", 1913.
- KOVINSKI, Denis. *Příprava a realizace ruské agrární reformy z roku 1861. Slovanský přehled*. 2004, roč. 90, č. 4, s. 505–529. ISSN 0037-6922.
- KOJALOVIČ, M. O. *O razsělenii plěmjon zapadnago kraja Rossii*. Moskva, 1863.
- KRASZEWSKI, Józef Ignacy. *Wspomienia Polesia, Wołyni a Litwy*. Paryz, 1860.
- KROFTA, Kamil. *Přehled dějin selského stavu v Čechách a na Moravě*. Praha, 1919.
- KUTNAR, František. *Cesta selského lidu k svobodě*. Praha: Československá Akademie Zemědělska, 1948.
- LANDES, David S. The Ordering of the Urban Environment: Time, Work and the Occurrence of Crowds 1790-1835. In: *Past & Present*, No. 116 (Aug., 1987), pp. 192-198.

- LEFEBVRE, Georges. *Les Paysans du nord pendant la révolution française*. Paris: 1959.
- LENKOVA, Tatiana. *Mědie tĕkst v svĕtĕ tĕkstoobrazujuščich strategij*. Editorial URSS, 2011. ISBN 978-5-397-01849-4.
- LEONARD, Carol S. *Agrarian Reform in Russia. The Road from Serfdom*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. ISBN 978-0-521-85849-6.
- LĚSKOV, Nikolaj. *Iz odnogo dorozhnogo dnĕvnika*. Moskva: Direkt-Media, 2014. [Cit. 13.12 2015]. ISBN-online: 978-5-4475-2905-5. Dostupné z: <https://books.google.cz/books?id=v1VqCwAAQBAJ&pg=PA2&lpg=PA2&dq=ISBN+978-5-4475-2905-5.&source=bl&ots=jcUAwTn8Rp&sig=LZW4FDGqoZBX8tb1lr6FRUnNR40&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwjQ0MSOutPTAhVFfnRQKHdkqAJsQ6AEIKTAB#v=onepage&q=ISBN%20978-5-4475-2905-5.&f=false>.
- LITVAK, B. G. *Pĕrĕvorot 1861 goda v Rossii. Počĕmu nĕrĕalizovalas' rĕformatorskaja al'tĕrnativa*. Moskva: Izdatĕl'stvo političeskoj literatury, 1991. ISBN 5-250-01602-2.
- LITVINOV, M. *Istoria krĕpostnogo prava v Rossii. Tom 5-6-7*. Moskva: Vilde, 1897.
- LUKIN, Piotr. *Narodnyje prĕdstavlĕnija o gosudarstvennoj vlasti v Rossii XVIII vĕka*. Moskva: Nauka, 2000. ISBN 5-02-010206-7.
- LYSYJAK-RUDNYCKYJ, Ivan. *Roľa Ukrajiny v novitnij istorii*. Istoryčni ese, 1. díl, Kyev: Osnovy, 1994. ISBN 5-7707-6483-X.
- LYTVYNOVA, Tetyana. Seljaňska reforma 1861 r. u sučasnij vitĕczynanij istoriografii. *Vistnik Čĕrnigivskogo nacionalno pedagogičnogo universitetu*. 2012, č. 106 s. 196-201. ISSN 1609-4646.
- LUGOVCOVA, Svĕtlana. Krĕšt'janskaja rĕforma v Bĕlarusi v vospominanijach mirovych posrĕdnikov. In: S. M. CHODZIN, ed. *Krynicaznaustva i specyjalnyja histaryčnyja dyscypliny*. Minsk: BDU, 2012 a, roč. 7. s. 37–48. ISBN 978-985-518-644-2.

LUGOVCOVA, Světlana. „Zagovor Konarskogo i jeho učastniki: Franz Těrlěckij. In: *Aktual'nyje problěmy i pěrspěktivy izučěnija novoj i novějšěj istorii zaruběžnych stran: měždunarodnaja naučno-těorětičěskaja konfěrěncija posvjaščionnaja 75-lětiju obrazovanija kafědry istorii Novogo i Novějšěgo vrěměni, 25 děkabrja 2012.* Minsk: BSU, 2012 b, s. 125-128. Dostupné z: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/50151>.

LUKIN, Piotr. *Narodnyje pėdstavlěnjaja o gosudarstvėnnoj vlasti v Rossii v XVIII vėka.* Moskva, 2000.

MASKĚVIČ, G. I. Sialianstva Bělarusi u madernizacyjnych procesach u druhoj palově XIX – pačatku XX st. *Pracy historyčnaha fakulteta BDU.* 2009, roč. 4, č. 1, s. 295–301. ISSN 1955-5669.

MATVĚJČYK, Dzmitry. *Paustanně 1863-1864 hadou u Vicěbskaj i Minskaj huběrnjach: Dakuměnty i materialy Nacyjanał'naha historyčnaha archiva Bělarusi.* Minsk: A. M. Varaksin, 2014. ISBN 978985-7092-03-1.

MĚDUŠĚVSKIJ, Andrěj. Vělikaja rěforma i modernizacija Rossii. *Rossijskaja istorija.* 2011, č. 1, s. 3-27. ISSN 0869-5687.

MĚLGUNOV, S. P. Objavlěnije voli i prověděnije rěformy. In: A. K. Dživělēgov, S. P. Mełgunov, V. I. Pičěta, eds. *Vělikaja rěforma. Russkoje obščěstvo i krěst'janskij vopros v prošlom i nastojaščěm.* Tom V. Moskva: D. Sytin, 1911, s. 164-171.

MILLER, Alěxěj. *Impěria Romanovych i nacionalism.* Moskva: Novoje litěraturnoje obozrěnije, 2006. ISBN 978-5-86793-591-7.

MILOVIDOV, A. I. *Archivnyje matěrialy muravjovskago muzěja, otnosiaščijesia k pol'skěmu vozstaniju 1863–1864 g.g. v pėdělach Sěvėro-Zapadnogo kraja. Čast 1. Pěřěpiska po političeskim dělam graždanskogo upravlěnia c 1 janvarja 1862 po maj 1863.* Viłna: Guběrnskaja Tipografija, 1913.

MILOVIDOV, A. I. *Archivnyje matěrialy muravjovskago muzěja, otnosiaščijesia k pol'skěmu vozstaniju 1863–1864 g.g. v pėdělach Sěvėro-Zapadnogo kraja. Čast*

2. *Pěřepiska po političeskim dělam graždanskogo upravľenia c 1 janvarja 1862 po maj 1863*. Viľna: Guběrnskaja Tipografija, 1915.

Minskije guběrnskija vědomosti, 1861-1864.

MONDRY, Henrietta. *Vasily Rozanov and the Body of Russian Literature*. Bloomington. Slavica. 2010.

MOON, David. *The Russian peasantry 1600–1930: the world the peasants made*. London – N.Y: Routledge, 1999 a. ISBN 978-0582095076.

MOON, David. *Abolition of Serfdom in Russia: 1762–1907*. Harlow: Longman, 2001 b. ISBN 978-05-82294868.

MOSTOVAJA, Irina a A. P. SKORIK. Archětipy i oriěntiry rossijskoj měntalnosti. *Polis*. 1995, roč. 5, č. 4, s. 69-76. ISSN 1026-9487.

MOROCHOVĚC, E. A. *Křěstjanskoje dviženije 1827-1869 godov. Vypusk 1*. Moskva-Lěningrad: Gosudarstvěnnoje socialno-ekonomičeskoje izdatěľstvo, 1931a.

MOROCHOVĚC, E. A. *Křěstjanskoje dviženije 1827-1869 godov. Vypusk 2*. Moskva-Lěningrad: Gosudarstvěnnoje socialno-ekonomičeskoje izdatěľstvo, 1931b.

MOROCHOVĚC, E. A. – N. M. DRUŽININ. *Křěstjanskoje dviženije v 1861 godu posľě otměny krěpostnogo prava. Časti I i II. Doněšěnija svitskich gěněralov, guběrnских prokurorov i ujezdych striapčich*. Moskva, 1949.

MORRISSEY, Susan. *Patriarchy on Trial: Suicide and the Body Politic in Imperial Russia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. ISBN 978-05-21865456.

MUCHEMBLED, Robert. *A history of violence. From the End of the Middle Ages to the Present*. Polity Press, 2012. ISBN 978-0-7456-4746-3.

MYL'NIKOV, Alěksandr. *Lěgěnda o ruskom princě*. Moskva, 1987.

NĚKLJUDOV, Sěrgěj. Postfolklor v gorodских tradicijach XX věka [video] // *Theory&Practice* [online]. Šagi, 2013. [2014-12-25]. Dostupné z:

<http://theoryandpractice.ru/videos/657-postfolklor-v-gorodskikh-traditsiyakh-xx-veka>.

NEŠPOR, Zdeněk, David VÁCLAVÍK at al. *Průručka sociologie náboženství*. Praha: Slon, 2008. ISBN 978-80-86429-92-2.

NEUBAUER, Hans-Joachim. *The Rumour A Cultural History*. London/New York: Free Association Books, 1999. ISBN 1 85343 472 8.

NICEFORO, Alfredo. Les civilisations: Le probleme des valeurs. Une échelle objective des valeurs est-elle concevable? In: Lucien Febvre, Émile Tonnelat, Marcel Mauss, Adfredo Niceforo et Louis Weber, eds. *Civilisation – Le Mot et L'idée*. Paris: la Renaissance du livre, 1930, s. 115-128.

NOSTIC, I. G. Iz vospominanij grafa I. G. Nostica o pol'skom vozstanii 1863 goda. *Russkij Archiv*. 1900, kniha 2, č. 8, s. 559-571.

OPANASĚNKO, V. V. Misce dvorjanskogo stanu Černigivskoj gubernii v provedenni zemělnoj rėormi 1861 r. *Ukrajinskij sel'anin: praci naukovodoslidnogo institutu sel'anstva*. 2001, č. 2, s. 40–43.

OPANASĚNKO, V. V.: *Rol' černigivskogo dvorjanstva v suspilnopolitičnomu žytti Ukajiny 1785–1860*. Disertační práce. Charkiv 2003.

ORZESZKOWA, Elize. Wspomnienie z powiatu Pińskiego. *Tygodnik illustrowany*. 1867, XV (380), s. 9-10.

Pamjatnaja knižka Minskoj gubernii za 1860 god. Minsk, 1860.

Pamjatnaja knižka Minskoj gubernii za 1861 god. Minsk, 1861.

Pamjatnaja knižka Minskoj gubernii za 1864 god. Minsk, 1864.

PANČENKO, P. P., S. S. PADALKA. Skasuvanňa kripactva (1861) jak zasib social'noekonomičnoj modernizacii totalitarnoj Rosijskoj impėrii. *Ukrajinskij sel'anin*. 2001, č. 2, s. 26-30.

PANIUCIČ, Vjačaslau. Nacyjanalny aspėk palityki caryzmu na Bėlarusi epochi kapitalizmu (1861–1917 gg.). *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. 1998, roč. 10, č. 2, s. 41–55. ISSN 1232-7468.

- PAPERNO, Irina. The Liberation of the Serfs As a Cultural Symbol. *The Russian Review*. 1991, roč. 50, č. 4, s. 417–436. ISSN 1467-9434.
- PAWLOWICZ, Edward. *Wspomnienia: Nowogródek, więzienie, wygnanie. Cześć I*. Lwow, 1887.
- PETRÁŇ, Jozef. *Nevolnické povstání 1775*. Praha, 1972.
- PĚSKOVSKIJ, M. Na ruběže dvou epoch. *Russkaja Starina*. 1896, T. 86, č. 3, s. 511-533; T. 87, č. 4, s. 57-78.
- POLĚVOJ, Nikolaj. Dva goda, - 1864 i 1865, iz istorii krěštjanskogo děla v Minskoj gubernii. *Russkaja starina*. 1910, r. 26, č. 1, s. 47-63; č. 2, s. 247-270; č. 4, s. 3-25.
- POLIŠENSKÝ, Josef. *Napoleon a srdce Evropy*. Praha: Svoboda, 1971.
- PRZYBOROWSKI, Walery. *Ostatnie chwile powstania styczniowego: na podstawie autentycznych źródeł. T. 2*. Poznań – Kraków: J. K. Żupański & K. J. Heumann, 1887.
- PRZYBOROWSKI, Walery. *Historia dwóch lat: 1861-1862. T. 1. 1856-1860*. Kraków: Ancy i spółek, 1892.
- PRZYBOROWSKI, Walery a Henryk MOŚCICKI. *Dzieje 1863 roku. T. 5*. Kraków – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1919.
- PRYSIAŻNIUK, J. P. Rynkova evolucija agrarnich vidnosyn v Ukrajinii (druha polovina XIX st. – 1905 r.). *Ukrajinskyj istoryčnyj žurnal*. 2001, č. 5, s. 88-97. ISSN: 0130-5247.
- PUTNA, Martin. *Obrazy z kulturních dějin ruské religiozity*. Praha: Vyšehrad, 2015. ISBN 978-80-7429-534-8.
- RACZYŃSKI, Edward. *Podróż Kontryma, urzędnika banku polskiego odbyta w roku 1829 po Polesiu*. Poznań, 1840.
- RADZINSKIJ, Edvard. *Alexandr II. Žizň i směť*. Moskva: Act, 2007. ISBN 5-17-040378-X.
- RAPPORT, Nigel, Joanna OVERING. *Social and kultural anthropology. The Key Concepts*. London New York, 2005.

- RICOEUR, Paul. *Čas a vyprávění I. Zápletka a historické vyprávění*. Praha: OIKOYMENH, 2000. ISBN 80-7298-017-3.
- ROZENBERG, Leonid. Osvobožděníje krěštjan v Rossii v 1861 g. v kontěxtě obraščěnija k jevropějskomu opytu. In: V. S. KONOVALOV, ed. *Rěforma 1861 g. v istorii Rossii (k 150-lětiju otměny krěpostnogo prava)*. Moskva: RAN INION, 2011, s. 52–55. ISBN 978-5-248-00565-9.
- ŘEZŇÍK, Miloš. *Stručná historie států: Bělorusko*. Praha: Libri, 2003. ISBN 80-7277-183-3.
- ŘEZŇÍK, Miloš. *Za naši a vaši svobodu: století polských povstání (1794–1864)*. Praha: Argo, 2006. ISBN 80-7203-668-8.
- SARGEANT, Lynn. A New Class of People: The Conservatoire and Musical Professionalization in Russia, 1861–1917. *Music & Letters*. 2004, roč. 85, č. 1, s. 41–61. ISSN 0027-4224.
- SĚMĚVSKIJ, V. I. Volněnija krěštjan v 1812 godu i svjazannyje s otěčěstvěnnoj vojnoj. In: A. K. Dživělěgov, S. P. Meľgunov, V. I. Pičeta, eds. *Vělikaja rěforma. Russkoje obščěstvo i krěštjanskij vopros v prošlom i nastojaščem*. Tom V. Moskva: D. Sytin, 1911, s. 74-113.
- Sěvěrnaja pčela, 1861-1864. + dodatek 1861 (mikrofilm).
- SIDOROVA, M. V., E. I. ŠČĚRBAKOVA. *Rossija pod nadzorom. Otčioty III otdělnija 1827-1869*. Moskva: Trite, 2006. ISBN 5-86566-055-1.
- SKOTT, James C. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. Yale University Press, 1987. ISBN 978-0300036411.
- SMALIANČUK, A. F. Radkěvič versus Kalinouski? In: A. F. SMALIANČUK, ed. *Homo Historicus (The Annual of Anthropological History)*. Vilnia: EHU, 2008, roč. 1, s. 16–56. ISBN 978-9955-773-16-0.
- SOFRONĚNKO, Konstantin. *Krěstjanskaja rěforma v Rossii 1861 goda. Sbornik zakonodatělnych aktov*. Moskva: Gosjurizdat, 1954.
- SOKOL, Jan. *Moc. Peníze. Právo*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2007. ISBN 978-80-7380-066-6.

SOLOVJOV, J. A. Zapiski sěnatora Solovjova. *Russkaja Starina*. 1882, r. 13, č. 38, s. 389-426.

SOLOVJOV, Valěrij. Osoběnnosti russkogo nacionalnogo charaktera i krěštjanskaja obščina. In: S. I. Savělj'jev, ed. *Političeskije i sociokulturnyje aspekty sovrěměnnogo gumanitarnogo znanija*. Saratov: Saratovskij istočnik, 2006. ISBN 978-5-91272-080-2.

SOROKIN, Pitirim. *Golod kak faktor. Vlijanie goloda na pověděníe l'uděj, socialnuju organizaciju i obščěstvěnnuju žyžň*. Moskva, 2003. ISBN 5-87444-186-7.

STORCHOVÁ, Lucie. *Koncepty a dějiny. Proměny pojmu v současné historické vědě*. [online]. Představení knihy. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=FtkvDsy2FPE>.

SVIB, A. F. *Gosudarstvěnnno-pravovoj status Bělarusi v sostavě Rossii v porěforměnnij pėriod (1861–1900)*. Minsk: Bělaruski Institut Pravověděníja, 2004. ISBN 985-6747-04-X.

Svod zakonov Rossijskoj imperii. T. IX. Zakony o sostojanijach. SanktPětėrburg, 1857.

ŠEJN, Pavěl. *Matėrialy dlja izučěníja byta i jazyka russkago nasělėnija sěvėro-zapadnago kraja*. Tom I. Čast I. Sankt-Pětėrburg: Impėratorskaja akadėmija nauk, 1887.

ŠEVČENKO, V. M. *Reforma 1861 roku: nězavėřšenist' čy dosjagnenėna meti? Ukrajskij sel'anin: praci naukovo-doslidnogo institutu sel'anstva*. 2001, č. 3, s. 127–131.

ŠEVČENKO, V. M. *Skasuvanėna kriposnoho prava u 1861 roci: sproba netradycijnoho analizu*. Kiev: Instytut istorii Ukraїny NAN Ukraїny, 2008. ISBN 978-9-660249066.

ŠEVČENKO, V. M. *Charakterystyka kategorij zemel'nych vlasnykiv Ukraїny II polovyna XIX – počatok XX st. Problemy istorii Ukraїny XIX – počatok XX st*. 2009, č. 16. ISSN 0869-2556.

- ŠEVČENKO, V. M. Skasovaná kripošnogo prava v mežach Rosijskoj imperii i polityčnyj ruch. *Problemy istorii Ukrajinny XIX — počatku XX st.* 2011, č. 18, s. 113–120. ISSN 0869-2556.
- ŠPILĚVSKIJ, Pavěl. Putěšěstvije po Polěsju i Bělorskému kraju. *Sovrěměnnik.* 1853, t. 39, otd. 2, č. 8, s. 75-98; t 40, otd. 2, č. 7, s. 1-26.
- ŠVANKMAJER, Milan et. Al. *Dějiny Ruska.* Vyd. 6. Praha: NLN, 2010. ISBN 978-80-7422-026-5.
- ŠYBĚKA, Zachar. *Narys historyji Bělarski (1795—2002).* Minsk: Encyklopědyst, 2003. ISBN 985-6599-43-1.
- TAIPALE, Joono. The anachronous other: Empathy and transference in early phenomenology and psychoanalysis. *Studia Phenomenological* 2015, vol. XV. ISSN 1582-5647.
- The Bell (Колокол), 1861-1864.
- THOMPSON, Edward P. Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism. In: *Past&Present*, 38, 1967. pp. 56-97.
- THOMPSON, Edward P. The moral economy of the English crowd in the eighteenth century. In: *Past&Present* 50 (1), 1971. pp. 76–136.
- THOMPSON, Eva. *Imperial Knowledge: Russian literature and colonialism.* Westport: Greenwood Press, 2000. ISBN 978-031331311-0.
- TILLY, Charles. *Politika kolektivního násilí.* Praha: Slon, 2006. ISBN 80-86429-60-1.
- TOFFLER, Alvin. *Šok z budoucnosti.* Praha: Práce. 1992.
- TOKC', Siarhěj. *Bělarskaja vioska na miažy epoch. Změny etničnej samasvodomasci sialianstva va umovach raspadu tradycijnaha agrarnaga gramadstva (pa materzjalach Haradziěščyny 19 – pěršaj palovy 20. st.).* Hrodna: GrDU, 2003. ISBN 985-417-423-9.
- TOKC', Siarhěj. *Bělarskaja vioska u epochu změnau.* Mensk: Technaljogii, 2007. ISBN 985-458-132-2.
- Uložěnije o nakazanijach ugolovnych i ispraviteľnych.* Sankt-Pětěrburg, 1845.

- USPĚNSKIJ, B. *Izbrannyje trudy*. Tom I. *Sěmiotika istorii*. Sěmiotika kultury. Moskva, 1996. ISBN 5-88766-007-4.
- VALK, Sigizmund. *Otměna krěpostnogo prava. Doklady ministra vnutrennich děl o provědění rěformy v 1861-1862 gg*. Moskva-Leningrad: Izdatělstvo Akademii Nauk, 1950.
- VANDAL, Albert. *Napoléon et Alexandre Ier: L'alliance russe sous le premier empire. I. De Tilsit A Erfurt*. Paris: Plon, 1893.
- VASILĚNKO, N. P. Krěšťanskij vopros v jugo-zapadnom i sěvěro-zapadnom kraje pri Nikolaje I i vvěděníje invěntarej. In: A. K. Dživělěgov, S. P. Mel'gunov, V. I. Pičeta, eds. *Vělikaja rěforma. Russkoje obščestvo i krěšťjanskij vopros v prošlom i nastojaščem*. Tom IV. Moskva: D. Sytin, 1911, s. 94-109.
- VEYNE, Paul. *Jak se pišou dějiny*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2010. ISBN 978-80-87378-26-7.
- Věstnik Jugozapadnoj i Zapadnoj Rossii. Mart 1864.
- Vilěnskije guběrnskija vědomosti, 1861-1864 (mikrofilm).
- VILKOV, Alěksandr. *Měntalitět krěšťjanstva i rossijskij političeskij process*. Saratov: Izdatělstvo Saratovskogo univěrsitěta, 1997. ISBN ISBN 5-292-02159 8.
- Volosti i važnějšie sělěnija Ėvropějskoj Rossii. Vypusk 5. Guběrnii Litovskoj i Běloruskoj oblastěj. Sankt Pětěrburg, 186.
- Volostnyje, staničnyje, gminnyje pravlenia a upravlenia, a takže policejskije stany vsej Rossii s oboznačěnijem města ich nachožděníja. Kiev, 1913.
- WILDMAN, Allan. The defining moment: Land charters and the postemancipation agrarian settlement in Russia, 1861–1863. *The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies*. Number 1205. Pittsburgh 1996. ISSN 0889-275X.
- WIRTSCHAFTER, Elise. Legal Identity and the Possession of Serfs in Imperial Russia. *The Journal of Modern History*. 1998, roč. 70, č. 3, s. 561–587. ISSN: 0022-2801.

ZACHARJIN, I. N. Vospominanija o službě v Bělorussii 1864–1870 (iz zapisok mirovogo posrědnika). *Istoričeskij věstnik*. 1884, r. 5, č. 3, s. 538–565; č. 4, s. 56–95.

ZACHAROVA, Larisa. *Samoděržaviě i otměna krěpostnogo prava v Rossii v 1856–1861 godach*. Moskva: Izdatělstvo Moskovskogo univěrsitěta, 1984. 256 s.

ZACHAROVA, Larisa. Vělikije rěformy: povorotnyj punkt rossijskoj istorii. *Otčestvėnnaja istorija*. 2005, č. 4, s. 151–167. ISSN 0869-5687.

ZAGORNOV, A. A. Suděbnaja rěforma 1864 goda i kapitalističeskaja modernizacija Rossijskoj impěrii. *Pracy histaryčnaha fakulteta BDU*. 2009, roč. 4, č. 1, s. 235–241. ISSN 1955-5669.

ZAGORNOV, A. A. Sudy dl'a krest'jan v Bělarusi vo vtoroj polovině XIX v.: porjadok formirovanija i kompetencija. *Pracy histaryčnaha fakulteta BDU*. 2011, roč. 6, č. 1, 45–47. ISSN 1955-5669.

ZAJNULLINA, Farida. *Tatarskaja děrėvnja Kazanskoj guběrnii: socialnoekonomičeskaja i etnokulturnaja transformacija (1861–1917 gg.)*. Autoreferát [online]. Kazaň 2008. Dostupné z: <http://libweb.kpfu.ru/z3950/referat/PU/Zainullina.pdf>.

ZAJONČKOVSKIJ, P. A. *Prověděníje v žizň krěst'janskoj rěformy 1861 g.* Moskva: Izdatělstvo socialno-ekonomičeskoj litěraty, 1958.

ZALESKI, Bronisław. *Z zycia Litwinki 1827 -1874. Z listów i notatek*. Poznań: Nakładem Księgarni Jana Konstantego Żupańskiego, 1876.

ZĚLĚNSKIJ, Illarion. 1864 a. *Matěrialy dlja gěografii i statistiki Rossii sobrannyje oficerami gěněralnogo štaba. Minskaja gubernia. Čast I*. Sankt-Pětěrburg: Vojennaja tipografija, 1864.

ZĚLĚNSKIJ, Illarion. 1864 b. *Matěrialy dlja gěografii i statistiki Rossii sobrannyje oficerami gěněralnogo štaba. Minskaja gubernia. Čast II*. Sankt-Pětěrburg: Vojennaja tipografija, 1864.

ZĚMSKOVA, Elěna. Nacionalism v imperskoj Rossii: iděologičeskije modeli i diskursivnyje praktiki. *Nězavisimyj filologičeskij žurnal (NLO)* [online], 2002, č.

57 [cit. 22. 03. 2013]. ISSN 0869-6365. Dostupné z:
<http://magazines.russ.ru/nlo/2002/57/zems.html>.

ZINČENKO, Arsen. Reforma 1861 r. v Ukrajini jak diskusijne pole istoryčnoj nauky. *Kyjvska starovyna*. 2006, č. 2. ISSN 0869-3595.

ZLOBIN, Eduard. Niechaj Polska zna, jakich synów ma. Rok 1863 na Pińszczyźnie. *Echa Polesia*. 2013, č. 1 (37), s. 21-25. ISSN 1897-1083.

ZNEBEJÁNEK, František. *Mezi konfliktem a kooperací. Jednotná teorie konfliktu a kooperací*. Praha: Slon, 2013. ISBN 978-80-7419-154-1.